โพธิวิชชา : จารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๗

พระมหาเจษฎาราชเจ้าจารึก

สารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๓

หมวดวรรณคดี

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ

พิมพ์ประกาศพระเกียรติคุณ
วันอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
และดิถีคล้ายวันสิ้นพระชนม์
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
ณ พระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
๗ ธันวาคม ๒๕๖๗

พระมหาเจษฎาราชเจ้าจารึก สารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๓ หมวดวรรณคดี

โพธิวิชชา : จารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๗

พระมหาเจษฎาราชเจ้าจารึก

สารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๓

หมวดวรรณคดี

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ

พิมพ์ประกาศพระเกียรติคุณ
วันอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
และดิถีคล้ายวันสิ้นพระชนม์
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
ณ พระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
๗ ธันวาคม ๒๕๖๗

โพธิวิชชา : จารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๗

พระมหาเจษฎาราชเจ้าจารึก

สารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๓ หมวดวรรณคดี

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ

ผู้จัดพิมพ์ คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

จำนวนที่พิมพ์ ๓,๐๐๐ เล่ม

ปีที่พิมพ์ ธันวาคม ๒๕๖๗

ISBN 978-616-7788-87-6

ที่ปรึกษา สมเด็จพระมหาธีราจารย์ เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

พระธรรมมงคลวชิโรภาส พระธรรมวชิรปัญญาจารย์

พระเทพวชิรโสภณ พระเทพวัชรสีลาภรณ์

พระเทพวัชรานุสิฐ พระราชวัชรสิทธิคุณ

พระราชปัญญาวชิรากร พระทักษิณคณิสสร

พระอุดรคณารักษ์ พระญาณวชิรวงศ์

พระสุธีวชิรปฏิภาณ

บรรณาธิการ รองศาสตราจารย์ ดร.เสาวณิต วิงวอน

กองบรรณาธิการ พระมหาสำเริง อาภสฺสโร พระมหาประจวบ ยุตฺตโยโค

พระครูวิมลปริยัติบัณฑิต พระครูปลัดสมเกียรติ ปญฺญาสิริ

พระครูวินัยธรเอกชัย ฐิตปญฺโญ พระครูธรรมธรชัยพร ชินวโร

รองศาสตราจารย์ ดร.อาทิตย์ ชีรวณิชย์กุล ทรงวิทย์ อาจจินดา

กังวาล ตาละกำ วรพล นนท์พละ

พิมพ์ที่ บริษัท อมรินทร์ คอร์เปอเรชั่นส์ จำกัด (มหาชน)

๓๗๖ ถนนชัยพฤกษ์ (บรมราชชนนี) เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ๑๐๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๔๒๒ ๙๐๐๐ โทรสาร ๐ ๒๔๓๓ ๒๗๔๒

E-mail : aprint@amarin.co.th

Homepage : http://www.amarin.com

คำนำ

การบำเพ็ญกุศลน้อมอุทิศถวายอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กำหนดวันที่ ๗ ธันวาคมของทุกปี ซึ่งเป็นดิถีคล้ายวันสิ้นพระชนม์ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก พระองค์ที่ ๑๗ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คณะสงฆ์ อุบาสก อุบาสิกาวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ มีกุศลจริยาร่วมกันบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายแด่พระองค์และอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทุกพระองค์ ทุกองค์

ในโอกาสนี้ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ได้พิมพ์หนังสือเรื่องพระมหาเจษฎาราชเจ้าจารึก สารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๓ หมวดวรรณคดี โดยรองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ รองเลขาธิการราชบัณฑิตยสภา ภาคีสมาชิกสำนักศิลปกรรม ราชบัณฑิตยสภา เพื่อเป็นบุญญานุสรณ์และเป็นธรรมบรรณาการในงานดังกล่าว

อนึ่ง การบำเพ็ญกุศลครั้งนี้ ได้รับความร่วมมือจากพระเถรานุเถระ พระภิกษุสามเณร และศิษยานุศิษย์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม รวมทั้งท่านผู้มีปสาทศรัทธาในเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช (สมเด็จป๋า) และอดีตเจ้าอาวาส ร่วมกันเป็นเจ้าภาพทุนการศึกษาสงเคราะห์และภัตตาหาร

ขอบุญกิริยาทั้งปวง ซึ่งคณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ศิษยานุศิษย์และสาธุชนทั้งหลาย ได้ร่วมกันบำเพ็ญให้เป็นไปในครั้งนี้ จงสำเร็จเป็นปัตติทานมัยอำนวยโสตถิผล แด่อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทุกพระองค์ ทุกองค์ และขออนุโมทนาในกุศลเจตนาของพระเถรานุเถระและ

พุทธศาสนิกชนทุกท่าน ผู้มีส่วนร่วมในการให้ความอุปถัมภ์บำรุงรักษาพระอารามนี้ และพระบวรพุทธศาสนา จงเจริญรุ่งเรืองงอกงามไพบูลย์ในธรรมแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีผาสุกวิหารธรรม ร่มเย็นเป็นสุขสวัสดีภายใต้ร่มบารมีธรรมแห่งสถาบันชาติ สถาบันพระพุทธศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ ตลอดกาลเป็นนิตย์เทอญ

(สมเด็จพระมหาธีราจารย์)

เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

กำหนดการ

บำเพ็ญกุศลน้อมถวายอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
ในดิถีคล้ายวันสิ้นพระชนม์ ปีที่ ๕๑

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร)
สมเด็จพระสังฆราช

วันเสาร์ที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๖๗

ณ พระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร

ด้วยคณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พร้อมด้วยอุบาสกอุบาสิกา จัดงานบำเพ็ญกุศล เพื่อน้อมอุทิศถวายแด่อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กำหนดวันที่ ๗ ธันวาคม ซึ่งตรงกับวันสิ้นพระชนม์สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช หรือสมเด็จฯ ป๋า เป็นประจำทุกปี

สำหรับปี พ.ศ. ๒๕๖๗ นี้ มีกำหนดการ ดังนี้

เวลา ๐๘.๓๐ น. อัญเชิญพระอัฐิสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และพระอัฐิสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก จากตำหนักวาสุกรีไปยังพระอุโบสถ

เวลา ๐๘.๕๐ น. พระภิกษุสามเณรและศิษยานุศิษย์ ถวายเครื่องสักการะแด่อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เวลา ๐๙.๐๐ น. แสดงพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑

เวลา ๐๙.๔๐ น. พิธีมอบทุน "ทุนสงเคราะห์นักเรียนวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม" แก่นักเรียน นิสิต นักศึกษา

เวลา ๑๐.๓๐ น. พระสงฆ์สมณศักดิ์ ๑๖ รูป สวดพระพุทธมนต์

เวลา ๑๑.๐๐ น.
- ถวายภัตตาหารเพลแด่พระภิกษุสามเณร ๓๙๐ รูป
- ผู้มาร่วมพิธีรับประทานอาหาร

เวลา ๑๒.๐๐ น.
- พระสงฆ์สมณศักดิ์ ๑๖ รูป สวดมาติกาและสดับปกรณ์
- เป็นเสร็จพิธี

จึงขอเชิญท่านที่เคารพนับถือ ร่วมบำเพ็ญกุศลตามกำหนดการนี้โดยพร้อมเพรียงกัน

คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

รายพระนามและนามเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน
สมัยรัตนโกสินทร์

๑. **สมเด็จพระพนรัตน์** ในรัชกาลที่ ๑
เป็นพระอาจารย์ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๕๖
(นับเฉพาะครั้งกรุงรัตนโกสินทร์)

๒. **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส**
(พระองค์เจ้าวาสุกรี) สมเด็จพระสังฆราชเจ้า พระองค์ที่ ๗
ทรงครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๓๕๖ - ๒๓๙๖

๓. **พระพิมลธรรม** (ยิ้ม เปรียญ ๗ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๐๐ - ๒๔๑๒

๔. **สมเด็จพระวันรัตน์** (สมบูรณ์ เปรียญ ๔ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๑๕ - ๒๔๑๙

๕. **พระพิมลธรรม** (อ้น เปรียญ ๘ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๒๑ - ๒๔๓๒

๖. **หม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์** (หม่อมเจ้าทัด เปรียญ ๗ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๔๓

๗. **พระอุบาฬีคุณูปมาจารย์** (ปาน เปรียญ ๔ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๔๗

๘. **พระธรรมเจดีย์** (แก้ว เปรียญ ๔ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๔๘ - ๒๔๕๑

๙. **สมเด็จพระพุฒาจารย์** (เข้ม ธมฺมสโร เปรียญ ๖ ประโยค) เป็นสหชาติร่วมปีพระบรมราชสมภพในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๕๒ - ๒๔๘๔

๑๐. **สมเด็จพระวันรัต** (เผื่อน ติสฺสทตฺโต เปรียญ ๙ ประโยค)

ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๘๔ - ๒๔๙๐

๑๑. **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** (ปุ่น ปุณฺณสิริ เปรียญธรรม ๖ ประโยค)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก พระองค์ที่ ๑๗

ทรงครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๙๐ - ๒๕๑๖

๑๒. **พระอุบาลีคุณูปมาจารย์** (กมล กมโล เปรียญธรรม ๓ ประโยค)

ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๕๑๗ - ๒๕๒๐

๑๓. **พระวิสุทธาธิบดี** (สง่า ปภสฺสโร เปรียญธรรม ๘ ประโยค)

ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๕๒๐ - ๒๕๓๔

๑๔. **พระธรรมปัญญาบดี** (ถาวร ติสฺสานุกโร เปรียญธรรม ๔ ประโยค)

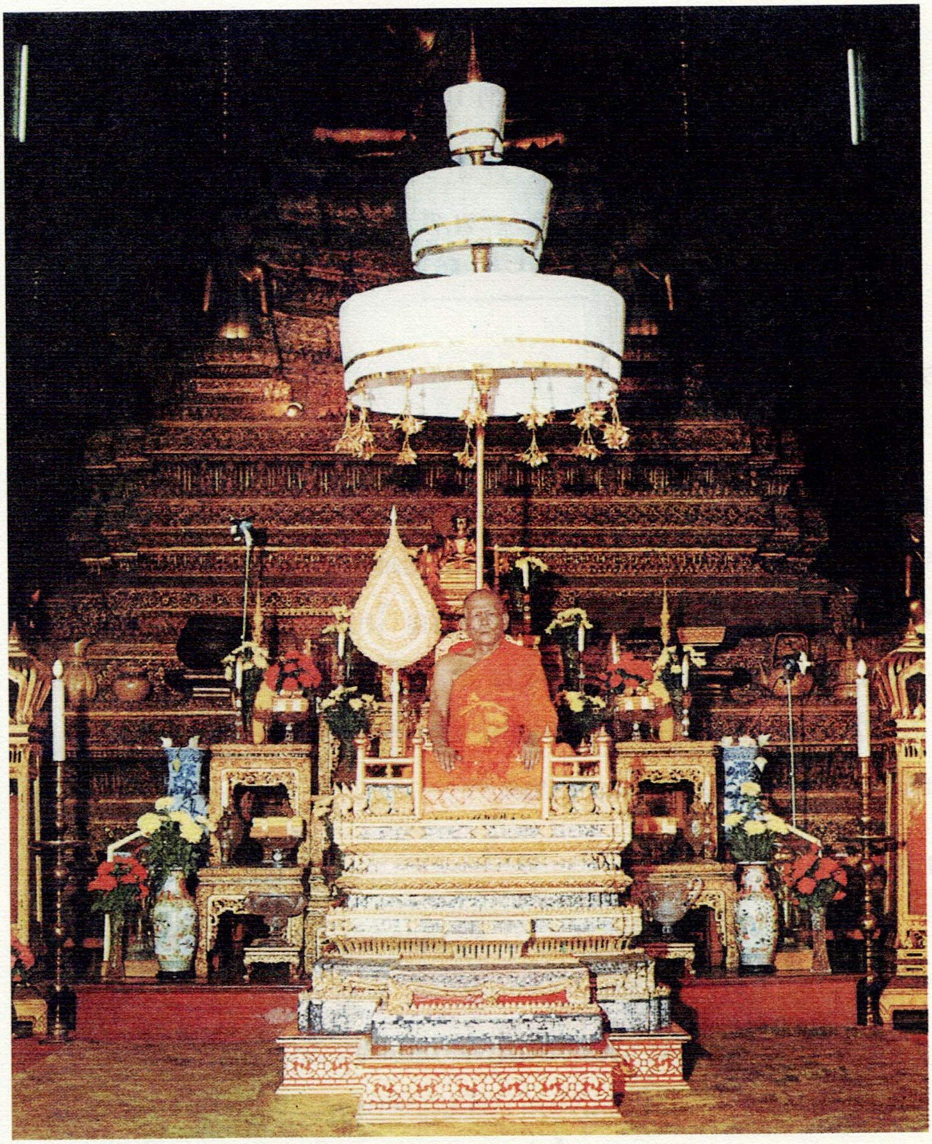
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๕๓๔ - ๒๕๕๗

๑๕. **พระธรรมรัตนากร** (สีนวล ปญฺญาวชิโร เปรียญธรรม ๙ ประโยค)

ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๕๕๗ - ๒๕๖๔

๑๖. **สมเด็จพระมหาธีราจารย์** (ปสฤทธ์ เขมงฺกโร เปรียญธรรม ๓ ประโยค)

ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๕๖๔ - ปัจจุบัน

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

พระประวัติ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช*
(ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร ป.ธ.๖)
อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน องค์ที่ ๑๑
พ.ศ. ๒๔๙๐ - พ.ศ. ๒๕๑๖

พระกำเนิด

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณณสิริมหาเถร) ประสูติเมื่อวันอังคารที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๔ ปีวอก จ.ศ. ๑๒๕๘ ร.ศ. ๑๑๕ เวลา ๒๔ นาฬิกาเศษ ณ บ้านตำบลสองพี่น้อง อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี โยมบิดาชื่อเน้า สุขเจริญ โยมมารดาชื่อวัน สุขเจริญ ทรงเป็นบุตรคนที่ ๖ ในจำนวนพี่น้อง ๘ คน มีพี่เป็นหญิง ๔ คน ถึงแก่กรรมแต่เยาว์วัย พี่คนที่ ๕ เป็นชายชื่อเหลือ น้องชายคนที่ ๗ ชื่อเป้ง สุขเจริญ และน้องชายคนที่ ๘ ชื่อสิ่ว ถึงแก่กรรมแล้ว

การศึกษาปฐมวัย

พ.ศ. ๒๔๔๕ พระชันษา ๖ ปี ทรงศึกษากับโยมบิดาที่บ้าน จนอ่านหนังสือแบบเรียนเร็วเล่ม ๑-๒ จบแล้ว โยมบิดาจึงส่งให้เข้าเรียนต่อในโรงเรียนเอกชน เป็นเวลาประมาณหนึ่งปี

พ.ศ. ๒๔๔๖ โยมบิดานำไปฝากเป็นลูกศิษย์พระอาจารย์หอม ซึ่งเป็นญาติ มีศักดิ์เป็นอา ณ วัดสองพี่น้อง ได้ทรงเริ่มศึกษาภาษาบาลีด้วยอักษรขอม และมูลกัจจายน์ (หนังสือใหญ่)

---

*พระเทพโสภณ (กมล โกวิโท) เรียบเรียง พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมล กมโล) ตรวจแก้

กับพระอาจารย์หอม และพระอาจารย์จ่าง ปุณณโชติ (พระครูอุภัยภาดารักษ์) เวลาเย็น ทรงต่อบทสวดมนต์กับพระอาจารย์ที่เรียกว่าต่อหนังสือค่ำ

พ.ศ. ๒๔๕๔ พระชันษา ๑๕ ปี พระอาจารย์หอม วัดสองพี่น้อง ฝากพระภิกษุป่วน (ภายหลังย้ายมาอยู่วัดพระเชตุพน และเป็นพระครูบริหารบรมธาตุ เจ้าอาวาสวัดนางชี เขตภาษีเจริญ ผู้เป็นญาติฝ่ายโยมมารดา ณ วัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ ได้ทรงศึกษาอักษรขอมเพิ่มเติมกับพระภิกษุป่วน

พ.ศ. ๒๔๕๕ พระชันษา ๑๖ ปี ทรงย้ายมาอยู่กับพระภิกษุสด (พระมงคลเทพมุนี วัดปากน้ำ เขตภาษีเจริญ) ซึ่งมีศักดิ์เป็นอา ณ วัดพระเชตุพน

การบรรพชา-อุปสมบท

พ.ศ. ๒๔๕๕ พระชันษา ๑๖ ปี ทรงบรรพชาเป็นสามเณร ณ วัดสองพี่น้อง พระครูวินยานุโยค (เหนี่ยง อินฺทโชโต) เจ้าอาวาสวัดสองพี่น้อง เจ้าคณะอำเภอสองพี่น้อง เป็นพระอุปัชฌาย์

พ.ศ. ๒๔๕๖ พระชันษา ๑๗ ปี ทรงลาสิกขาจากสามเณร เพราะโยมบิดาป่วยต้องไปช่วยโยมทำนา

พ.ศ. ๒๔๕๗ พระชันษา ๑๘ ปี ทรงบรรพชาเป็นสามเณรอีกครั้งหนึ่ง และกลับมาอยู่วัดพระเชตุพนตามเดิม

พ.ศ. ๒๔๖๐ พระชันษา ๒๒ ปี ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ณ วัดสองพี่น้อง อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี พระครูวินยานุโยค (เหนี่ยง อินฺทโชโต) วัดสองพี่น้อง เจ้าคณะอำเภอสองพี่น้อง เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์โหน่งวัดสองพี่น้อง (ต่อมาเป็นเจ้าอาวาสวัดอัมพวัน ตำบลดอนมะดัน) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระศากย

บุตติยวงศ์ (เผื่อน ติสฺสทตฺตมหาเถร ป.ธ.๙) ภายหลังเป็น สมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน เป็นพระอนุสาวนาจารย์ เมื่อวันศุกร์ที่ ๒๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๐ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็ง

ทรงศึกษาปริยัติธรรม

พ.ศ. ๒๔๕๕	ศึกษาภาษาบาลีและนักธรรม ในสำนักเรียนวัดพระเชตุพน กับพระศากยบุตติยวงศ์ (สมเด็จพระวันรัต เผื่อน ป.ธ.๙) และพระมหาปี วสุตฺตโม
พ.ศ. ๒๔๕๖	สอบได้นักธรรมชั้นตรี
พ.ศ. ๒๔๕๘	พระชันษา ๒๐ ปี สอบได้เปรียญธรรม ๓ ประโยค ขณะทรงเป็นสามณร และได้เข้ารับพระราชทานประกาศนียบัตรและพัดยศเปรียญจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
พ.ศ. ๒๔๖๒	สอบได้นักธรรมชั้นโท
พ.ศ. ๒๔๖๓	สอบได้เปรียญธรรม ๔ ประโยค
พ.ศ. ๒๔๖๖	สอบได้เปรียญธรรม ๕ ประโยค
พ.ศ. ๒๔๗๐	สอบได้เปรียญธรรม ๖ ประโยค

ทรงศึกษาภาษาต่างประเทศ

พ.ศ. ๒๔๖๒	พระชันษา ๒๕ ปี อุปสมบทได้ ๓ พรรษา ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับหลวงประสานบรรณวิทย์ ตลาดนางเลิ้ง ศึกษาภาษาจีนกับนายกมล มลิทอง

ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่ในพระอาราม

พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นครูสอนบาลีไวยากรณ์

พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นครูสอนชั้นธรรมบท กอง ๑ - ๒ และชั้นธรรมบท กอง ๓ ซึ่งเป็นชั้นประโยค ๓ จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๗ นับเวลาเป็นครู ๒๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน

พ.ศ. ๒๔๘๖ เป็นเจ้าคณะเหนือ วัดพระเชตุพน

พ.ศ. ๒๔๘๗ เป็นผู้อำนวยการเทศน์ปุจฉาวิสัชนา

ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่ทางคณะสงฆ์

พ.ศ. ๒๔๘๔ วันที่ ๔ ธันวาคม เป็นพระคณาจารย์เอกทางศาสนา

พ.ศ. ๒๔๘๖ วันที่ ๑๓ มีนาคม เป็นเจ้าคณะตรวจการภาคบูรพา (สมุทรปราการ ฉะเชิงเทรา ชลบุรี นครนายก ปราจีนบุรี ระยอง จันทบุรี ตราด)

พ.ศ. ๒๔๘๖ วันที่ ๓ กันยายน เป็นเจ้าคณะตรวจการภาค ๒ (อยุธยา อ่างทอง สระบุรี ลพบุรี สิงห์บุรี ชัยนาท อุทัยธานี นครสวรรค์ พิจิตร กำแพงเพชร สุพรรณบุรี) เป็นกรรมการสังคายนาพระธรรมวินัย

พ.ศ. ๒๔๘๗ เป็นพระอุปัชฌาย์

พ.ศ. ๒๔๘๘ วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน เป็นสมาชิกสังฆสภา

พ.ศ. ๒๔๙๐ วันที่ ๙ มีนาคม เป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน

พ.ศ. ๒๔๙๑ วันที่ ๖ มีนาคม เป็นสังฆมนตรี (สมัยที่ ๑)
วันที่ ๑๘ มิถุนายน เป็นเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน
วันที่ ๓๑ สิงหาคม เป็นกรรมการและเลขาธิการ กรรมการสังฆาณัติระเบียบพระคณาธิการ (ก.ส.พ.)

พ.ศ. ๒๔๙๒ วันที่ ๑๗ พฤษภาคม เป็นเจ้าคณะตรวจการภาค ๒ (สมุทรปราการ สมุทรสาคร สมุทรสงคราม ฉะเชิงเทรา ชลบุรี นครนายก ปราจีนบุรี ระยอง จันทบุรี ตราด)

พ.ศ. ๒๔๙๓ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม เป็นสังฆมนตรี (สมัยที่ ๒)

พ.ศ. ๒๔๙๔ วันที่ ๑๑ มิถุนายน เป็นสังฆมนตรี (สมัยที่ ๓)

พ.ศ. ๒๔๙๔ วันที่ ๒๔ กรกฎาคม เป็นสังฆมนตรีและสังฆมนตรีสั่งการแทนสังฆมนตรีว่าการองค์การเผยแผ่ (สมัยที่ ๔)

พ.ศ. ๒๔๙๔ วันที่ ๕ ตุลาคม เป็นเจ้าคณะตรวจการภาค ๗ (สมุทรสาคร สมุทรสงคราม นครปฐม สุพรรณบุรี ราชบุรี กาญจนบุรี เพชรบุรี ประจวบคีรีขันธ์)

พ.ศ. ๒๔๙๘ วันที่ ๒๓ กรกฎาคม เป็นสังฆมนตรีและสังฆมนตรี สั่งการแทนสังฆมนตรีว่าการองค์การเผยแผ่ (สมัยที่ ๕)

พ.ศ. ๒๔๙๙ วันที่ ๒ พฤศจิกายน เป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การสาธารณูปการ (สมัยที่ ๕)

พ.ศ. ๒๕๐๐ วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน เป็นกรรมการ ก.ส.พ.

พ.ศ. ๒๕๐๒-๒๕๐๘ เป็นผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาสวัดปากน้ำ เขตภาษีเจริญ

พ.ศ. ๒๕๐๓ วันที่ ๑๒ มกราคม เป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การเผยแผ่ (สมัยที่ ๖)

พ.ศ. ๒๕๐๔ วันที่ ๓๑ ตุลาคม เป็นกรรมการพิจารณาหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลี

พ.ศ. ๒๕๐๖ วันที่ ๒ มกราคม เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม วันที่ ๒๙ มกราคม เป็นกรรมการพิจารณาร่างหลักสูตรพระปริยัติธรรม แผนกบาลี เปรียญตรี โท เอก

พ.ศ. ๒๕๐๖-๒๕๐๗ เป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาสวัดโสธรวราราม จังหวัดฉะเชิงเทรา

พ.ศ. ๒๕๐๘ วันที่ ๒๐ สิงหาคม เป็นเจ้าคณะใหญ่หนกลางและรักษาการในตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่หนตะวันออก หนเหนือ และหนใต้

พ.ศ. ๒๕๐๙ วันที่ ๑๕ มกราคม เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต

พ.ศ. ๒๕๑๐ วันที่ ๑๐ - ๒๐ กุมภาพันธ์ เป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช

พ.ศ. ๒๕๑๕ วันที่ ๑๙ มีนาคม เป็นเจ้าคณะนครหลวงกรุงเทพธนบุรี

พ.ศ. ๒๕๑๕ วันที่ ๒๑ กรกฎาคม ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก

ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่ในคณะมหานิกาย

พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นกรรมการสภามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นประธานกรรมการเจ้าคณะตรวจการภาค (ก.จ.ภ.)

พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นกรรมการอุปถัมภ์กิตติมศักดิ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๑๖ วันที่ ๒๗ มีนาคม ตั้งสมัชชามหาคณิสสร และเป็นประธานสมัชชามหาคณิสสร

ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่ศาสนกิจพิเศษ

พ.ศ. ๒๔๘๓ เป็นกรรมการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย แผนกพระวินัย

พ.ศ. ๒๔๙๒ เป็นสภานายกสภาพระธรรมกถึก

พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นอนุกรรมการอบรมศีลธรรมและวัฒนธรรมแก่ข้าราชการและประชาชน (ก.อ.ช.)

พ.ศ. ๒๔๙๖ เป็นประธานกรรมการสงฆ์แห่งโรงพยาบาลสงฆ์

พ.ศ. ๒๔๙๗
- เป็นประธานทอดผ้าป่าวันโรงพยาบาลสงฆ์ โดยทรงริเริ่มในนามสภาพระธรรมกถึก
- เป็นกรรมการวิทยุกระจายเสียงวันธรรมสวนะ

พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นที่ปรึกษาคณะกรรมการทำนุบำรุงโรงพยาบาลสงฆ์

พ.ศ. ๒๕๐๑ เป็นประธานกรรมการปรับปรุงตลาดเฉลิมโลก

พ.ศ. ๒๕๐๘ เป็นกรรมการมูลนิธิโรงพยาบาลสงฆ์

พ.ศ. ๒๕๑๐ เป็นประธานจิตตภาวันวิทยาลัย

เสด็จไปทรงบำเพ็ญศาสนกิจในต่างประเทศ

พ.ศ. ๒๔๙๗ - ประชุมฉัฏฐสังคายนา ประเทศพม่า

- สังเกตการณ์พระพุทธศาสนา ประเทศกัมพูชา

พ.ศ. ๒๔๙๙ งานฉลองพุทธชยันตี (๒๕ ศตวรรษ) ประเทศศรีลังกา นมัสการสังเวชนียสถาน ประเทศอินเดีย และแวะประเทศสิงคโปร์

พ.ศ. ๒๕๐๒ พิธีเปิดวัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย

พศ. ๒๕๐๕ ตั้งผู้ปกครองวัดเชตวัน กรุงกัวลาลัมเปอร์ ประเทศมาเลเซีย

พ.ศ. ๒๕๐๖ เยี่ยมวัดไทยในรัฐเคดาห์ ปีนัง ประเทศมาเลเซีย และประเทศสิงคโปร์

พ.ศ. ๒๕๐๙ - เป็นประธานผูกพัทธสีมา วัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย และสังเกตการณ์พระพุทธศาสนา ประเทศเนปาล

- ตั้งเจ้าอาวาสวัดเชตวัน กรุงกัวลาลัมเปอร์ ประเทศมาเลเซีย

พ.ศ. ๒๕๑๐ เป็นประธานผูกพัทธสีมาวัดเชตวัน กรุงกัวลาลัมเปอร์ ประเทศมาเลเซีย

พ.ศ. ๒๕๑๑ - งานพระราชทานเพลิงศพ พระนิโครธธรรมธาดา ประเทศมาเลเซีย

- เยี่ยมวัดพุทธปทีป กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ และเสด็จประเทศเนเธอร์แลนด์ ฝรั่งเศส เบลเยียม ลักเซมเบิร์ก เยอรมนี สวิตเซอร์แลนด์ และอิตาลี

พ.ศ. ๒๕๑๓ เป็นผู้แทนคณะสงฆ์แห่งประเทศไทย ในงานถวายพระเพลิงศพสมเด็จพระสังฆราช ประเทศกัมพูชา

พ.ศ. ๒๕๑๕ เยือนสหรัฐอเมริกา ตามคำอาราธนาของรัฐบาลอเมริกัน เยือนสำนักวาติกัน กรุงโรม ตามคำอาราธนาของสมเด็จ

พระสันตะปาปา ประมุขแห่งศาสนาคาทอลิกและ
เยี่ยมวัดพุทธปทีป ประเทศอังกฤษ ผ่านไปเนเธอร์แลนด์
ฝรั่งเศส เยอรมนี สวิตเซอร์แลนด์ และสเปน

การก่อสร้างปฏิสังขรณ์

๑. ตั้งแต่ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนเป็นต้นมา การก่อสร้างปฏิสังขรณ์ในพระอาราม สิ้นเงินประมาณ ๒๐ ล้านบาท
๒. พิพิธภัณฑ์สมเด็จพระสังฆราช องค์ที่ ๑๗ วัดสุวรรณภูมิ อำเภอเมืองสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี
๓. โรงพยาบาลสมเด็จพระสังฆราช องค์ที่ ๑๗ อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี
๔. ตึกสันติวัน โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ โดยทุนส่วนพระองค์ และผู้ที่ถวายในคราวเสด็จเข้ารับการผ่าตัด เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๖ รวมเป็นเงิน ๔๐๘,๒๐๐ บาท และยังทรงบริจาคสมทบสร้างตึกศัลยกรรม โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ จำนวน ๕๐,๐๐๐ บาท เครื่องทำความเย็นตึกกายภาพบำบัด จำนวน ๕๐,๐๐๐ บาท ทุนค่าอาหาร จำนวน ๓๐,๐๐๐ บาท ทุนตึกจงกลนี วัฒนวงศ์ จำนวน ๒๐,๐๐๐ บาท
๕. โรงเรียนสมเด็จพระวันรัต ตลาดสามชุก อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี
๖. หอสมเด็จ วัดวิมลโภคาราม อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี
๗. ได้รับพระกรุณาโปรดให้เป็นประธานสร้างโรงเรียนสงเคราะห์เด็กอนาถา วัดศรีจันทร์ประดิษฐ์ จังหวัดสมุทรปราการ และวัดป่าไก่ วัดสันติการาม จังหวัดราชบุรี

ทรงบริจาคและริเริ่มมูลนิธิ

พ.ศ. ๒๔๙๒ ศึกษานิธิวัดพระเชตุพน
พ.ศ. ๒๕๐๕ มูลนิธิ "ทุนพระพุทธยอดฟ้า" ในพระบรมราชูปถัมภ์ (๑๙,๐๔๑,๒๒๖.๖๒ บาท)

พ.ศ. ๒๕๑๐ เป็นประธานมูลนิธิอภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๑๒ มูลนิธิสมเด็จพระพุทธโคดม วัดไผ่โรงวัว อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี โดยรับพระราชทานทุนของนางละมุน บุรกรรมโกวิท จำนวน ๑๐๐,๐๐๐ บาท (๑๖๓,๓๗๖.๕๗ บาท)

พ.ศ. ๒๕๑๕ มูลนิธิโรงพยาบาลสมเด็จพระสังฆราช องค์ที่ ๑๗ อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี (๑๒,๐๐๐.๐๐ บาท)

พ.ศ. ๒๕๑๖ มูลนิธิศูนย์โภชนาการช่วยเหลือเด็กก่อนวัยเรียน ตำบลหางน้ำสาคร จังหวัดชัยนาท โดยทุนทรงบริจาค และของพระภิกษุ พล.ต.ท. ชุมพล โลหะชาละ อีก ๑๐๐,๐๐๐ บาท (๑๒๕,๙๐๐.๐๐ บาท)

พ.ศ. ๒๕๑๖ มูลนิธิห้องสมุดสันติวัน วัดพระเชตุพน (๑๖๘,๕๐๐.๐๐ บาท)

งานพระนิพนธ์ "สันติวัน" และ "ศรีวัน"

นอกจากทรงแต่งและเรียบเรียงพระธรรมเทศนาแล้ว โดยที่ทรงสนใจในการประพันธ์มาตั้งแต่ยังทรงเป็นสามเณร โปรดการอ่านหนังสือและสะสมหนังสือต่าง ๆ ทั้งเคยทรงเขียนบทความเกี่ยวกับวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์เดลิเมล์ในพระนามว่า "ป. ปุณณสิริ" ยังทรงนิพนธ์หนังสืออีกกว่า ๒๐ เรื่อง ประเภทวิชาการ เมื่อทรงเป็นเลขาธิการ ก.ส.พ. ได้ทรงรวบรวมระเบียบข้อบังคับคณะสงฆ์พิมพ์เป็นเล่ม ชื่อประมวลอาณัติคณะสงฆ์ ประเภทสารคดีบันทึกการเสด็จไปยังที่ต่าง ๆ คือสู่เมืองอนัตตา พุทธชยันตี เดีย - ปาล สู่สำนักวาติกันและนิกสัน และพระนิพนธ์เรื่องสุดท้ายคือบ่อเกิดแห่งกุศลคือโรงพยาบาล ประเภทธรรมนิกาย เช่น จดหมายสองพี่น้องสันติวัน พรสวรรค์ หนี้กรรมหนี้เวร ไอ้ตี๋ ดงอารยะ เกียรติกานดา คุณนายชั้นเอก ความจริงที่มองเห็น ความดีที่น่าสรรเสริญ อภินิหารอาจารย์แก้ว จรัมบุญ กรรมสมกรรม ในพระนามสันติวันหรือศรีวัน นอกจากนี้ ยังได้ทรงเขียนบทความต่าง ๆ อีกมาก

การบริหารการคณะสงฆ์

ทรงบริหารการคณะสงฆ์ในตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน ผู้รักษาการเจ้าอาวาสวัดปากน้ำ วัดโสธรวราราม และในตำแหน่งเจ้าคณะพระสังฆาธิการ ปรากฏเป็นที่ประจักษ์ตามประกาศสถาปนาสมณศักดิ์นั้นแล้ว นอกจากนี้ยังทรงวิตกถึงวัดที่เป็นพระอารามหลวง ซึ่งชำรุดทรุดโทรมเป็นจำนวนมาก ทรงปรารภในที่ประชุมพระสังฆาธิการของกรุงเทพฯ มีพระประสงค์จะให้วัดเป็นระเบียบเรียบร้อย เช่น สร้างกำแพงวัดหรือรั้วกั้นเขตวัด เมื่อทรงทุเลาจากการประชวรคราวแรกได้เสด็จไปตรวจเยี่ยมวัดราชโอรสาราม และวัดชัยพฤกษมาลา ที่ได้ทรงตั้งพระเถระไปเป็นเจ้าอาวาส ในขณะประชวรก็ยังมีพระบัญชาให้พระเถระผู้ใหญ่ออกตรวจเยี่ยมวัดแทนพระองค์

ส่วนในตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงมีเวลาน้อย ทั้งยังต้องรักษาพระองค์อีกเป็นส่วนมาก ถึงอย่างนั้น ก็ยังทรงมีพระประสงค์หลายประการ โดยมุ่งประโยชน์สุขและความเจริญแก่ประชาชน ทั้งยังทรงมอบความเป็นอิสระในการบริหารคณะ เช่น เมื่อจะทรงแต่งตั้งกรรมการมหาเถรสมาคมในส่วนคณะมหานิกาย ก็ทรงประชุมหารือกับพระเถระในฝ่ายมหานิกาย ในฝ่ายคณะธรรมยุติ ก็ทรงหารือกับพระเถระในคณะธรรมยุติก่อน

อนึ่ง ทรงดำริถึงพระภิกษุที่ได้บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ ซึ่งได้รับการยกย่องขึ้นเป็นพระครูประทวน จึงทรงขออนุมัติต่อมหาเถรสมาคม ให้สร้างพัดขึ้นถวายเป็นเกียรติยศ

พระเกียรติคุณพิเศษ

สมเด็จพระสังฆราชทรงเจริญอยู่ในพรหมวิหารธรรม ทรงเป็นครูฐานิยอภิปูชนียบุคคล เป็นที่รักที่เคารพบูชาสักการะอย่างยิ่งแห่งปวงชนทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ทรงได้รับยกย่องพระเกียรติคุณเป็นอย่างสูง มีพระนามเป็นพิเศษว่า "สมเด็จป๋า" พระเครื่องและเหรียญพระรูป ที่ทรงสร้างขึ้นในวาระต่าง ๆ หรือที่มีผู้มาขออนุญาตพิมพ์ เป็นที่ระลึกในงานกุศล ปรากฏว่าเป็นที่นิยมกันมาก ดังนี้

๑. พระเครื่อง "สมเด็จแสน" ทรงพิมพ์พระองค์เองเป็นปฐมฤกษ์ มีจำนวน ๑๗๐,๐๐๐ องค์ แจกในงานบำเพ็ญพระกุศลพระชันษา ๗๒ ปี

๒. พระกริ่ง "สมเด็จฟ้าลั่น" และ "สมเด็จฟ้าแจ้ง" (ธรรมจารี) ทรงเททองหล่อในวันคล้ายวันประสูติ พ.ศ. ๒๕๑๕-๒๕๑๖ จำนวน ๑,๗๐๐ องค์

๓. เหรียญพระรูป "เหรียญ ๖๐" "เหรียญ ๗๒" "สมเด็จรอบโลก" "เหรียญทรงฉัตร" ทั้งหมดพิมพ์ประมาณ ๖๐๐,๐๐๐ เหรียญ

๔. วัด ส่วนราชการ องค์กรการกุศล ที่โปรดอนุญาตให้พิมพ์เหรียญพระรูป เท่าที่รวบรวมได้ ๕๕ แบบพิมพ์ จำนวนประมาณ ๑,๐๐๐,๐๐๐ เหรียญ

๕. เหรียญพระรูปเหรียญสุดท้าย "สมเด็จเพิ่มบารมี" เป็นที่ระลึกในวันครบปีสถาปนา จำนวน ๑๐๐,๐๐๐ เหรียญ

พระสมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๘๔ วันที่ ๑ มีนาคม พระชันษา ๔๕ พรรษา ๒๔ เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่ **พระอมรเวที**

พ.ศ. ๒๔๘๙ วันที่ ๑ มีนาคม พระชันษา ๕๐ พรรษา ๒๙ เป็นพระราชาคณะชั้นราช ที่ **พระราชสุธี ธรรมปรีชาภิมณฑ์ ปริยัติโกศล ยติคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี**

พ.ศ. ๒๔๙๐ วันที่ ๘ มิถุนายน พระชันษา ๕๑ พรรษา ๓๐ เป็นพระราชาคณะชั้นเทพ ที่ **พระเทพเวที ตรีปิฎกคุณสุนทรธรรมภูษิต ยติคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี**

พ.ศ. ๒๔๙๑ วันที่ ๕ ธันวาคม พระชันษา ๕๒ พรรษา ๓๑ เป็นพระราชาคณะชั้นธรรม ที่ **พระธรรมดิลก ศากยปุตติยนายก ตรีปิฎกบัณฑิต ยติคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี**

พ.ศ. ๒๔๙๙ วันที่ ๕ ธันวาคม พระชันษา ๖๐ พรรษา ๓๙ เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ ที่ **พระธรรมวโรดม บรมญาณอดุลสุนทรนายก ตรีปิฎกคุณาลังการวิภูสิต สุทธิกิจสาทร มหาคณิสร บวรสังฆาราม คามวาสี**

พ.ศ. ๒๕๐๔ วันที่ ๕ ธันวาคม พระชันษา ๖๕ พรรษา ๔๔ ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ที่ **สมเด็จพระวันรัต ปริยัติพิพัฒนพงศ์ วิสุทธิสงฆปรินายก ตรีปิฎกโกศล**

วิมลคัมภีรญาณสุนทร มหาคณปธานาดิศร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัญญวาสี

พ.ศ. ๒๕๑๕ วันที่ ๒๑ กรกฎาคม พระชันษา ๗๖ พรรษา ๕๕ ได้รับสถาปนาเป็น**สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก พระองค์ที่ ๑๗ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์**

การพระประชวร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ ประชวรหนักเป็นโรคเกี่ยวกับลำไส้

วันที่ ๒๙ มีนาคม ๒๔๙๙ ทรงประสบอุบัติเหตุรถยนต์ที่ประทับหลบรถโดยสาร ตกลงไปค้างที่คลองข้างวัดศรีสำราญ ถนนเพชรเกษม ทรงบาดเจ็บเล็กน้อย ประทับรักษาพยาบาล ณ โรงพยาบาลสงฆ์

พ.ศ. ๒๕๐๒ เสด็จประทับรักษาพระองค์ ณ โรงพยาบาลสงฆ์โดยปกติเมื่อประชวร พันโทหลวงนิตย์ เวชชวิศิษฐ์ เป็นผู้ถวายการรักษาเป็นประจำ

พ.ศ. ๒๕๑๐ แพทย์ตรวจพบว่าเป็นโรคเบาหวาน ทรงได้รับการรักษาจากนายแพทย์ปราโมทย์ ศรศรีวิชัย แห่งเทศบาลกรุงเทพฯ

พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ทรงทราบ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แพทย์หญิงคุณหญิงศรีจิตรา บุนนาค ผู้เชี่ยวชาญโรคเบาหวาน แห่งโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และนายแพทย์สิโรตม์ บุนนาค เป็นแพทย์ถวายการรักษาพยาบาลประจำพระองค์ ตั้งแต่วันที่ ๖ ธันวาคม ๒๕๑๐ และได้เสด็จไปประทับ ณ ตึกจงกลนี วัฒนวงศ์ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เพื่อทรงรับการตรวจเป็นประจำทุก ๆ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ ก่อนเสด็จไปต่างประเทศ ก็ทรงได้รับการตรวจพระอาการทั่วไป

ต้นเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๑๕ ได้เสด็จไปรับการตรวจพระอาการ เมื่อตรวจเอกซเรย์ ปรากฏว่าพระปัปผาสะ (ปอด) ข้างซ้ายผิดปกติ จึงต้องเสด็จไปประทับ ณ ตึกจงกลนีฯ เพื่อให้คณะแพทย์ตรวจพระอาการโดยละเอียด คณะแพทย์พบว่า ปอดข้างซ้ายเป็นเนื้องอก (มะเร็ง) จำต้องรักษาโดยการผ่าตัด

โดยด่วน เมื่อความได้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คณะแพทย์ถวายการรักษาในทางที่เห็นว่าดีและปลอดภัยมากที่สุด

คณะแพทย์ได้ถวายการผ่าตัดเมื่อวันที่ ๒ ตุลาคม ๒๕๑๕ หลังจากถวายผ่าตัดแล้ว พระอาการดีขึ้นโดยลำดับ จนเสด็จกลับวัดได้ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๕ คณะแพทย์ได้ถวายคำแนะนำให้ทรงพักรักษาพระองค์อีกสามเดือน ตลอดเวลาที่พักอยู่นั้น โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ได้จัดบุรุษพยาบาลและเจ้าหน้าที่กายภาพบำบัด มาเฝ้าปฏิบัติและถวายการรักษาเป็นประจำ จนเสด็จประชุมมหาเถรสมาคม และเสด็จไปกิจนิมนต์ได้

ครั้นเดือนสิงหาคม ๒๕๑๖ ทรงมีพระอาการผิดปกติ แพทย์ประจำพระองค์ได้มาถวายการตรวจและถวายยา วันที่ ๒ กันยายน ๒๕๑๖ ทรงรู้สึกพระองค์ว่า ความจำเสื่อมผิดปกติไปมาก หลังจากที่เสด็จไปแสดงพระธรรมเทศนาถึงกับรับสั่งว่า ต่อไปคงจะเทศน์ไม่ได้อีกแล้ว ความจำไม่ดี แพทย์ประจำพระองค์ได้กราบทูลอาราธนาให้เสด็จไปประทับ ณ โรงพยาบาลเพื่อตรวจพระอาการ ทรงกำหนดเสด็จไปวันที่ ๑๒ กันยายน ๒๕๑๖ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ หลังจากทรงทำอุโบสถสังฆกรรมแล้ว

คณะแพทย์ได้ตรวจพระอาการ ปรากฏว่า โรคมะเร็งขึ้นสมองด้านซ้าย จึงทำให้พระวรกายทางซีกขวาอ่อน เคลื่อนไหวไม่ได้ ครั้นเมื่อถวายการรักษาทางยาและฉายรังสีโคบอลต์พระอาการดีขึ้นจนพระหัตถ์ข้างขวาเคลื่อนไหวได้และทรงอักษรได้บ้าง

วันที่ ๙ ตุลาคม ๒๕๑๖ ประชวรพระวาโย ต้องเชิญเสด็จประทับห้องฉุกเฉิน ตั้งแต่นั้นมา พระอาการก็มีแต่ทรงกับทรุด วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ มีพระโลหิตออกจากกระเพาะอาหาร คณะแพทย์ต้องถวายการผ่าตัด เมื่อเวลา ๒๓.๐๐ น. หลังจากนั้น พระอาการดีขึ้นเล็กน้อย วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๑๖ พระอาการน่าวิตก วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน เวลา ๒๐.๐๐ น. พระอาการทรุดหนักลง ต่อแต่นั้นมาพระอาการมีแต่ทรุดลง เป็นลำดับ และสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ๒๕๑๖ เวลา ๒๒.๒๕ น. โดยมีคณะแพทย์ พยาบาล และนายแพทย์อุดม โปษะกฤษณะ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข พร้อมด้วย พระเถรานุเถระศิษยานุศิษย์เฝ้าพระอาการอยู่ตลอดเวลา

พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ได้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ ในการรักษาพยาบาลตลอดมา และมีคณะแพทย์กราบบังคมทูลถวายรายงานการประชวรให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาททุกระยะ ตั้งแต่ยังทรงสมณศักดิ์ ที่ สมเด็จพระวันรัต ตราบจนกระทั่งสิ้นพระชนม์

ในระหว่างประชวร สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ได้โปรดให้เชิญเครื่องเสวยมาถวายหลายครั้ง

ในการประชวรครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตรและสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ทรงห่วงใยเป็นอย่างยิ่ง แม้คณะแพทย์จะได้กราบบังคมทูลถวายรายงานให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาททุกระยะแล้วก็ดี ก็ยังมีพระราชหฤทัยกังวลถึง ได้ทรงพระมหากรุณาเสด็จเยี่ยม ดังนี้

วันที่ ๑๕ กันยายน ๒๕๑๖ เวลา ๑๖.๔๕ น.พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมประมาณ ๒๕ นาที

วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๑๖ เวลา ๑๗.๒๐ น. พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตรและสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมประมาณ ๕ นาที

วันที่ ๑๗ ตุลาคม ๒๕๑๖ เวลา ๑๒.๒๐ น. พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตรและสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าฯ ทั้งสองพระองค์เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมประมาณ ๑ ชั่วโมง

วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๑๖ เวลา ๑๗.๒๐ น. สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมประมาณ ๔๐ นาที

อนึ่ง พระบรมวงศานุวงศ์ นายกรัฐมนตรี รัฐมนตรี ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน ศิษยานุศิษย์ อุบาสกอุบาสิกา และฝ่ายคณะสงฆ์ มีกรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะพระสังฆาธิการ พระเถรานุเถระ พระภิกษุสามเณร ทั้งในกรุงเทพฯ และจังหวัดต่าง ๆ ตลอดทั้งพระประยูรญาติ ได้มาเฝ้าเยี่ยมและสวดมนต์ถวายพระพรทุก ๆ วัน นอกจากนั้น ผู้ที่มาเฝ้าเยี่ยมได้เป็นบางครั้งบางคราว หรือไม่สามารถจะมาได้ ก็ได้ส่งข่าวสวดมนต์ น้อมถวายพระพร ขอให้ทรงหายประชวรเป็นจำนวนมาก

ตั้งแต่เสด็จไปประทับเพื่อรับการรักษาพยาบาลเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ จนถึงสิ้นพระชนม์ สภากาชาดไทย มีอุปนายก เลขาธิการ และเจ้าหน้าที่ฝ่ายโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ มีผู้อำนวยการ คณะแพทย์ พยาบาล พร้อมทั้งเจ้าหน้าที่ทุกฝ่ายได้ถวายอุปการะอำนวยความสะดวกทุกประการ

สิ้นพระชนม์

โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ได้มีแถลงการณ์แจ้งข่าวพระอาการตลอดมาทุกระยะ แถลงการณ์ในการสิ้นพระชนม์ดังนี้

"สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เสด็จเข้ารับการรักษา ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ตั้งแต่วันที่ ๑๒ กันยายน ๒๕๑๖ ด้วยพระอาการเวียนพระเศียร ความจำทรงเสื่อมลง พระวรกายทางซีกขวาอ่อน เคลื่อนไหวไม่ได้ คณะแพทย์ลงความเห็นว่า พระอาการทั่วไปทั้งหมด เนื่องมาจากการที่พระองค์ทรงประชวรเป็นเนื้องอกในปอดข้างซ้าย ซึ่งคณะแพทย์ได้ถวายการผ่าตัด เมื่อวันที่ ๒ ตุลาคม ๒๕๑๕ และต่อมาได้กระจายไปที่สมอง คณะแพทย์ได้ถวายการรักษาด้วยรังสีโคบอลต์ พระอาการดีขึ้นบ้าง

ต่อมาวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ มีพระโรคแทรก คือ มีพระโลหิตออกจากกระเพาะอาหาร คณะแพทย์ได้ถวายการผ่าตัดเพื่อระงับมิให้สูญเสียพระโลหิตทางลำไส้อีก และถวายการผ่าตัดเพื่อมิให้มีพระอาการขึ้นอีก นับตั้งแต่วันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็นต้นมา พระอาการทางสมองมากขึ้น จนครึ่งพระวรกายซีกขวาเคลื่อนไหวไม่ได้ ทรงมีพระอาการไข้ขึ้นสูงตลอดมา ปอดบวม

มีพระอาการทั่วไปอ่อนเพลียลงตามลำดับ ในที่สุดสิ้นพระชนม์ลงเมื่อวันศุกร์ที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ เวลา ๒๒.๒๕ น. ด้วยพระอาการอันสงบ

คณะแพทย์ได้พยายามเยียวยาถวายการรักษาพระองค์อย่างสุดความสามารถจนถึงสิ้นพระชนม์ ในตอนกลางคืน วันสิ้นพระชนม์ มีพระสงฆ์เฝ้าเยี่ยมพระอาการประมาณ ๓๐๐ รูป คฤหัสถ์ประมาณ ๒๐๐ คน”

การพระศพ

พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระศพพระเกียรติยศตามพระราชประเพณีทุกประการ วันที่ ๘ ธันวาคม ๒๕๑๖ เวลา ๑๖.๐๐ น. พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตรและสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เสด็จพระราชดำเนินมาถวายน้ำสรงพระศพ ณ ตึกกวี เหวียนระวี แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระโกศประดิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้าประกอบพระลองกุดั่นใหญ่ แวดล้อมด้วยเครื่องประดับพระเกียรติยศ ณ หอประชุมสงฆ์ วัดพระเชตุพน และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมทั้งกลางวัน กลางคืน รับพระราชทานฉันเช้าวันละ ๘ รูป เพลวันละ ๔ รูป กำหนด ๗ วัน ทั้งได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทานถวาย เมื่อครบ ๗ วัน ๕๐ วัน และ ๑๐๐ วัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการพระราชกุศลออกพระเมรุ และพระราชทานเพลิง วันที่ ๒๒ - ๒๓ - ๒๔ เมษายน ๒๕๑๗

ในการบำเพ็ญกุศลถวายพระศพนี้ มหาเถรสมาคม คณะสงฆ์ ทั้งในกรุงเทพฯ และจังหวัดต่าง ๆ ทั่วทุกภาค คณะรัฐบาล กระทรวง ทบวง กรม สมาคมพ่อค้า ประชาชน ศิษยานุศิษย์ คณะสงฆ์จีน คณะสงฆ์ญวน สมาคมคาทอลิกแห่งประเทศไทย สมาคมศรีคุรุสิงห์สภา ฮินดูสมาช ฮินดูธรรมสภา และในต่างประเทศก็มีพระภิกษุสงฆ์พร้อมด้วยพุทธบริษัทจากฮ่องกง สิงคโปร์ มาเลเซีย ได้โดยเสด็จพระราชกุศลมาจนถึงวันพระราชทานเพลิงศพ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน องค์ที่ ๑๑ เป็นเวลา ๒๖ ปี ๘ เดือน ๓๐ วัน ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช องค์ที่ ๑๗ เป็นเวลา ๑ ปี ๔ เดือน ๑๘ วัน สิริพระชันษา ๗๗ ปี

พระราชทานเพลิงศพ ณ พระเมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๗

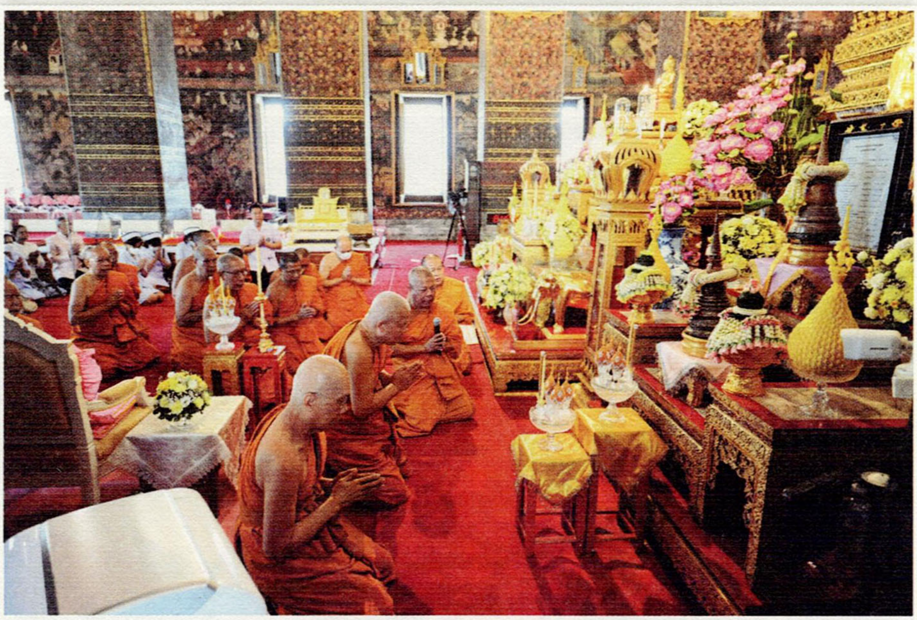
วันอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
และดิถีคล้ายวันสิ้นพระชนม์ ปีที่ ๕๐
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช
(ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร)
วันพฤหัสบดีที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๖๖

อัญเชิญพระอัฐิสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จากตำหนักวาสุกรี
พระอัฐิสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร)
จากกุฏิคณะ น.๑๖ ไปยังพระอุโบสถในการบำเพ็ญกุศล
วันอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

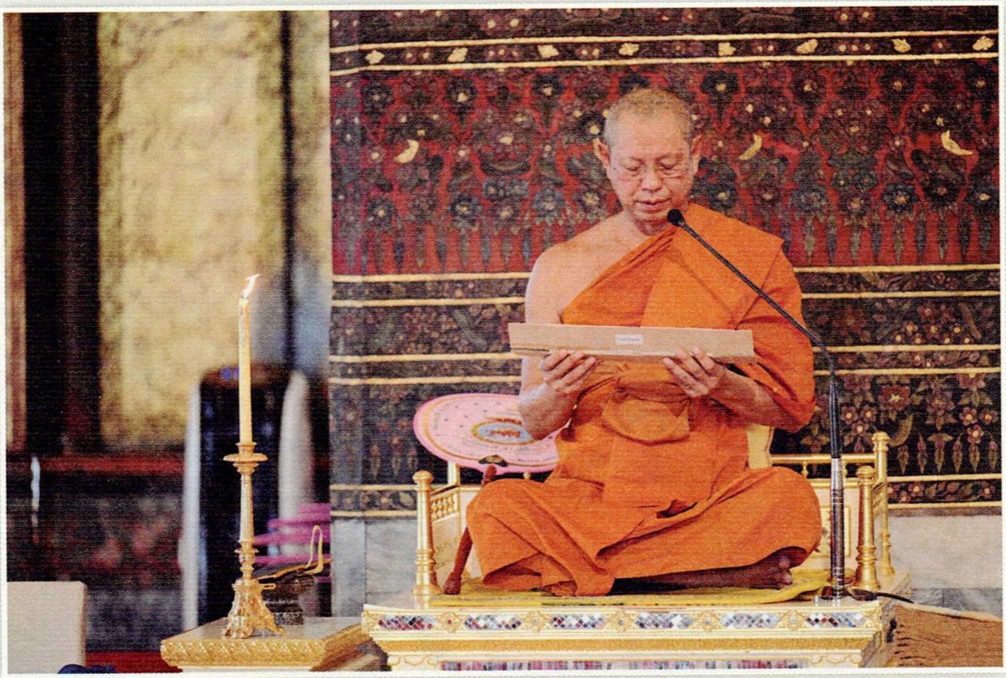
พระสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามถวายสักการะ
พระอัฐิสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
และพระอัฐิสมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร)

พระเทพวชิรโมลี ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน จุดเทียนส่องธรรม

คุณวิเชียร วิริยะประสิทธิ์ ไวยาวัจกรวัดพระเชตุพน จุดเครื่องทองน้อยถวายสักการะพระอัฐิ

พระธรรมวชิราภรณ์ วัดเทวราชกุญชร แสดงพระธรรมเทศนา

สมเด็จพระมหาธีราจารย์ เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
เป็นประธานในการบำเพ็ญกุศลวันอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

สมเด็จพระมหาธีราจารย์ เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
เป็นประธานมอบทุนการศึกษา "ทุนสงเคราะห์นักเรียนวัดพระเชตุพน"

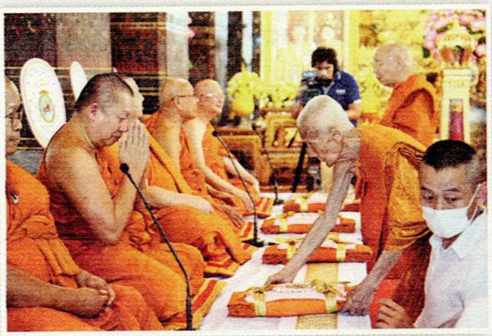

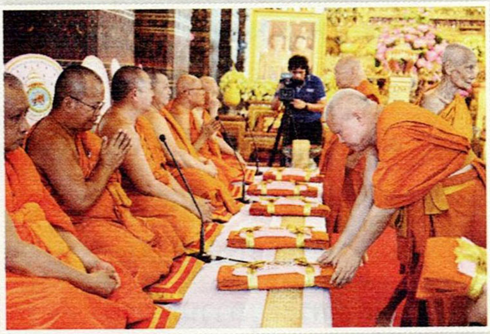
นายดุสิต เขมะศักดิ์ชัย กราบถวายรายงานการมอบทุนการศึกษา

รายนามผู้บริจาค
“ทุนสงเคราะห์นักเรียนวัดพระเชตุพน”
ประจำปี ๒๕๖๖

๑.	พระเทพวชิรโมลี	๑๐,๐๐๐ บาท
๒.	พระเทพวัชราจารย์	๑๐,๐๐๐ บาท
๓.	พระเทพวชิรโสภณ	๑๐,๐๐๐ บาท
๔.	พระราชจริยาภรณ์	๑๐,๐๐๐ บาท
๕.	พระราชรัตนสุนทร	๑๐,๐๖๗ บาท
๖.	พระทักษิณคณิสสร	๑๐,๐๐๐ บาท
๗.	พระอุดรคณารักษ์	๑๐,๐๐๐ บาท
๘.	พระสมุหวรคณิสสรสิทธิการ	๑๐,๐๐๐ บาท
๙.	พระมงคลวชิรากร	๑๐,๐๐๐ บาท
๑๐.	พระมหาสำเริง อาภสฺสโร	๔,๐๐๐ บาท
๑๑.	พระมหาอนนท์ โพธิเมธี	๔,๐๐๐ บาท
๑๒.	พระครูอาคมสุนทร	๔,๐๐๐ บาท
๑๓.	พระครูไพโรจน์สังฆาราม	๔,๐๐๐ บาท
๑๔.	พระครูภาวนาจารย์	๔,๐๐๐ บาท
๑๕.	พระครูอมรวิชัย	๔,๐๐๐ บาท
๑๖.	พระครูปลัดสุวัฒนศีลคุณ	๔,๐๐๐ บาท
๑๗.	พระมหาประจวบ ยุตฺตโยโค	๔,๐๐๐ บาท
๑๘.	พระมหานรินทร์ อภิฉนฺโท	๔,๐๐๐ บาท
๑๙.	พระมหานพรัตน์ อภิชฺชโว	๔,๐๐๐ บาท
๒๐.	พระครูสุตรัตนวิมล	๔,๐๐๐ บาท
๒๑.	พระมหาเอก เมธิกญาโณ	๔,๐๐๐ บาท
๒๒.	พระมหาศุภวัฒน์ ธานวุฑฺโฒ	๔,๐๐๐ บาท

๒๓.	พระครูวชิรญาณโกวิท	๔,๐๐๐ บาท
๒๔.	พระครูปลัดเอกลักษณ์ กตปุญฺโญ	๔,๔๔๔ บาท
๒๕.	พระครูวินัยธรนพคุณ สิริวฑฺฒโน	๔,๐๐๐ บาท
๒๖.	พระครูวินัยธรเอกชัย ฐิตปญฺโญ	๔,๐๐๐ บาท
๒๗.	พระครูวิจิตรโฆษา	๔,๐๐๐ บาท
๒๘.	พระครูปลัดวิมลปริยัติวัฒน์	๔,๐๐๐ บาท
๒๙.	พระมหาสมเกียรติ ปญฺญาสิริ	๕,๐๐๐ บาท
๓๐.	พระมหาสิน เอกคฺคจิตฺโต	๔,๐๐๐ บาท
	รวมเป็นเงินจำนวน	**๑๗๕,๕๑๑ บาท**

โพธิวิชชา : จารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๗
พระมหาเจษฎาราชเจ้าจารึก
สารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๓
หมวดวรรณคดี

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ
รองเลขาธิการราชบัณฑิตยสภา
ภาคีสมาชิก สำนักศิลปกรรม ราชบัณฑิตยสภา

พ.ศ. ๒๕๖๗

สารบัญ

ฉ

ช

ด

ต

ถ

ท

ธ

น

บ

ป

พ

ฟ

ภ

ม

ย

ศ

ส

โพธิวิชชา : จารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๗

พระมหาเจษฎาราชเจ้าจารึก
สารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๓
หมวดวรรณคดี

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ
รองเลขาธิการราชบัณฑิตยสภา
ภาคีสมาชิก สำนักศิลปกรรม ราชบัณฑิตยสภา

พ.ศ. ๒๕๖๗

คำชี้แจงผู้เขียน

พระมหาเจษฎาราชเจ้าจารึก สารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๓ หมวดวรรณคดี เป็นการประมวล รวบรวม และเรียบเรียงความรู้เกี่ยวกับวรรณคดีที่ปรากฏในจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม โดยจัดเรียงตามลำดับตัวอักษร แล้วอธิบายที่มาของเนื้อหา สถานที่ของจารึก และเนื้อความ เพื่อให้เกิดความสะดวกต่อการศึกษาความรู้สรรพวิทยาการในจารึกวัดพระเชตุพน และเป็นการสืบทอดพระราชปณิธานในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการที่ทรงสร้าง "จารึกวัดพระเชตุพน" ไว้เพื่อเป็นวิทยาทานแก่ประชาชน และถือว่าเป็นมหาวิทยาลัยเปิดแห่งแรกของไทย

การจัดทำสารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๓ หมวดวรรณคดี ผู้เขียนได้รวบรวมคำตั้งตามอักขรวิธีที่พบในศิลาจารึกและอธิบายความจากจารึกวัดพระเชตุพน ในหมวดวรรณคดีทั้งประเภทร้อยแก้วและร้อยกรองเรื่องต่าง ๆ ดังนี้

๑. จารึกเรื่องรามเกียรติ์
๒. จารึกเรื่องนิทานสิบสองเหลี่ยม
๓. โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียติปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน
๔. จารึกโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์
๕. ตำราฉันท์วรรณพฤติ
๖. ตำราฉันท์มาตราพฤติ
๗. เพลงยาวกลบทและกลอักษร
๘. โคลงกลบท
๙. โคลงภาพเรื่องรามเกียรติ์
๑๐. ฉันท์กฤษณาสอนน้อง
๑๑. ฉันท์พาลีสอนน้อง
๑๒. สุภาษิตพระร่วง

๑๓. ฉันท์อัษฎาพานร

๑๔. โคลงโลกนิติ

ผู้เขียนได้เลือกคำศัพท์ที่น่าสนใจมาจัดเรียงลำดับตามตัวอักษร ก - ฮ โดยใช้คำตั้งตามอักขรวิธีที่พบในศิลาจารึก แล้วให้รายละเอียดเกี่ยวกับที่มาของเนื้อหาในจารึก สถานที่พบจารึก และเนื้อความของจารึก โดยสรุปและปรับเป็นอักขรวิธีปัจจุบัน เพื่อให้เป็นที่รวมข้อมูลสำหรับการศึกษาค้นคว้าเรื่องจารึกวัดพระเชตุพนในหมวดวรรณคดีต่อไป

หนังสือเล่มนี้จะสำเร็จมิได้ หากมิได้รับความกรุณาจากหลายท่าน ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณ พระเทพวชิรโสภณ (สุรพล ชิตญาโณ ป.ธ.๙) เจ้าคณะภาค ๑๒ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน ขอกราบขอบพระคุณบิดามารดาที่ทำให้ผู้วิจัยมีวันนี้ ขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.ภัทร รุจิรทรรศน์ (Peter Skilling) แห่งมูลนิธิอนุรักษ์คัมภีร์โบราณ ที่กรุณาให้คำปรึกษาอันทรงคุณค่าแก่ผู้เขียนอยู่เสมอ

ขอขอบคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์นวรัตน์ ภักดีคำ ที่เข้าใจการทำงานวิชาการ ได้ช่วยอ่านร่างต้นฉบับนี้โดยไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยาก ทั้งยังคอยช่วยรับภาระอื่น ๆ และช่วยกันทำงานวิชาการด้วยกันต่อไป รวมทั้งศรมนและศมนนท์ ภักดีคำ ที่เป็นกำลังใจในชีวิต

ความดีอันใดอันพึงมีจากหนังสือเล่มนี้ ผู้เขียนขอกราบถวายแด่พระธรรมปัญญาบดี (ถาวร ติสฺสานุกโร ป.ธ.๔) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระอุปัชฌาจารย์ของผู้เขียน ด้วยความรำลึกพระคุณยิ่ง ความผิดพลาดอันใดที่มีขอน้อมรับเพื่อแก้ไขปรับปรุงต่อไป

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ
รองเลขาธิการราชบัณฑิตยสภา
ภาคีสมาชิก สำนักศิลปกรรม
ราชบัณฑิตยสภา

บทนำ: กว่าจะมาเป็นจารึกวัดพระเชตุพน

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ
รองเลขาธิการราชบัณฑิตยสภา
ภาคีสมาชิก สำนักศิลปกรรม
ราชบัณฑิตยสภา

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรมหาวิหาร เดิมเป็นวัดโบราณสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาชื่อว่าวัดโพธาราม จึงเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปมาแต่เดิมว่าวัดโพธิ์ ในสมัยธนบุรีได้รับการยกฐานะเป็นพระอารามหลวง ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีว่า พระพิมลธรรม เป็นเจ้าอาวาสวัดโพธาราม

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทอดพระเนตรเห็นวัดโพธารามเก่าชำรุดทรุดโทรมมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์สร้างพระอุโบสถ ใช้เวลาสถาปนาพระอาราม ๗ ปี ๕ เดือน ๒๘ วันจึงสำเร็จ[๑] ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ ปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓ (พ.ศ. ๒๓๔๔) จึงโปรดให้มีการตั้งฉลอง

ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศ เริ่มชำรุดทรุดโทรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ทั้งพระอาราม เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๗๔ ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ว่า

---

[๑] โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ได้จาก "จารึกเรื่องทรงสร้างวัดพระเชตุพน ครั้งรัชชกาลที่ ๑" ใน **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน,** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๔), หน้า ๕๑ - ๕๔.

"...และการพระอุโบสถวัดพระเชตุพนนั้นทำใหม่ มาถึง ณ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ[๑] ยกเครื่องบนขึ้น ผนังทลายพังทับคนตาย ๕๐ คน ลำบากเป็นหลายคน เป็นเหตุด้วยพระอุโบสถใหญ่เสารายในเล็กไม่มีเสาแกน หนักตัวเข้าจึ่งได้ท้อลงมา โปรดให้ทำใหม่ ใส่เสาแกนก็มั่นคงดี จึ่งทรงพระราชดำริว่าแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาพระเจดีย์ในวัดพระเชตุพนองค์ ๑ สูง ๒๐ วา ๒ ศอก บรรจุพระศรีสรรเพ็ชญ์ซึ่งได้มาแต่กรุงเก่า ที่พม่าเอาเพลิงสุมเอาทองคำหุ้มนั้น ยังเหลืออยู่แต่ทองเหลืองชำรุดปรุไปทั้งพระองค์จะแก้ไขก็ไม่ได้ จึ่งเชิญเข้าบรรจุไว้ พระราชทานชื่อว่า มหาเจดีย์ศรีสรรเพชดาญาณ หุ้มด้วยดีบุก จะก่อสร้างขึ้นถวายพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้าองค์ ๑ และเป็นส่วนในแผ่นดินปัตยุบันนี้องค์ ๑ เรียงกันเป็นแถวไป จึ่งโปรดให้ช่างทำต่อองค์กลางข้างเหนือขึ้นองค์ ๑ ประดับกระเบื้องขาวอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิราช พระราชทานชื่อว่า พระมหาเจดีย์ดิลกธรรมกรกนิทาน องค์กลางของพระบาทสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช ให้ประดับด้วยกระเบื้องเขียว องค์ข้างใต้ให้ประดับด้วยกระเบื้องเหลืองอุทิศเป็นส่วนในพระองค์ พระราชทานชื่อพระมหาเจดีย์มุนีปัตะปริกขาร..."[๒]

เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ได้บันทึกรายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลที่ ๓ ไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ว่า

"...การในพระนครที่ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนนั้น ก็ทำเพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมาก ทั้งบริเวณพระอุโบสถนั้นก็ทำใหม่ให้ใหญ่สูงขึ้น แล้วได้ทำพระพิหารพระพุทธไสยาสน์หลัง ๑ ทรงสร้างพระพุทธไสยาสน์ขึ้นพระองค์ ๑ ยาว ๙๐ ศอก พระเจดีย์สูง ๑ เส้น ๒ ศอก ๒ พระองค์ พระเจดีย์รายรอบพระระเบียงชั้นนอกอีกชั้น ๑ ก่อภูเขาทำศาลารายเพิ่มเติมให้ดีขึ้นไปทุกสิ่ง การสิ่งใดนอกจากจดหมาย

---

[๑] วันเดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ เป็นวันอังคาร ตรงกับวันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๗๗

[๒] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๖๔ - ๖๕.

ไว้ในแผ่นศิลา เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้จารึกไว้แล้ว ก็เป็นส่วนของในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น จะพรรณนาก็ยืดยาวนัก ฝ่ายข้างกุฏิสงฆ์ก็ทำเป็นตึกขึ้นทั้งสิ้น...”[๑]

นอกจากสิ่งปลูกสร้างทางสถาปัตยกรรมแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมวิชาความรู้ต่างๆ ที่มีอยู่ในเวลานั้น ทั้งในด้านขนบธรรมเนียมประเพณี การปกครอง การแพทย์ อักษรศาสตร์ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้จารึกความรู้ต่าง ๆ เหล่านั้นไว้ตามสิ่งปลูกสร้างภายในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เช่น ศาลาราย ระเบียงคด พระวิหาร พระอุโบสถ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามจึงได้รับการยกย่องให้เป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของไทย

ด้วยเหตุที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามได้รับการบูรณะมาหลายสมัย ดังได้กล่าวมา ศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม จึงมิได้มีเพียงจารึกที่สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้น แต่ศิลาจารึกที่เก่าที่สุดจารึกขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ดังนั้น เพื่อให้ทราบถึงที่มาที่ไปรวมทั้งวิธีการในการทำจารึกวัดพระเชตุพนเหล่านี้ บทความเรื่องนี้จึงอภิปรายถึงกระบวนการและขั้นตอนในการสร้างศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ตามหลักฐานที่ปรากฏในเอกสารประวัติศาสตร์ต่าง ๆ ดังนี้

๑. หน้าที่ของจารึกวัดพระเชตุพน

แม้ว่าศิลาจารึกส่วนใหญ่ของไทย (รวมทั้งในอินเดีย อินโดนีเซีย กัมพูชา ฯลฯ) จะมีหน้าที่ในด้านที่เกี่ยวข้องกับศาสนาเป็นสำคัญ เช่น เป็นการบันทึกหลักธรรมทางศาสนา ดังปรากฏศิลาจารึกเยธมฺมา และศิลาจารึกว่าด้วยปฏิจจสมุปบาท[๒] เป็นจำนวนมากตั้งแต่สมัยทวารวดี หรือเป็นศิลาจารึกที่สร้างขึ้น

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๔๓.

[๒] โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับจารึกเหล่านี้ใน กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑**, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙).

เพื่อประกาศบุญกุศลของการทำบุญที่อาจแฝงนัยทางการเมือง เช่น กลุ่มศิลาจารึกของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พรญาฦาไท – ลิไท) หรือศิลาจารึกวัดสรศักดิ์ในสมัยสุโขทัยก็ตาม[๑]

แต่ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนกลับสะท้อนให้เห็นถึงหน้าที่ในการสร้างศิลาจารึกที่แตกต่างออกไป ทั้งนี้ เนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นสำคัญ กล่าวคือ สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เริ่มมีความเปลี่ยนแปลงแตกต่างไปจากสังคมในสมัยอยุธยา โดยเฉพาะในเรื่องเกี่ยวกับโลกทัศน์ของคนในสังคมที่มีต่อโลก รวมทั้งการที่ชนชั้นกลางมีบทบาทในสังคมมากขึ้น ความรู้ต่าง ๆ ในสังคมที่เคยมีการปกปิดเริ่มถ่ายทอดสู่สังคมตั้งแต่ในสมัยเมื่อแรกปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ดังที่มีการกล่าวถึงการสร้างตำรายาและรูปฤๅษีดัดตนไว้เพื่อเป็นวิทยาทาน ดังความในจารึกเรื่องจดหมายเหตุ **"จารึกเรื่องทรงสร้างวัดพระเชตุพน ครั้งรัชชกาลที่ ๑"** ว่า

"...ทำศาลารายห้าห้องเจดห้องเก้าห้องเปนสิบเจ็ดศาลาเขียนเรื่องชาฎกห้าร้อยห้าสิบพระชาติ ทั้งตำรายาแลฤๅษีดัดตนไว้เปนทาน..."[๒]

ด้วยเหตุนี้ศิลาจารึกวัดพระเชตุพนตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นต้นมาจึงมีหลายลักษณะด้วยกันตามหน้าที่ในการสร้างศิลาจารึก ดังนี้

๑. ศิลาจารึกซึ่งมีหน้าที่ทางศาสนา

หน้าที่สำคัญประการหนึ่งของศิลาจารึกคือหน้าที่ในทางศาสนา โดยเฉพาะในเรื่องของการประกาศบุญกุศลที่ได้กระทำ เช่น การประกาศบุญที่ได้สร้าง

---

[๑] โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับจารึกเหล่านี้ใน **จารึกสุโขทัย**, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๖.

[๒] ศานติ ภักดีคำ (บรรณาธิการ), **จดหมายเหตุวัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๒), หน้า ๕๙.

ศาสนสถาน การถวายข้าทาสให้แก่อาราม หรือการประกาศกัลปนา รวมทั้งยังเป็นการประกาศคำอธิษฐานของผู้สร้างศิลาจารึกด้วย หน้าที่ของศิลาจารึกในทางพิธีกรรมปรากฏตั้งแต่ในศิลาจารึกของอินเดีย รวมทั้งศิลาจารึกในอุษาคเนย์ด้วย เช่น ศิลาจารึกของกัมพูชา และศิลาจารึกของสุโขทัย เป็นต้น

ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนที่มีหน้าที่ทางศาสนา ได้แก่ ศิลาจารึกที่เกี่ยวข้องกับการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ คือ "**จารึกเรื่องทรงสร้างวัดพระเชตุพน ครั้งรัชกาลที่ ๑**" ศิลาจารึกที่กล่าวถึงการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม สมัยรัชกาลที่ ๓ (ยังไม่ทันได้จารึก) และศิลาจารึกเรื่องการสร้างวิหารพระพุทธไสยาส (ยังไม่ทันได้จารึก) ศิลาจารึกต่าง ๆ เหล่านี้มีข้อความกล่าวถึงการบูรณปฏิสังขรณ์พระอาราม รายละเอียดของสิ่งต่าง ๆ ที่มีการก่อสร้าง รวมทั้งการประกาศอุทิศพระราชกุศลซึ่งเป็นขนบในการสร้างศิลาจารึกที่สืบทอดมาจากขนบเดิมสมัยโบราณ

๒. ศิลาจารึกซึ่งมีหน้าที่ในการเผยแพร่ความรู้

ศิลาจารึกเหล่านี้เป็นศิลาจารึกที่มีวัตถุประสงค์ในการเผยแพร่วิชาความรู้ต่าง ๆ ให้เป็นวิทยาทาน การสร้างศิลาจารึกประเภทนี้เป็นขนบที่แตกต่างไปจากขนบในการสร้างศิลาจารึกแบบเดิมที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับทางพิธีกรรมเป็นสำคัญ ศิลาจารึกวัดพระเชตุพนที่สร้างขึ้นในขนบเช่นนี้มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้นพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้มีการสร้างศิลาจารึกเพื่อเผยแพร่ความรู้ให้กับสังคมโดยตรง

ศิลาจารึกกลุ่มนี้สามารถจัดแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท ตามลักษณะของศิลาจารึกคือ

๒.๑ จารึกอธิบายภาพ เป็นศิลาจารึกที่มีหน้าที่เป็นคำอธิบายภาพจิตรกรรมฝาผนัง เนื่องจากภาพจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีการเปลี่ยนแปลงเรื่องราวที่นำมาใช้ในการเขียน โดยการนำเรื่องราวจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งบางครั้งไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายในสังคมมานำเสนอ

คำอธิบายภาพเหล่านี้จะช่วยทำให้ผู้ชมสามารถเข้าใจเรื่องราวของจิตรกรรมฝาผนังได้โดยตรง

ศิลาจารึกคำอธิบายประกอบจิตรกรรมฝาผนังมักเป็นเรื่องราวเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา นิทาน ตำนาน ฯลฯ โดยจะนำเรื่องราวมาสรุปสั้น ๆ แล้วนำมาจารึกติดไว้ด้านล่างของภาพจิตรกรรมฝาผนัง หรือภาพสลัก ได้แก่

จารึกเรื่องพระสาวกเอตทัคคะ (เชิงผนังหว่างหน้าต่างพระอุโบสถ)

จารึกเรื่องพระสาวิกาเอตทัคคะ (เชิงผนังหว่างหน้าต่างวิหารพระนอน)

จารึกเรื่องอุบาสกเอตทัคคะ (เชิงผนังหว่างหน้าต่างวิหารพระนอน)

จารึกเรื่องอุบาสิกาเอตทัคคะ (เชิงผนังหว่างหน้าต่างวิหารพระนอน)

จารึกเรื่องอศุภและญาณ ๑๐ (พระวิหารทิศตะวันออก)

จารึกเรื่องฎีกาพาหุง (พระวิหารทิศใต้)

จารึกเรื่องพระพุทธบาท (พระวิหารทิศตะวันตก)

จารึกเรื่องธุดงค์ ๑๓ (พระวิหารทิศเหนือ)

จารึกเรื่องชาดก (ศาลาราย)

จารึกเรื่องมหาวงศ์ (ผนังบนหน้าต่างวิหารพระพุทธไสยาส)

จารึกเรื่องนิริยกถา (ศาลาการเปรียญ)

จารึกเรื่องเปรตกถา (ศาลาการเปรียญ)

จารึกเรื่องเมืองมอญกวนข้าวทิพย์

จารึกเรื่องมหาสงกรานต์

จารึกริ้วกระบวนแห่กฐินพยุหยาตราทางสถลมารค

จารึกต้นเรื่องรามเกียรติ์ (ผนังศาลาทิศพระมณฑป)

จารึกเรื่องสิบสองเหลี่ยม (คอสองเฉลียงศาลาล้อมพระมณฑปทิศตะวันตก)

จารึกโคลงภาพเรื่องรามเกียรติ์ (ผนังรอบพระอุโบสถ)

๒.๒ จารึกประกอบภาพ มีศิลาจารึกวัดพระเชตุพนอีกประเภทหนึ่งที่มีลักษณะคล้ายกับจารึกอธิบายภาพ แต่ศิลาจารึกเหล่านี้เป็นข้อความที่เกี่ยวข้องกับภาพนั้น ๆ โดยตรง เช่น ศิลาจารึกตำราแผนนวด ศิลาจารึกในศาลาแม่ซื้อ ซึ่งจะมีศิลาจารึกสั้น ๆ เป็นข้อความประกอบภาพที่ต้องการนำเสนอ

๒.๓ จารึกตำราและวรรณคดี เป็นศิลาจารึกที่นำเสนอเรื่องราวความรู้หรือเป็นตัวบทวรรณคดีโดยตรง ไม่มีความสัมพันธ์กับภาพจิตรกรรมฝาผนังหรือศิลปกรรมอื่น ศิลาจารึกประเภทนี้มักเป็นศิลาจารึกที่ติดอยู่ตามเสาต่าง ๆ เช่น เสาศาลาราย เสาที่พระระเบียง เป็นต้น ศิลาจารึกเหล่านี้ ได้แก่

จารึกตำราฉันท์วรรณพฤติ (เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นนอก)

จารึกตำราฉันท์มาตราพฤติ (เสาพเนกประตูเข้าพระระเบียงชั้นนอกทั้ง ๔ ทิศ)

จารึกตำราเพลงยาวกลบท (เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน)

จารึกตำราโคลงกลบท (เสาพเนกประตูเข้าพระระเบียงชั้นนอกทั้ง ๔ ทิศ)

จารึกกฤษณาสอนน้องคำฉันท์

จารึกคำฉันท์พาลีสอนน้อง

จารึกร่ายสุภาษิตพระร่วง

จารึกฉันท์ปริศนาอัษฎาพานร

จารึกโคลงโลกนิติ

ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า ศิลาจารึกวัดพระเชตุพน มีทั้งที่เป็นศิลาจารึกที่สร้างขึ้นตามขนบในการสร้างศิลาจารึก กล่าวคือเป็นศิลาจารึกที่มีหน้าที่ในทางพิธีกรรมทางศาสนา และศิลาจารึกที่เป็นการเผยแพร่ความรู้ ซึ่งเป็นขนบในการเผยแพร่จารึกที่แตกต่างไปจากเดิม และอาจถือได้ว่าเป็นสิ่งที่เพิ่งปรากฏในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั่นเอง

๒. ใครเป็นผู้ทำศิลาจารึกวัดพระเชตุพน

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ที่จะจารึกสรรพวิทยาการของไทยในเวลานั้นลงบนแผ่นศิลาเผยแพร่ให้ประชาชนสามารถหาความรู้ได้ จำเป็นต้องอาศัยกวีราชบัณฑิตนักปราชญ์ในด้านต่าง ๆ และหมอหลวงที่ได้บอกวิชาความรู้ต่าง ๆ โดยเฉพาะการแพทย์ แล้วจารึกเพื่อเผยแพร่สู่ประชาชน

กระบวนการในการทำศิลาจารึกวัดพระเชตุพน (รวมทั้งวัดอื่น ๆ ในรัชกาลนั้น) ปรากฏหลักฐานใน **"หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๓ ทรงพระราชศรัทธาให้จารึกตำรายาและสรรพอักษรต่างๆ ลงในแผ่นศิลาจารึกติด ณ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๒๐๕ พ.ศ. ๒๓๘๖"** มีความตอนหนึ่งว่า

"...อนึ่งเพลาเที่ยง นายมี ตำรวจวังมาสั่งว่า ด้วยหลวงนายชานผูเบต รับพระราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าสั่งว่า ทรงพระราชศรัทธาให้จารึกตำรายา แลสรรพอักษรต่างๆ ลงแผ่นศิลาติดวัดพระเชตุพล ได้เกณฑ์แผ่พระราชกุศล ให้เจ้าต่างกรม เจ้าหากรมมิได้ แลข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อยฝ่ายทหาร ฝ่ายพลเรือน จารึกศิลามาติดผนังไว้เสร็จแล้วเปนอันมาก บัดนี้ทรงพระราชศรัทธาให้บอกข้าราชการซึ่งยังไม่ได้ต้องเกณฑ์จารึกแผ่นศิลาใส่วัดพระเชตุพลนั้น ให้เกณฑ์จารึกศิลาใส่วัดสุทัศณเทพธาราม เรื่องขัควิสาณสูตร ติดผนังพระอุโบสถ ๓๒ แผ่น เรื่องอังคุตรนิกายประจำตัวภาพ ติดศาลาราย ๑๖ แผ่น เปน ๔๘ แผ่น นั้น...

...ผู้ซึ่งต้องเกณฑ์ทั้งนี้ไปรับแผ่นศิลา ณ วังกรมหมื่นไตรษรวิชิด มาจารึกให้งามดีถูกต้องตามตัวอย่างแต่ ณ วันขึ้น ๑๑, ๑๒ ค่ำ เดือน ๑ ทำให้แล้วใน ๑๕ วัน แล้วให้เอาไปส่ง ณ วังกรมหมื่นไตรษรวิชิด เจ้าพนักงานจะได้นำแผ่นศิลาจารึกผู้ซึ่งต้องเกณฑ์ทำเข้าทูลเกล้าถวายจบพระหัตถ์ ณ พระธินั่งอำมรินทวินิจไฉยอย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง..."[๑]

นอกจากนี้ ยังปรากฏในบานแพนกของจารึกเรื่องนิริยกถา ที่เสาในประธานมุขหลังศาลาการเปรียญวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งมีข้อความว่า

"....เสาร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๓ จุลศักราช ๑๒๐๐ ปีจอ สัมฤทธิศก มีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งกรมหมื่นไกรสรวิชิตให้

---

[๑] ปริวรรตจาก หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๓, ชื่อ หมายกำหนดการ ๑๒๐๕, เลขที่ ๘ ตู้ ๑๑๘ ชั้น ๑ มัดที่ ๒.

ช่างเขียนระบายเรื่องนิรยกถา และเปรตกถาไว้ที่คอ ๒ มุขหน้า มุขหลังการเปรียญวัดพระเชตุพนตามพระบาลี ฯ....”[๑]

จากข้อความในหมายรับสั่งแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ขุนนางรับเอาแผ่นศิลาที่เตรียมไว้แล้ว (รวมทั้งเรื่องที่จะจารึกซึ่งเตรียมไว้แล้ว) ไปจารึกในแผ่นศิลา แล้วนำมาถวายเพื่อทรงจบเพื่อเป็นพระราชกุศล ก่อนที่จะนำไปติดไว้ตามจุดต่าง ๆ ที่กำหนดไว้

ดังนั้น การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ รวมทั้งการทำศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม จึงเป็นงานมหกรรมการกุศลครั้งใหญ่ที่สุดครั้งหนึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และทำให้วัดพระเชตุพนฯ มีฐานะเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของสยาม เพราะสามารถรวบรวมสรรพวิทยาการทุกอย่างของสยามประเทศในเวลานั้น ครอบคลุมทั้งด้านอักษรศาสตร์ สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม งานช่างทุกแขนง จิตรกรรม แพทยศาสตร์ รัฐศาสตร์ มานุษยวิทยา ฯลฯ มารวบรวมไว้ ณ ที่นี้

๓. ที่มาของเรื่องซึ่งนำมาจารึก

ที่มาของเรื่องซึ่งนำมาจารึกในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนฯ มีหลากหลายที่มาตามประเภทของเรื่องที่นำมาจารึก ดังสามารถจำแนกออกได้เป็นจารึกเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา จารึกทางวรรณคดี จารึกตำราแพทย์แผนไทย ที่มาของเรื่องราวเหล่านี้น่าจะได้มีการรวบรวมเรียบเรียงโดยคณะทำงานต่าง ๆ หลายชุด แต่ในท้ายที่สุดจะมีการกำหนดแล้วจัดแบ่งออกเป็นตอน ๆ ตามขนาดที่เหมาะสมของศิลาจารึกนั้น ๆ ดังนี้

๑. จารึกเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา น่าจะมีมาจากหนังสือเทศน์ที่พระราชาคณะแปลพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา แล้วนำมาเทศนาถวาย

---

[๑] **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน,** (กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑๙.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วมีการรวบรวมมาไว้ในหอหลวง ดังที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ว่า

"...ด้วยพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอาศัยราชประเพณี ที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวันเป็นนิจในครั้งนั้น โปรดฯ ให้อาราธนา พระผู้ถวายเทศน์แปลพระไตรปิฎก ทั้งพระสูตร พระวินัย พระปรมัตถ์ และ หนังสือเรื่องต่างๆ ซึ่งโบราณบัณฑิตได้แต่งไว้เป็นภาษามคธ แม้จนปัญญาสชาดก มาถวายเทศน์ เมื่อเทศน์แล้ว โปรดฯ ให้เขียนเก็บรักษาไว้ในหอหลวง จึง เกิดหนังสือซึ่งแปลจากภาษามคธออกเป็นภาษาไทยขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เป็น อันมาก..."[๑]

ด้วยเหตุที่มีการแปลวรรณกรรมพระพุทธศาสนาจำนวนมากเป็น ภาษาไทยในสมัยนี้ จึงทำให้เกิดความรู้เกี่ยวกับพระไตรปิฎกและอรรถกถา ต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้นจนนำไปสู่การที่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้นำเรื่องราว เหล่านี้มาใช้เป็นแนวคิดในการสร้างวัดต่าง ๆ ในสมัยนั้น ซึ่งน่าจะรวมถึงการ นำมาใช้เป็นข้อมูลในการสลักศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามด้วย

๒. จารึกวรรณคดี จารึกที่เป็นเรื่องราวทางวรรณคดีปรากฏหลักฐาน ว่ามีผู้แต่งจำนวนมาก ทั้งที่เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว เจ้านาย ขุนนาง และพระสงฆ์ แบ่งกันแต่ง โดยน่าจะมีบรรณาธิการ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ดังที่ปรากฏหลักฐานใน **"โคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน"** พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในเวลาที่ยังทรงดำรงพระยศเป็น **"กรมหมื่นนุชิตชิโนรส"** ว่า

"...ผู้นิพนธ์พจน์รจเรข เลขาจาฤกเสลา โคลงสุภาษิตนิเทศ กรมขุน เดชอดิศร ผู้เกลากลอนกลฉันท์ มาตราวรรณพฤติพจน์ ห้าสิบแปดบทรังสฤษดิ์

---

[๑] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "อธิบายว่าด้วยหนังสือมิลินทปัญหา," ใน **มิลินทปัญหา,** (กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๔๙), หน้า (ค).

กรมนุชิตชิโนรส เพลงกลบทบรรญาศ ราชนิพนธ์ก็หลาย รายนามผู้โดยเสด็จ แสดงขเบ็จขานไข กรมไกรสรวิชิต วงษาสนิจอำมเนทร์ ข้าภูเบนทรบริบาล ชาญภูเบศมหาสิทธิ์ ลิขิจปรีชาชาติ จ่ามหาดจิตรนุกูล วิฐูรแท้ทั้งปวง หลวงสุวรรณ หมื่นนิพนธ์ สริเก้าตนแต่งเพลง หลายหลากเลบงกลบท ผู้เรขรศวาที โคลงฤๅษีดัดอาตม์ พระราชนิพนธ์ธรงบ้าง ข้างคณาสมณะ สมเด็จพระสังฆราช ปิ่นปราชทั่วทกทิศ กรมนุชิตบรรพชา พระพุทธโฆษาพรหมมุนี เทพย์โมลีอริยวงษ์ ล้วนสงฆราชาคณะ อีกทั้งพระธรรมตรัย โลกย์เลอศในบริยัติ รัตนมุนีมุนี นายกมีที่ตั้ง ทั้งสมุห์จั่นถานา บาเรียนช้างหนึ่งองค์ นับสริสงฆ์โดยเสดจ์ สิบเอ็ดร่วมรจนา อีกพระวงษากระษัตรี คือกรมศรีกรมไกร สองดนัยนฤเบนทร์ กรมอำมเรนทร์มาตยา กรมวงษาอีกองค์ ทินกรพงษ์เผ่าราช หกขัติยชาติช่วยดำหริะ ตริะพระโคลงนักพรต ข้าทูลบทมุลิกา คือเจ้าพญาพระคลัง ทังพญาราชมนตรี ธิเบศบดีอัษฎา พญาโชดึกพญาศรี เจ้าบุรีบุราณชัยวิชิต ขนานนามศักดิ์ บำเรอห์บริรักษ์ราชี เพ็ชรปนีออกญา อินทรโกษาสมบัติบาล ชาญภูเบศหลวงลิขิต อีกจ่าจิตรนุกูล วิบุลย์ญาณกระวี มหามนตรีหลวงสุวรรณ พระสุพรรณสมบัติ สามารรถปรีชาชาติ จะหมื่นราชนาคา อักษฎาทศทังมวญ คำนวรสริสามสิบห้า กล้าสำนวรถ้วนตน เพ่อมพระนิพนธ์สุภาพโคลง โองการไท้ธิราช หนึ่งโคลงบาทอัยรา แสดงภาษาต่างชาติ มีอาทิ์สยามทกทิศ กรมนุชิตเชษฐชี พระเทพย์โมลีรังสฤษดิ์ ฝ่ายบรรพชิตเฉลอยอรรถ เบื้องคฤหัฐคารม กรมขุนเดชกรมไกร อุภัยขัติยประยูร ข้าบาทมูลนามเสนอ พญาบำเรอหบริรักษ์ อาลักษณหลวงลิขิต ขุนมหาสิทธิโวหาร ชาญภูเบศนายนุช ราชบุรุษห้าตน สริเก้าชนเฉลาพจน์ โคลงกลบทตรองตริะ พระราชดำหริะหลายชนิด กรมนุชิตชาญกระวี พระเทพย์โมลีสงฆสอง จำนองพจน์รจนา พระราชวงษากรมไกร ตรัยข้าบาทมุลิกา มหาสิทธิชาญภูเบศ อาลักษณวิเศศนายนุช บุรุษราชเสวก ช่วยตกแต่งตามเสดจ์ นับสริเสรจ์ฉ้อชน ผู้นิพนธโคลงขาน พระวิหารทิศอุโบศถ หมดทกถิ่นทกสถาน โวหารกรมนุชิต สฤษดิทั่วทกเบื้อง โคลงรามเรื่องรูปฉลัก ผู้เชลงลักษณคารม กรมไกรขุนมหาสิทธิ์ หลวงสวรรณรจิตก็หลาย นายนุชชาญภูเบศ รอบเขตรจาฤกเรียง เฉลียงอุโบศถ

ดำบล ปราชญยลลักษณสารสร้อย ทราบนามตามเสนอถ้อย ถี่ถ้วนถ่องแถลง แจ้งนา...”[๑]

จากข้อความในร่ายดังกล่าวที่ยกมาจะเห็นได้ว่า กวีสำคัญที่มีส่วนร่วมในการแต่งตัวบทวรรณกรรมที่นำมาใช้ในการจารึกที่วัดพระเชตุพนที่สำคัญ เช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นนุชิตชิโนรส กรมหมื่นไกรสรวิชิต กรมขุนเดชอดิศร กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร กรมหลวงวงษาธิราชสนิท พระมหามนตรี หลวงนายชาญภูเบศร์ ขุนธนสิทธิ์ หลวงลิขิตปรีชา จ่าจิตร์นุกูล นายช้าง นายเกต เป็นต้น

๓. จารึกตำราแพทย์แผนไทย ที่มาของตำราแพทย์แผนไทยก่อนที่จะมีการนำมาจารึกที่วัดพระเชตุพนฯ นั้น น่าจะมีการประชุมหมอหลวง และมีการชำระคัดเลือกตำรายาต่าง ๆ รวมทั้งตำรานวดมาก่อน สำหรับผู้ที่น่าจะมีบทบาทในเรื่องนี้อย่างมากได้แก่ พระยาบำเรอราชแพทยา (พระองค์เจ้าหนูแดง) เป็นผู้คัดเลือกตำรายาต่าง ๆ ดังปรากฏในบานแพนกว่า

*“...ทรงพระราชดำริเห็นว่า ทุกวันนี้มีคำภีร์แพทย์ต่างๆ ที่มีอยู่ขาดตกบกพร่องเสื่อมสูญไป มิได้เป็นเรื่องต้นเรื่องปลาย อนึ่งเล่าแพทย์ผู้เฒ่าที่ชำนิชำนาญในลักษณะโรค แลสรรพคุณแห่งยานั้นก็มีน้อยลง ภายหลังยากที่กุลบุตรจักเล่าเรียนให้ชัดเจนได้ แล้วทรงพระมหากรุณาจะให้เป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่สมณพราหมณ์ อาณาประชาราษฎร์ในขอบขัณฑสีมาสืบไป จึงมีพระบรมราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสีหนาท ดำรัสสั่ง**พระยาบำเรอราชแพทยา**ให้เป็นผู้สืบเสาะแสวงหาตำรายาลักษณะโรคทั้งปวง ตามพระราชาคณะและข้าราชการ ตลอดจนราษฎร์ผู้ใดมีตำรายาดี ขอให้จดสรรพคุณยานั้นๆ มาถวายเพื่อจะได้ตรวจสอบและจดลงเป็นตำราไว้ ครั้งนั้นมีผู้นำตำรายา ตำราสมุฏฐานและวิธีบำบัดโรคซึ่งเคยใช้เคยเห็นสรรพคุณ มาถวายตามพระราชประสงค์*

---

[๑] **โคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน,** (กรุงเทพฯ: สหธรรมิก, ๒๕๔๗), หน้า ๙๙.

เป็นอันมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกลงในแผ่นศิลาประดับไว้ในที่ต่างๆ...”

พระยาบำเรอราชแพทยา (พระองค์เจ้าหนูแดง) เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ทราบนามมารดา รับราชการเป็นหมอหลวง และได้แต่งตำรับตำรายาไว้มาก ดังปรากฏหลักฐานใน “เรื่องแพทย์หมอ” พระนิพนธ์พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์ว่า “*...มีคำเล่ากันว่าพระบำเรอราช (หนูแดง)*[๑] *เป็นผู้รู้คัมภีร์แพทย์ ได้เรียบเรียงตกแต่งไว้มาก...*”[๒]

นอกจากนี้ ยังมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งในเวลานั้นดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นวงษาสนิท และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ทรงกำกับกรมหมอ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๘๕[๓] ที่น่าจะมีบทบาทในการคัดเลือกตำรายานี้ด้วย โดยเฉพาะตำราสรรพคุณยา

เนื่องจากปรากฏหลักฐานว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทได้ทรงค้นคว้าและสะสมตำรายาไว้หลายอย่าง เช่น ตำราพระโอสถพระนารายณ์ ตำราพระโอสถครั้นรัชกาลที่ ๒ ซึ่งต่อมาหอพระสมุดวชิรญาณได้นำต้นฉบับที่เดิมเป็นของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท มาพิมพ์ขึ้น[๔]

ดังนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทจึงน่าจะทรงมีบทบาทที่เกี่ยวข้องกับการชำระตำรายาและตำราแพทย์ต่างๆ ที่จารึกไว้ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ด้วย

---

[๑] เป็นบุตรขุนหลวงตาก (เชิงอรรถในต้นฉบับ)

[๒] *“เรื่องแพทย์หมอ”* ใน **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม ๑,** (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๕), หน้า ๒๐๔.

[๓] **๒๐๐ ปี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท: พระกรณียกิจด้านการแพทย์แผนไทย,** (กรุงเทพฯ: สำนักกิจการโรงพิมพ์ องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๕๒), หน้า ๗.

[๔] อรวรรณ ทรัพย์พลอย, **พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ปราชญ์ผู้เป็นกำลังของแผ่นดิน,** (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๕๑), หน้า ๓๙ - ๔๒.

๔. จารึกตำราแบบแผนบ้านเมืองและขนบธรรมเนียมประเพณี ที่มาของตำราเหล่านี้ก่อนที่จะมีการนำมาจารึกที่วัดพระเชตุพน น่าจะมีการประชุมขุนนางนักปราชญ์ในราชสำนักที่มีความรู้และมีส่วนเกี่ยวข้องในเรื่องดังกล่าวมาคัดเลือกแล้วจัดเตรียมเป็นข้อมูลไว้ ก่อนที่จะมีการจารึกเช่นเดียวกัน เช่น ทำเนียบสมณศักดิ์ ทำเนียบหัวเมืองขึ้นสยาม ก็น่าจะมีการนำข้อมูลมาจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น กรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมท่า กรมสังฆการี เป็นต้น

บทสรุป

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า จารึกวัดพระเชตุพนเป็นส่วนหนึ่งของบริบทสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่มีความเปลี่ยนแปลงไปจากขนบเดิมในการทำศิลาจารึก ทั้ง ๆ ที่ศิลาจารึกโดยทั่วไปมีหน้าที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของพิธีกรรมทางศาสนาหรือมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับทางการเมืองเป็นหลัก แต่ศิลาจารึกวัดพระเชตุพนกลับมีจุดมุ่งหมายในการสร้างทั้งในด้านพิธีกรรม - พระราชกุศล รวมถึงการถ่ายทอดความรู้สู่สังคม ซึ่งเป็นขนบที่เกิดขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์

จากหลักฐานที่ปรากฏในหมายรับสั่งสมัยรัชกาลที่ ๓ แสดงให้เห็นว่าการสร้างจารึกในวัดพระเชตุพนมีหมายเกณฑ์ให้ขุนนางในหน่วยงานต่าง ๆ ร่วมพระราชกุศลโดยการไปรับแผ่นศิลาพร้อมเรื่องมาจารึกก่อนที่จะนำไปจารึก ดังนั้น การสร้างศิลาจารึกวัดพระเชตุพนจึงต้องมีการกำหนดมาเป็นอย่างดีว่าจะมีศิลาจารึกกี่หลัก แต่ละหลักมีลักษณะอย่างไร และจารึกเรื่องใด

ตัวบทที่นำมาใช้ในการจารึกมีที่มาจากหลากหลายที่แต่มีการชำระจัดเตรียมอย่างเป็นระบบ ศิลาจารึกที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา น่าจะได้ข้อมูลมาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ที่พระราชาคณะแปลถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัวบทวรรณคดีได้มาจากกวีต่าง ๆ ในสมัยนั้น เช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นต้น จารึกแพทย์แผนไทยน่าจะมีการประชุมชำระโดยหมอหลวงหรือกรมหมอ

และจารึกที่เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีก็น่าจะได้ข้อมูลจากผู้รู้ แล้วนำมาจัดเตรียมเป็นข้อมูลสำหรับมอบให้ขุนนางที่ได้รับหมายเกณฑ์จะได้รับไปจารึกต่อไป

สารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน หมวดวรรณคดี

สารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน เป็นการประมวลและเรียบเรียงความรู้ที่ปรากฏในจารึกวัดพระเชตุพนมาจัดเรียงตามลำดับตัวอักษรแล้วอธิบายที่มาของเนื้อหา สถานที่ของจารึก และเนื้อความ เพื่อให้สะดวกต่อการศึกษาความรู้สรรพวิทยาการในจารึกวัดพระเชตุพน และเป็นการสืบทอดพระราชปณิธานในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการที่ทรงสร้าง “จารึกวัดพระเชตุพน” ไว้เพื่อเป็นวิทยาทานแก่ประชาชน และถือว่าเป็นมหาวิทยาลัยเปิดแห่งแรกของไทย

สำหรับเนื้อหาของจารึกวัดพระเชตุพน ทั้งประเภทร้อยแก้วและร้อยกรองตามที่ได้มีการจัดเรียงในปัจจุบัน สามารถจัดแบ่งออกเป็นหมวดต่าง ๆ ดังนี้

๑. หมวดการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

๒. หมวดพระพุทธศาสนา

๓. หมวดวรรณคดี

๔. หมวดทำเนียบ

๕. หมวดประเพณี

๖. หมวดสุภาษิต

๗. หมวดอนามัย

สำหรับการจัดทำสารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน เล่มที่ ๓ นี้ เป็นสารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน หมวดวรรณคดี ซึ่งได้รวบรวมคำตั้งและอธิบายความจากจารึกหมวดที่เกี่ยวเนื่องกับวรรณคดีต่าง ๆ ดังนี้

๑. จารึกเรื่องรามเกียรติ์

๒. จารึกเรื่องนิทานสิบสองเหลี่ยม

๓. โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน
๔. จารึกโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์
๕. ตำราฉันท์วรรณพฤติ
๖. ตำราฉันท์มาตราพฤติ
๗. เพลงยาวกลบทและกลอักษร
๘. โคลงกลบท
๙. โคลงภาพเรื่องรามเกียรติ์
๑๐. ฉันท์กฤษณาสอนน้อง
๑๑. ฉันท์พาลีสอนน้อง
๑๒. สุภาษิตพระร่วง
๑๓. ฉันท์อัษฎาพานร
๑๔. โคลงโลกนิติ

ทั้งนี้โดยได้เลือกคำศัพท์ที่น่าสนใจมาจัดเรียงลำดับตามตัวอักษร ก - ฮ โดยใช้คำศัพท์ตั้งตามอักขรวิธีที่พบในศิลาจารึก แล้วให้รายละเอียดเกี่ยวกับที่มาของเนื้อหาในจารึก สถานที่พบจารึก และเนื้อความของจารึก โดยสรุปและปรับเป็นอักขรวิธีปัจจุบัน เพื่อให้เป็นที่รวมข้อมูลสำหรับการศึกษาค้นคว้าเรื่องจารึกวัดพระเชตุพนในหมวดวรรณคดีต่อไป

ก

ก่งศรเนตร์แผลงเปนคู่ ๆ กะทู้โคลง

โคลงก่งศรเนตร์แผลงเปนคู่ ๆ กะทู้โคลงเป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศตะวันออก ประตูที่ ๒ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

โคลงก่งศรเนตร์แผลงเปนคู่ ๆ กะทู้โคลง

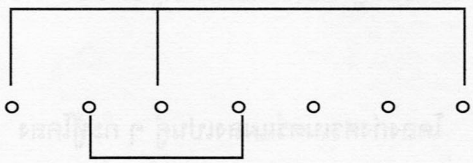
เบ็ด เจ็ด	ทุ่ง รุ้ง	พราย ลาย	นา ฮา	สาต บาด	กาย วาย	เบื่อ เอื้อ	
นุช สุด	ชาย หมาย	มาท สวาดิ	แล แฮ	ค่อย ม่อย	เมื่อ เงื้อ	ง่า ช้า	ไย ไฉน

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๏ โก่ง เบ็ดเจ็ดทุ่งรุ้ง พรายลาย นาฮา
ศร สาตบาดกายวาย เบื่อเอื้อ
เนตร นุชสุดชายหมาย มาทสวาดิ แลแฮ
แผลง ค่อยม่อยเมื่อเงื้อ ง่าช้าไยไฉน

กบเต้นกลางสระบัว, กลบท

กลบทกบเต้นกลางสระบัว เป็นผลงานของจ่าจิตร์นุกูล จารึกติดไว้ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นกลบทซึ่งมีการเล่นคำ โดยคำที่ ๑ และ ๗ ในวรรคเป็นคำเดียวกัน พยางค์ที่ ๑ กับ ๓ และพยางค์ที่ ๒ กับ ๔ มีพยัญชนะตัวเดียวกัน ดังตัวอย่าง

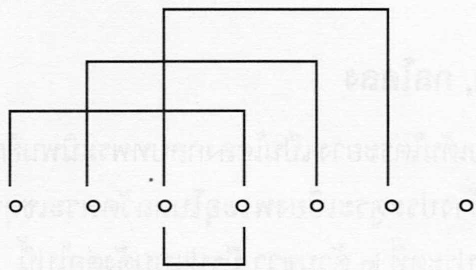
๏ หมายชิดมิตรเชือนไม่เหมือนหมาย

อายจิตร์อิดใจด้วยได้อาย | *นึกหวรนวลหายแต่ลายนึก*
หวังใจไว้จงจำนงหวัง | *ตรึกหมองตรองมั่งไม่ยั้งตรึก*
คึกจิตร์คิดกเจิงดังเพลิงคึก | *ยามเหล้นเอย็นลลึกนึกทุกยาม*
เหิรจากหากเจ้าเฝ้าทำเหิร | *ขามมิตร์คิดเมิลจึ่งเขินขาม*
ทราบชมสมเชื้อใช่เนื้อทราม | *เชิญตอบชอบตามเนื้อความเชิญ*
รักษเจ้าเราเจือด้วยเหลือรักษ | *เขินจิตร์คิดจักจะชักเขิน*
เมินภักตร์มักพบเฝ้าหลบเมิล | *เมียงที่หมีสเทินทำเมิลเมียง*
หฤๅเคืองเรื่องไรสิ่งไรหฤๅ | *เที่ยงสัจทัดซื่อพี่ถือเที่ยง*
เพียงเอ๋ยเผยโอฐจงโปรดเพียง | *คำสัจคัดเสี่ยงไม่เลี่ยงคำ*
สิทธ์สถานศาลท้าวเจ้าศักดิ์สิทธิ | *ขำใจไข้จิตร์ที่คิดขำ*
จำดนจนได้ไปประจำ | *ชูเทิญเชิญประถำช่วยค้ำชู*
แก้วทองกองถ้วนแต่ล้วนแก้ว | *หมูจี่มีแจ่วจิ้มหัวหมู*
ภูษาผ้าแสแพรชมพู | *ชาตรีเช้าตรู่จะบูชา*
สารกล่าวสาวกลอนสุนธรสาร | *หาบทรู้แห่งบูราณท่านบัณหา*
ชื่อกบเต้นกลางสระปทุมา | *เพื่อไว้นานการข้างหน้าปรากฏ เอย ฯ*

ฯ ๑๖ คำ ฯ

กบเต้นต่อยหอย, กลบท

กลบทกบเต้นต่อยหอย เป็นผลงานของขุนธนสิทธิ์ จารึกติดไว้ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังนี้

๑ คิดยิ่งแสนแค้นยิ่งศรเสียบทรวงหมอง

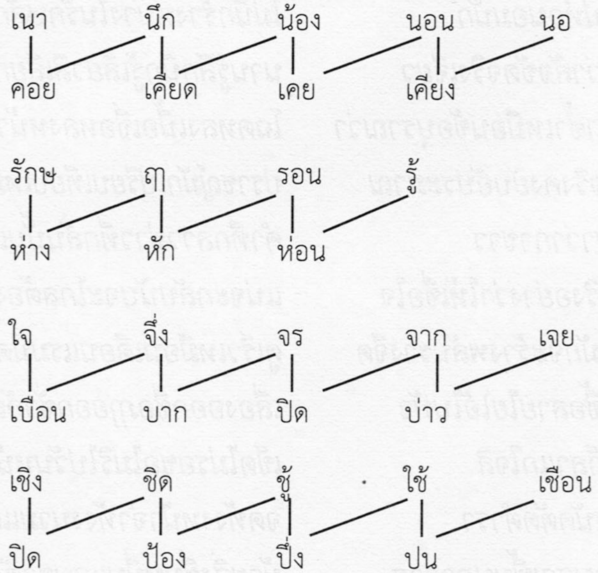
เหตุมัวรักษหากไม่รู้ถึงทำนอง	*ไม่หวังหน่ายหมายว่าน้องน้ำใจเดียว*
คู่สนิดคิดเสน่ห์ถนอมนัก	*ไม่นึกร้างหมางในรักษสักประเดี๋ยว*
แท้ว่าซื่อถือว่าสัจชัดจริงเจียว	*นานรู้สึกนึกรู้เสียวสิเสียการ*
สมเหมือนคำซ้ำเหมือนข้อบุราณว่า	*โฉดหลงเนื้อเชื่อหลงหน้าสัตรีหวาน*
ใจของหญิงจริงคงยับอัประมาณ	*ปราชญ์มักเปรียบเทียบเหมือนธารชลาไลย*
ถ้าภอมีที่ผู้มาว่ากาขาว	*คำที่กล่าวข่าวที่กลั่นนั้นเชื่อได้*
จัดว่าหญิงจริงอย่างว่าให้เชื่อใจ	*แน่จะกลับนับจะไกลต้องเกลียดกลัว*
แม้นจงรักษมักจะร้างพลันรางจืด	*ดูเร็วเหมือนเดือนแรมมืดขมุกขมัว*
ช่างสิ้นเยื่อเชื้อสายใยโอ้ใบบัว	*เลื่องออกชื่อฦๅออกชั่วกัลาปา*
เชื่อก็ชมสมก็สาแก่ใจสิ	*เข็ดไม่รอขอไม่ริไปวันหน้า*
ผูกสนิดผิดสนัดตัดตำรา	*จดทั้งหน้าจ่าทั้งนามแต่นี้ไป*
จนสามภพจบสูญพื้นนภากาศ	*ม้วยสิ่งชื่นหมื่นแสนชาติไม่ขอใกล้*
สูญทั้งดินสิ้นทั้งดวงอะโนไทย	*เมรุใหญ่ไหม้ระยำเปนฝุ่นฟอน*
แห้งเหือดหายสายเหือดสูญชลาสินธุ์	*โลกย่อมสาปหลาบย่อมสิ้นอาไลยสมร*
ขาดขอเกลียดเคียดขอไกลไม่อาวรณ์	*จนนครจรในเขตรมรรคคันญาณ*

สำนวรกล้ำสำเนากลอนอักษรเต้น　　หวังยืดไปไว้อย่างเปนบรรทัดถาน
กลางวัคซ้อนกลอนวางซ้ำจำวิจารณ์　　นามขนานเข้าอีกน่อยต่อยหอย เอย ฯ

ฯ ๑๘ คำ ฯ

กบเต้นใต่ระยาง, กลโคลง

กลโคลงกบเต้นใต่ระยาง เป็นโคลงกลบทพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิต จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศเหนือ ประตูที่ ๒ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

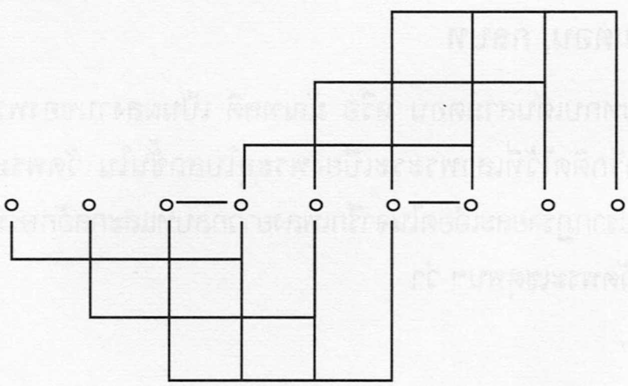

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ เนาคอยนึกเคียดน้อง　　เคยนอน เคียงนอ
รักห่างฤๅหักรอน　　ห่อนรู้
ใจเบือนจึ่งบากจร　　บิดจาก บ่าวเจอ
เชิงปิดชิดป้องชู้　　ปึ่งใช้ปนเชือน

กบเต้นสลักเพชร, กลบท

กลบทกบเต้นสลักเพชร เป็นผลงานของขุนธนสิทธิ์ ที่จารึกติดไว้ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังตัวอย่างที่ยกมา

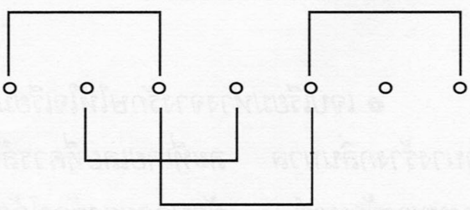
๑ เจบเรียมห่างจางรักษ์ให้ใจเรียมหวร
แรมไกลหน้าราไกลนางร้างกลิ่นนวล　　ละที่เคยเลยที่ควรล้วนที่แค้น
ไม่ควรทิ้งมิ่งขาดทางหมางข้อทุกข์　　ข้อนอกสองข้องโอ้ศุขขุกโอ้แสน
ก่อนเราทำกำม์เราแท้แก้เราแทน　　โศกเหลือหน่วงทรวงเหลือแน่นแสนแล้วนาง
นึกยิ่งหวรนวลอยู่ห่างนางอยู่ห้อง　　หน้าจะม้วนนวลจะหมองน้องจะหมาง
เขษมอาศขาดศุขเอ๋ยเคยสำอาง　　แน่จรวนนวลจะร้างนางจะรา
กอปทำวนกลถวิลกินเทวศ　　นางอยู่ห้องน้องหยั่งเหตุ์เนตร์ยลหา
นานวันลึกนึกวันลับนับเวลา　　โหยภักตร์ราหาพี่ร้างห่างภิรม

นวลเคยแอบแนบเคยอ้อนนอนเคยอุ่น *สองจขุ่นสูญใจไข้ไส้จขม*
คิดได้เชยเคยได้ชื่นคืนได้ชม *แค้นสองทุกข์ขุกทรวงถมคมศรแทง*
ทุกข์จากรอท้อใจร้อนถอนใจรั้ง *แนบกันสองน้องกลสั่งนั่งกรรแสง*
เพื่อโศกรักษภักตร์สองเรียงเพียงสิ้นแรง *เจียรคาไลยใจขาดแหล้งแจ้งขอลา*
นวลจากเศร้าเนาจงส่างนางจงศุข *โศกขาดทิ้งสิ่งข้อทุกข์ศุขคอยถ้า*
เหลียวเนตร์แต่แลน้องตั้งหลั่งน้ำตา *นึกชีวาหน้าชีวาตนาฎชื่นเว้น*
เจ็บทรวงร้อนจรสั่งร่ำจำสองร้าง *เนิ่นจะห่างนางจะไห้ไหนจะเหน*
เรียมวิโยคโรคแววเยือนเรือนว่างเอยื่น *เรียกกบเต้นสลักเพ็ชหย่างนี้ เอย ฯ*

ฯ ๑๖ คำ ฯ

กบเต้นสามตอน, กลบท

กลบทกบเต้นสามตอน หรือ มัณฑคติ เป็นผลงานของพระมหามนตรี (ทรัพย์) จารึกติดไว้ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ปรากฏรายละเอียดในจารึกเพลงยาวกลบทและกลอักษรที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ ว่า

๑ เจบคำจำคิดจิตร์ขวย

หลงเชยเลยชมลมชวย *ดูรวยด้วยรวนด่วนร้าว*
แสนแง่แสนงอนส้อนเงื่อน *มักกลายหมายเกลื่อนเหมือนกล่าว*
ฦๅว่อนหล่อนแวว่แล้ววาว *รู้ข่าวราวฆ้องร้องคำรน*
เหนร้ายหายรักษหักรู้ *แส้หูสู้ห้ามสามหน*

เหลือซ้อนหล่อนซ้ำลำซน ใจติดจิตร์ตนจนตาย
สุดถวิลสิ้นหวังสังวาศ แค้นมิตรคิดมาดคาดหมาย
รู้อื้อรื้ออับรับอาย คนร้ายขายรอยคอยราน
ดูสวยด้วยสุดดุจสาว ร่ายซู้รู้ฉาวร้าวฉาน
หมายน้องหมองหน้ามานาน เชิงจ้านชาญจัดชัดเจน
ฉนางช่างนาดชาดหน้าแฉ่ง สดดีศรีแดงแสงดั่งเสน
สิ้นหวังสังเวศเสศกำมํเวร พิกัดเกนกบเต้นเต้นเช่นนี้ เอย ฯ

ฯ ๑๒ คำ ฯ

กมลฉันท์

กมลฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๓๓ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อกมลฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๛"

เนื้อความกล่าวถึงการแก้ติยคาถามงคล ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ส.			ย.			ส.			ย.		
	ํ	ํ	ั	ํ	ั	ั	ํ	ํ	ั	ํ	ั	ั
๓๓ ๑	ก	ม	ลา	ติ	เญยฺ	ยา	ส	ย	เส	หิ	โย	เจ

๑ จะวิสัชนาสาร พิศฎารก็หลายเลบง ชินราชนุสาศน์เชลง จตุมงคลาแถลง
๑ กลเสาวนาพจน์ วรรศธรรมแสดง ศุภอรรถแจ้งแจง คุณโทษประโยชน์ขาน

กลบทและกลอักษร, เพลงยาว

กลอนเพลงยาว เป็นวรรณคดีที่พัฒนาสืบเนื่องมาจากกลอนเพลงพื้นบ้านของไทย ต่อมาจึงมีการนำมาปรับปรุงและแก้ไขจนฉันทลักษณ์มีระเบียบแบบแผน "**กลอนเพลงยาว**" มีความหมายเกี่ยวเนื่องกับ "**การเกี้ยวพาราสี**" ซึ่งสืบทอดขนบเดิมมาจากการเล่นกลอนพื้นบ้าน

ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลาย คำประพันธ์ประเภทกลอนได้พัฒนาขึ้นจนมีฉันทลักษณ์ที่ชัดเจน รวมทั้งยังพัฒนาเป็นกลอนกลบทประเภทต่าง ๆ ดังที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่อง "**กลบทศิริวิบุลกิตติ์**" ของหลวงปรีชา (เซ่ง) กวีในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

หลักฐานเกี่ยวกับเพลงยาวกลบทที่สามารถยืนยันอายุของกลอนกลบทได้อย่างดีและชัดเจนที่สุดคือ "**เพลงยาวกลบทและกลอักษร**" สมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งจารึกอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามซึ่งมีจำนวนกลบทและกลอักษรรวมกันถึง ๕๐ ประเภท

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้แต่ง "**เพลงยาวกลบทและกลอักษร**" จารึกไว้ที่พระระเบียงพระอุโบสถชั้นในของวัดพระเชตุพนฯ นั้นเนื่องจากทรงมีพระราชประสงค์จะให้เป็นที่ศึกษาของผู้สนใจในคำประพันธ์ประเภท "**กลอน**" จะได้ศึกษาเพิ่มเติม ดังความใน "**เพลงยาวกลอนสุภาพเรื่องพระราชปรารภ**" พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

	๏ เฉลิมลักษณกลอนเพลงบันเลงแถลง
โดยนิยมสมเด็จเสร็จแสดง	*จักจำแนกแจกแจงสังวาสรส*
ประมวญหมู่มาตยาปรีชาฉลาด	*ฉลองพระราชนิพนธ์ยุบลบท*
ให้บริบูรณ์พูนเพิ่มเฉลิมพระยศ	*น้อมประณตบูชาพระอาราม*
ซึ่งทรงพระราชอุทิศประดิษฐ์ประดับ	***ประสงค์สำหรับผู้รู้กลอนอักษรสยาม***
จะได้เห็นเช่นภิปรายแยบคายความ	***พยายามลอกเขียนร่ำเรียนรัก...***

ตรงกับที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ถึงจารึก **"เพลงยาวกลบทกลอักษร"** ไว้ในโคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ว่า

๏ เสารเบียงหว่างประกอบริ้ว　　เรียงสาย สโรชฤๅ
ติดแผ่นผาบรรสาน　　สาบไว้
คิรีสิพนิมิตรราย　　เรียบรจิต เสาแฮ
สตะสบสี่ด้านได้　　ดั่งกั้น ฯ

๏ เฉลาลักษณ์ลิขิตพื้น　　พจน์นิพนธ์ เพลงแฮ
กลบทบัญญาศยก　　***เยี่ยงสร้าง***
วรรณพฤติแบบฉันท์ยล　　อย่างคณะ พู้นพ่อ
ห้าสิบสริร้อยอ้าง　　อรรถธิบาย ฯ

*"**กลบทบัญญาศยก เยี่ยงสร้าง**"* ในพระนิพนธ์นี้ย่อมหมายถึง **"เพลงยาวกลบทและกลอักษร"** จำนวน ๕๐ ประเภทที่จารึกไว้ที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ จารึกเพลงยาวกลบทและกลอักษรชุดนี้ ปัจจุบันศิลาจารึกยังอยู่ครบ มีรายชื่อกลบท กลอักษร และรายชื่อผู้แต่งดังนี้

๑. กลบทธงนำริ้ว	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. กลบทหงษคาบพวงแก้ว	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๓. กลบทดุริยางค์จำเรียง	ขุนธนสิทธิ์
๔. กลบทมยุราฟ้อนหาง	กรมหมื่นไกรสรวิชิต
๕. กลบทรักร้อย	จ่าจิตร์นุกูล
๖. กลบทสร้อยสน	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

๗. กลบทพยัฆค่ามห้วย	กรมหมื่นไกรสรวิชิต
๘. กลบทกินรเกบบัว	หลวงลิขิตปรีชา
๙. กลบทพิณประสานสาย	กรมหมื่นไกรสรวิชิต
๑๐. กลบทตะเข็บไต่ขอน	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๑๑. กลบทเสือซ่อนเล็บ	นายช้าง (เปรียญ) มหาดเล็ก
๑๒. กลบทสบัดสบิ้ง	พระองค์เจ้าคเนจร (กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร)
๑๓. กลบทยัติภังค์	หลวงนายชาญภูเบศร์
๑๔. กลบทตรีพิศพรรณ	หลวงนายชาญภูเบศร์
๑๕. กลบทตรีประดับ	หลวงนายชาญภูเบศร์
๑๖. กลบทอักษรกลอนตาย	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๑๗. กลบทเบญจวรรณ์ห้าศรี	หลวงนายชาญภูเบศร์
๑๘. กลบทอักษรสลับล้วน	พระองค์เจ้าคเนจร (กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร)
๑๙. กลบทอักษรล้วน	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒๐. กลบทพระจันท์ธรงกลด	หลวงลิขิตปรีชา
๒๑. กลบทสารถีชักรถ	หลวงนายชาญภูเบศร์
๒๒. กลบทวัวพันหลัก	หล่วงนายชาญภูเบศร์
๒๓. กลบทนาคบริพันท์	หลวงนายชาญภูเบศร์
๒๔. กลบทนาคเกี้ยวกระหวัด	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒๕. กลบทนาคราชแผลงฤทธิ์	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒๖. กลบทระลอกแก้วกระทบฝั่ง	นายเกต

๒๗. กลบทกบเต้นต่อยหอย	ขุนธนสิทธิ์
๒๘. กลบทกบเต้นสลักเพชร	ขุนธนสิทธิ์
๒๙. กลบทกบเต้นสามตอน	พระมหามนตรี (ทรัพย์)
๓๐. กลบทกบเต้นกลางสระบัว	จ่าจิตร์นุกูล
๓๑. กลบทฟักพันท์ร้าน	พระองค์เจ้าคเนจร (กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์)
๓๒. กลบทกะแตไต่ไม้	ขุนธนสิทธิ์
๓๓. กลบทฉัตรสามชั้น	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๓๔. กลบทมังกรคายแก้ว	กรมหมื่นไกรสรวิชิต
๓๕. กลบทครอบจักรวาฬ	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๓๖. กลบทกวางเดินดง	หลวงนายชาญภูเบศร์
๓๗. กลบทบัวบานกลีบ	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๓๘. กลบทอักษรสังวาศ	ขุนธนสิทธิ์
๓๙. กลบทก้านต่อดอก	หลวงลิขิตปรีชา
๔๐. กลบทโตเหล้นหาง	พระองค์เจ้านวม (กรมหลวงวงษาธิราชสนิท)
๔๑. กลอักษรงูกินหาง	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๔๒. กลอักษรนกกางปีก	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
๔๓. กลอักษรคุลาซ่อนลูก	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๔๔. กลอักษรถอยหลังเข้าคลอง	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๔๕. กลอักษรม้าลำพอง	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

๔๖. กลอักษรคมในฝัก	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๔๗. กลอักษรลิ้นตะกวดคำน้อง	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๔๘. กลอักษรกลมกลืนกลอน	หลวงนายชาญภูเบศร์
๔๙. กลอักษรดอกไม้พวงคำน้อง	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
๕๐. เพลงยาวกลอนสุภาพ	พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากพระนามและรายชื่อผู้แต่งเพลงยาวกลบทและกลอักษร สามารถสรุปได้ว่ามีกวีที่ร่วมแต่ง (เรียงลำดับตามจำนวนกลบทและกลอักษรที่แต่ง) ดังนี้

๑. **พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว** ทรงพระราชนิพนธ์เพลงยาวกลบทและกลอักษรไว้มากที่สุดจำนวนถึง ๑๗ บท

๒. **หลวงนายชาญภูเบศร์** แต่งไว้ ๙ บท

๓. **ขุนธนสิทธิ์** แต่งไว้ ๕ บท

๔. **กรมหมื่นไกรสรวิชิต** ทรงพระนิพนธ์ไว้ ๔ บท

๕. **พระองค์เจ้าคเนจร (กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร)** ทรงพระนิพนธ์ไว้ ๓ บท

๖. **หลวงลิขิตปรีชา** แต่งไว้ ๓ บท

๗. **จ่าจิตร์นุกูล** แต่งไว้ ๒ บท

๘. **พระองค์เจ้านวม** (กรมหลวงวงษาธิราชสนิท) ทรงพระนิพนธ์ไว้ ๑ บท

๙. **พระมหามนตรี** (ทรัพย์) แต่งไว้ ๑ บท

๑๐. **นายช้าง** (เปรียญ) มหาดเล็ก แต่งไว้ ๑ บท

๑๑. **นายเกต** แต่งไว้ ๑ บท

๑๒. **ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง** ๓ บท

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์เพลงยาวกลบทและกลอักษรมากที่สุดในบรรดากวีที่ร่วมแต่ง

เพลงยาวกลบทและกลอักษรซึ่งจารึกอยู่ที่พระระเบียงพระอุโบสถชั้นในวัดพระเชตุพน

กลบท, โคลง

โคลงกลบท หรือ กลโคลง เป็นศิลาจารึกที่แสดงถึงกลโคลงประเภทต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จารึกประดับไว้ที่เสาข้างประตูพระระเบียงพระอุโบสถชั้นนอกของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ปรากฏพระนามของพระบรมวงศานุวงศ์ ได้แก่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส กรมหมื่นไกรสรวิชิต พระราชาคณะ ได้แก่ พระเทพโมลี และขุนนาง ได้แก่ ขุนมหาสิทธิโวหาร หลวงนายชาญภูเบศร์ เป็นผู้นิพนธ์

กลมกลีนกลอน, กลอักษร

กลอักษรกลมกลีนกลอน เป็นผลงานของหลวงนายชาญภูเบศร์ ประพันธ์ขึ้นในลักษณะของกลอักษร ซึ่งจะต้องถอดกลอักษรนี้ได้จึงจะมีลักษณะฉันทลักษณ์เป็นกลอนเพลงยาว ดังนี้

๑ แสนเสียดายหายห่างโอ้

แสนเสียดายกรายนาดช่าง	*แสนเสียดายงอนงามเจ้า*
คิดถึงเหลือเมื่อครั้งศุกข์	*คิดถึงเนื้ออ่อนเนื้ออุ่น*
คิดถึงเคยนอนแนบนาง	*คิดถึงจรจำใจจาก*
สงสารนักน้องเอ๋ยอก	*สงสารซ้ำพร่ำพร้องสั่ง*
สงสารเอ๋ยกำม์เคราะห์เปน	*สงสารคำวอนว่าเวียร*
อาไลยนุชที่สุดแต่	*อาไลยพี่สอนสั่งฟัง*
อาไลยนางนอนเปลี่ยวมา	*อาไลยสมรใครเหนไม่*
วิบากโอ้แค้นขุกไข้	*วิบากแสนไห้โหยจะ*
วิบากพี่ไกลนางห่าง	*วิบากใจแลลับภุก*

สุดคิดโศกฝืนฝ่าสุด　　สุดคิดคืนแห่ห่างน้อง
สุดคิดแต่แดดิ้นเดียว　　สุดคิดแท้ทนทุกข์เหลือ
บุญใดนำพี่พบเจ้า　　บุญใดที่ผลให้หนอ
บุญใดกลดนตามจึ่ง　　บุญใดปนกำม์ก่อทำ
ปานนี้โอ้จะหวรไห้โหย　　ปานนี้น้องจะคร่ำครวญเฝ้า
ปานนี้จะดำหมองมัว　　ปานนี้ค่ำเคยเคียงน้อง
ไม่ควรนางร้างแรมก็　　ไม่ควรวางเขนยกอดต้อง
ไม่เคยห่างเชยชวดก็　　ไม่เคยเลยรทมทุกข์มา
ขอเดชะผลสัจซื่อเรา　　ขออย่าพลัดสมสู่ขอ
จนสิ้นหล้าลมน้ำไฟ　　ชื่อว่ากลมกลืนกลอนซ่อนสน เอยฯ

ฯ ๒๐ คำ ฯ

สำหรับวิธีการถอดกลอักษรกลมกลืนกลอนนี้ปรากฏโคลงอธิบายวิธีถอด ซึ่งเป็นพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิตว่า

กลกลอนกลับท้ายทอด　　หลังสลับ สองนา
วรรคหนึ่งถอนนพนับ　　เช่นชี้
สอดสนซ่อนกลกลับ　　กลบเลื่อน
ยลเยี่ยงแบบบทนี้　　ชื่อกล้ำกลืนกลอน ฯ

กฤษณาสอนน้อง, ฉันท์

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ เป็นวรรณคดีคำฉันท์สำคัญเรื่องหนึ่งของไทย ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากมหากาพย์มหาภารตะของอินเดีย ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชวินิจฉัยไว้ว่า เรื่องนี้มีเค้าจากเรื่อง **มหาภารตะ**ของอินเดีย ในตอน **"เทราปาทิสัตยภามาสํวาท"** วรรคที่ ๒๓๒-๒๓๓ ในวนบรรพ (ในมหาภารตะบางฉบับเป็นวรรคที่ ๒๓๑-๒๓๒) ซึ่งเป็นเรื่องราวขณะปาณฑพทั้งห้าเดินป่า พระกฤษณะซึ่งเป็นญาติสนิทได้พานางสัตยภามา

มเหสีองค์หนึ่งมาเยี่ยมพวกปาณฑพ นางสัตยภามาได้สนทนากับนางเทราปทีมเหสีของปาณฑพทั้งห้า ตามข้อความที่อยู่ในเทราปาทิสัตยภามาสํวาท นางสัตยภามาถามนางเทราปทีถึงวิธีปฏิบัติตนให้สามีพอใจ บทสนทนาดังกล่าวเป็นตามคติของฮินดูซึ่งเนื้อความต่างกับในกฤษณาสอนน้องคำฉันท์อยู่บ้าง

นอกจากเรื่องราวของนางกฤษณาหรือนางเทราปทีจะปรากฏในมหากาพย์มหาภารตะแล้ว ยังปรากฏเรื่องราวของนางกฤษณา (นางกัณหา) ใน "กุณาลชาดก" ในอสีตินิบาต แห่งชาตกัฏฐกถา ดังปรากฏความในกุณาลชาดกว่า

"...เมื่อสมเด็จพระบรมศาสดาจะทรงประกาศเนื้อความนั้นจึงตรัสว่าได้ยินว่าพญากุณาลได้กล่าวกับพญาปุณณมุขดุเหว่าขาวซึ่งหายจากไข้และหายยังไม่นานว่า ดูก่อนสหายปุณณมุข เราเคยเห็นมาแล้ว นางกัณหา ๒ พ่อ นางมีผัว ๕ คน ยังมีจิตปฏิพัทธ์ผูกพันในบุรุษที่ ๖ ซึ่งเป็นคนเปลี้ยหลังโกงโค้งงอคอก้มลงมาถึงท้องเหมือนคนศีรษะขาด และเรื่องนี้มีคำกล่าวเป็นคาถาอีกส่วนหนึ่งว่า...

...ความว่า ครั้งนั้นนาง (คนหนึ่ง) ล่วงละเมิดสามี ๕ คน
คือ พระราชา ชื่ออัชชุน ชื่อนกุล ชื่อภีมเสน ชื่อยุธิฏฐิล ชื่อสหเทพ
แล้วทำลามกกับบุรุษเปลี้ย เตี้ยแคระ

(พระอรรถกถาจารย์นำเรื่องพิสดารมาสาธกไว้ว่า) ในกาลอันล่วงมาแล้วพระเจ้าพรหมทัตผู้ทรงราชย์ในแคว้นกาสีเสด็จไปตีได้แคว้นโกศล ฆ่าพระเจ้าโกศลเสียแล้วพาอัครมเหสีของพระเจ้าโกศลผู้ทรงครรภ์อ่อน ๆ มาทรงตั้งให้เป็นอัครมเหสีของพระองค์ ไม่ช้านางก็ประสูติพระธิดา

โดยปกติพระเจ้าพรหมทัตมิได้มีโอรสธิดาจึงทรงยินดีมากถึงออกพระโอษฐ์พระราชทานพร พระอัครมเหสีก็ทรงยึดเป็นคำมั่นสัญญาไว้ พระประยุรญาติทั้งหลายถวายพระนามราชกุมารีนั้นว่านางกัณหา

เมื่อนางเจริญวัยแล้วพระมารดาจึงบอกว่าพระราชบิดาของเจ้าพระราชทานพรไว้ แม่ได้ถือเป็นคำมั่นสัญญาไว้แล้ว เจ้าจงเลือกตามพอใจของเจ้าเถิด

นางกัณหาทูลว่าทรัพย์สมบัติใด ๆ ของหม่อมฉันซึ่งจะไม่มีนั้นหามิได้ ขออนุญาตให้หม่อมฉันเลือกสามีได้ตามใจชอบเถิด ที่นางหมดความอายความกลัวทูลพระมารดาได้ดังนั้นก็เพราะกิเลสแรงกล้า

พระมารดาจึงนำความกราบทูลต่อพระเจ้าพรหมทัต พระเจ้าพรหมทัตตรัสรับว่าดีแล้ว จึงให้ป่าวร้องบุรุษมาให้ธิดาเลือกตามชอบใจ พวกบุรุษทั้งหลายก็พากันประดับประดาด้วยเครื่องอลังการมาประชุมพร้อมกันที่หน้าพระลาน นางกัณหาถือผอบดอกไม้ยืนอยู่ที่ช่องพระแกลอันสูง แลดูบุรุษเหล่านั้นแล้วก็มิได้ชอบใจสักคนหนึ่ง

คราวนั้นมีราชกุมาร ๕ พระองค์เป็นราชบุตรแห่งพระเจ้าบัณฑุราช องค์หนึ่งชื่ออัชชุน องค์หนึ่งชื่อนกุล องค์หนึ่งชื่อภีมเสน องค์หนึ่งชื่อยุธิฏฐิล องค์หนึ่งชื่อสหเทพ พากันไปเล่าเรียนศิลปศาสตร์ในสำนักอาจารย์ทิศาปาโมกข์เมืองตักสิลา สำเร็จแล้วใคร่จะทราบจารีตในประเทศต่าง ๆ จึงพากันไปเที่ยวถึงเมืองพาราณสี ได้ยินเขาวุ่นวายกันในเมืองจึงเข้าไปถาม ครั้นทราบความแล้วก็ปรึกษากันว่าจะไปบ้าง กุมารทั้ง ๕ องค์นั้นมีรูปร่างงามผ่องใสคล้าย ๆ กันต่างก็พากันไปยืนอยู่ต่อ ๆ กัน

ฝ่ายนางกัณหานั้นเห็นราชกุมารทั้ง ๕ ก็มีความสิเนหาทุก ๆ องค์ จึงโยนพวงมาลัยไปคล้องให้ทั้ง ๕ แล้วกราบทูลพระมารดาว่าหม่อมฉันเลือกเอาคนทั้ง ๕ คนนี้

พระมารดาก็ไปกราบทูลพระเจ้าพรหมทัต พระเจ้าพรหมทัตไม่พอพระราชหฤทัยแต่ไม่อาจตรัสว่าได้เพราะพระราชทานพรไว้เสียแล้ว จึงตรัสถามถึงชาติตระกูลและนามบิดา ครั้นทรงทราบว่าเป็นราชบุตรของพระเจ้าบัณฑุราชก็พระราชทานราชสักการะ แล้วยกนางกัณหาให้เป็นบริจาริกาพระราชกุมารทั้ง ๕ พระองค์ นางกัณหาก็บำเรอราชกุมารทั้งห้าด้วยสามารถกิเลสอยู่บนปราสาท ๗ ชั้น

และนางกัณหานั้นมีบุรุษรับใช้อยู่คนหนึ่งเป็นคนเปลี้ยค่อม เมื่อนางกัณหาบำเรอราชกุมารทั้งห้าด้วยกิเลสแล้ว พอราชกุมารเหล่านั้นออกไปภายนอก

นางมีเวลาว่าง เมื่อกิเลสลุกลามขึ้นก็ทำความชั่วกับบุรุษเปลี้ย เมื่อนางเจรจากับบุรุษเปลี้ยนั้นได้กล่าวว่าคนอื่นซึ่งเป็นที่รักของเรายิ่งกว่าท่านไม่มี เราจักฆ่าพระราชกุมารทั้งห้าเสีย เอาเลือดในลำคอมาล้างเท้าท่านดังนี้

ถึงพระราชกุมารทั้งห้านางก็พูดอย่างนี้ คือเวลาคลอเคลียอยู่กับราชกุมารพี่ชายใหญ่ นางก็พูดว่าหม่อมฉันรักพระองค์ยิ่งกว่าพระราชกุมารทั้งสี่ ชีวิตของหม่อมฉันสละถวายพระองค์แล้ว ถ้าพระบิดาของหม่อมฉันทิวงคต หม่อมฉันจะให้เขาถวายราชสมบัติแก่พระองค์ดังนี้ เวลานางคลอเคลียอยู่กับราชกุมารองค์อื่นนางก็กล่าวอย่างนี้ทั้งสี่พระองค์ พระราชกุมารทั้งห้าก็ทรงยินดีด้วยนางกัณหายิ่งนัก ด้วยใส่ใจว่านางกัณหารักตนและอิสริยยศจะเกิดกับตนก็เพราะอาศัยนางกัณหา

ต่อมาภายหลังวันหนึ่งนางกัณหาประชวรไข้ พระราชกุมารทั้งห้าก็ไปนั่งแวดล้อม องค์หนึ่งนวดฟั้นศีรษะ อีก ๔ องค์ นวดมือและเท้าทั้งสี่ เจ้าเปลี้ยนั่งอยู่ใกล้เท้า ส่วนนางกัณหาก็ให้อาณัติสัญญาณอย่างรวมๆ แก่อัชชุนกุมารผู้เป็นเชษฐาด้วยศีรษะ เป็นเชิงแสดงให้รู้ว่าคนอื่นซึ่งเป็นที่รักของหม่อมฉันยิ่งกว่าพระองค์ไม่มี เมื่อหม่อมฉันมีชีวิตอยู่ก็จักมีชีวิตอยู่สำหรับพระองค์ ถ้าพระราชบิดาทิวงคตแล้วจะให้เขาถวายราชสมบัติแก่พระองค์

ส่วนราชกุมารอีก ๔ องค์ นางก็ให้อาณัติสัญญาณแก่บุรุษเปลี้ยตามถ้อยคำที่เคยพูด คือว่าเจ้าคนเดียวและเป็นที่รักของข้า ข้าจักมีชีวิตอยู่สำหรับเจ้า ทุก ๆ คนเห็นอาณัติสัญญาณแล้วก็รู้เนื้อความเพราะนางเคยพูดมาแต่ก่อนเนือง ๆ แต่อัชชุนกุมารสังเกตเห็นอาการเคลื่อนไหวมือเท้าและลิ้นของนางก็ดำริว่านางกัณหาให้อาณัติสัญญาณแก่เราฉันใด ชะรอยจะให้แก่ผู้อื่นฉันนั้น เห็นจะทำความรักใคร่ชิดชมกับอ้ายเปลี้ยด้วยโดยไม่ต้องสงสัย

ดำริแล้วจึงพาน้องชายออกไปข้างนอกแล้วถามว่านาง ๕ ผัวแสดงท่าทางด้วยศีรษะให้เราเจ้าเห็นหรือไม่ พระราชกุมาร ๔ องค์ก็รับว่าเห็น อัชชุนกุมารจึงถามว่า เจ้ารู้เท่าทันหรือไม่ พระราชกุมารทั้งสี่ตอบว่าไม่รู้ อัชชุนกุมารจึงถามว่า ก็ที่นางทำอาณัติสัญญาณให้เจ้าทั้งสี่ด้วยมือและเท้าทั้งสี่นั้นเจ้ารู้หรือไม่เล่า พระราชกุมารทั้งสี่ตอบว่ารู้

อัชชุนกุมารจึงบอกว่านางให้สัญญาแก่พวกเราด้วยเรื่องอย่างเดียวกันนั้นแหละ แล้วถามต่อไปว่าที่นางแสดงกิริยาพิรุธด้วยลิ้นแก่อ้ายเปลี้ยนั้นเจ้ารู้เท่าทันหรือไม่เล่า พระราชกุมารทั้งสี่ก็บอกว่าไม่รู้ อัชชุนกุมารจึงบอกแก่น้องชายว่าชะรอยนางนี้จะได้ประพฤติชั่วกับอ้ายเปลี้ยด้วยอีกคนหนึ่ง

เมื่อเห็นว่าน้องชายทั้งสี่ไม่เชื่อจึงให้เรียกบุรุษเปลี้ยเข้ามาถาม บุรุษเปลี้ยก็รับสารภาพทั้งหมด พระราชกุมารทั้งห้าได้ฟังแล้วก็หมดความยินดีรักใคร่ ติเตียนมาตุคามโดยอเนกปริยายว่าน่าสลดใจนัก ขึ้นชื่อว่ามาตุคามแล้วลามกทุศีลมาสละคนที่บริบูรณ์ด้วยชาติและสวยงามเช่นพวกเราเสียแล้วไปประพฤติลามกกับด้วยอ้ายเปลี้ยอันน่าเกลียดปฏิกูลได้ ก็ใครเล่าที่เขาเป็นนักปราชญ์จะพึงรื่นรมย์ยินดีกับด้วยหญิงทั้งหลายผู้หาความอายมิได้ มีแต่ธรรมลามก

เมื่อติเตียนแล้วพระราชกุมารทั้งห้าก็ตกลงใจว่าไม่ต้องการอยู่เป็นฆราวาสจึงพากันเข้าไปสู่ป่าหิมพานต์ถือเพศบรรพชากระทำกสิณปริกรรม เมื่อสิ้นอายุแล้วก็ไปตามยถากรรม...”

การรับรู้เกี่ยวกับเรื่องมหากาพย์มหาภารตะและชื่อตัวละครในมหากาพย์มหาภารตะเป็นที่รับรู้กันมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ดังปรากฏการกล่าวถึงนามของเหล่าพี่น้องปาณฑพในศิลาจารึกปู่ขุนจิดขุนจอด (ศิลาจารึกหลักที่ ๔๕) ด้านที่ ๒ ว่า

“...(๑๓)____ ในมหาธาตุอาทิลงกา________(๑๔)________ ย ชนด้วยโสภาคมาคร์________(๑๕)____ มเหสูร พระสทาศีพุบ________(๑๖)________ ***พระภีม พระอรชุน*** *พระ________(๑๗)____* ***ยุธิษถีร*** *ทีรฆนาม รามปรสุ(๑๘)____ รามลักษ์ พระศักดิ์ พระ (๑๙)________ ทีจนนทีสี นรบัณฑิตย์ ฤ(๒๐)____ พระเพลิง พระพรุณ (๒๑)____ ทธรถ กุเวร อรรเธนทสูร...”*

นอกจากนี้ยังปรากฏในวรรณคดีเรื่องยวนพ่ายที่แต่งขึ้นเพื่อสรรเสริญสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยาว่า

พระทรงปริตยาคพ้อง พระกรรณ
พระหฤทัยทยมสินธุ ช่ยวซึ้ง
พระทรงเสชมฉัน พระพิศณุ
พระภาคย์ไกรกลิ้งก้งง แผ่นผงร

พระทรงธรรมิศแม้น พระธรรม
พระแกว่นกลไกรสร แกว่นกล้า
พระญาณพ่างพันแสง แสงรอบ เรืองแฮ
พระกษมาเสมอหล้า สี่แดน

พระคุณพระครอบฟ้า ดินขาม
พระเกียรติพระไกรแผน แผ่นฟ้า
พระฤทธิพ่างพระราม รอนราพ ไส้แฮ
พระก่อพระเกื้อหล้า หลากสวรรค์

ศักดานุภาพแกล้วการรงค์ รวดแฮ
สบสาตราคมสรรพ ถ่องถ้วน
สรรเพชแกว่นการทรง สรรพสาตร
สบศิพาคมล้วน เลอศถมา

พระทรงทัณฑาศพ้อง ยมยุทธ ยิ่งแฮ
ทรงคทาทยม**ภีม** เลอศล้น
กลทรงสราวุธราเมศ พยงพ่อ
ดบาศโจมรพ้น ที่ทยม

การช้างพิฆเนศน้าว ปูนปาน ท่านนา
อัศวทำนยมการรงค์ เลอศแกล้ว
การยุทธช่วยชาญกล กลแกว่น
ไกรกว่า**อรชุน**แกล้ว ก่อนบรรพ์

กลริรณแม่นพ้ยง **พระกฤษณ์**
กลต่อกลกรรกล *กยจก้งง*
กลกลตอบกลคิด *กลใคร่ ถึงเลย*
กลแต่งกลต้งงรื้อ *รอบรณ*

ดังนั้น เรื่องกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ จึงน่าจะเป็นที่รับรู้และได้รับความนิยมมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว แต่ต้นฉบับได้สูญหายไป ต่อมาในสมัยธนบุรีจึงปรากฏหลักฐานว่า พระยาราชสุภาวดีและภิกษุอินท์แต่งระหว่าง พ.ศ. ๒๓๑๒ - ๒๓๑๙ ซึ่งเป็นเวลาที่พระยาราชสุภาวดีรับราชการอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช ดังความว่า

เริ่มกลอนบพิตรท่าน *พระยาราชสุภา-*
วดีลิขิตตรา *แสดงนามโดยมี*
ผู้ช่วยบริรักษ์ *นราโลกพราหมณ์ชี*
ในกรุงนครศรี *ธรรมราชบุรินทร์*
ทุกกาลผดุงการ *ประกอบชอบบเว้นถวิล*
ซึ่งเป็นฉบับจิน- *ตนาท่านบให้สูญ*
นางกฤษณานาถ *ก็มีเรื่องบริบูรณ์*
สมุดเดิมก็เศร้าสูญ *สลายลบเป็นผล*
เชิญเราชิโนรส *พระนามอินทนิพนธ์*
พจนารถอนุสนธิ์ *จำหลักฉันทจองกลอน*

สอดคล้องกับหลักฐานที่ปรากฏในกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งทรงกล่าวไว้ว่าในเวลาก่อนที่ทรงพระนิพนธ์กฤษณาสอนน้องคำฉันท์นั้น มีกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ฉบับเก่าอยู่แล้ว แต่ไม่ได้ระบุว่ากฤษณาสอนน้องฉบับความเก่านั้นเป็นของผู้ใด ดังที่ทรงกล่าวไว้ในตอนต้นพระนิพนธ์ว่า

๑ แปลกแปลงแสดงพจนเพรงงเชลงลักษณบรรยาย

ชาวชนบทธิบาย ประดาษ

๑ ไป่สมเสนอบเสมอสมานมุขประกาศ

อโยทธยาคราปราชญ์ ทั้งมวญ

จากการศึกษาเปรียบเทียบเนื้อหาที่ปรากฏในกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ สำนวนพระยาราชสุภาวดีกับภิกษุอินท์ และสำนวนพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส กับเรื่องราวในมหากาพย์มหาภารตะ รวมทั้งที่ปรากฏในกุณาลชาดก พบว่า เนื้อเรื่องก่อนเนื้อหาคำสอนมีความสอดคล้องกับเรื่องราวที่ปรากฏในกุณาลชาดกเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการกล่าวว่านางกฤษณาเป็นธิดาพระเจ้าพรหมทัตและมีสามี ๕ คน แสดงให้เห็นว่ากฤษณาสอนน้องคำฉันท์ของไทยน่าจะได้รับอิทธิพลจากทั้งมหาภารตะและกุณาลชาดกในคัมภีร์ชาตกัฏฐกถา ซึ่งเป็นอรรถกถานิบาตชาดกแห่งคัมภีร์ขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก มาเป็นโครงเรื่องหลักนั่นเอง

ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้ทรงพระนิพนธ์กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ขึ้นใหม่อีกสำนวนหนึ่งเพื่อให้มีความไพเราะมากขึ้น ดังความในกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ว่า

๑ รังสรรค์สารพอจักขานจักคู่พจนควร

เสนอสนองสำนวนเนือง กระวี

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงพระนิพนธ์กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ ตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งเริ่มใน พ.ศ. ๒๓๗๔ ดังความในเรื่องว่า

๏ แต่ตูผู้จะนิพนธ์ยุบลบทบรรหาร

แห่งราชโยงการ ดำรัส

๏ ให้รังสฤษฎิกฤษณาสุภาสิตสวัสดิ์

เลบงฉันท์รำพรรณอรรถ ภิปราย

๏ แปลกแปลงแสดงพจนเพรงเชลงลักษณบรรยาย

ชาวชนบทธิบาย ประดาษ

๏ ไป่สมเสนอบเสมอสมานมุขประกาศ

อโยทธยาคณาปราชญ์ ทั้งมวล

๏ รังสรรค์สารพอจักขานจักคู่พจนควร

เสนอสนองสำนวนเนือง กระวี

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๘๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกลงในแผ่นศิลาติด ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เรื่องกฤษณาสอนน้องคำฉันท์เป็นเรื่องหนึ่งที่จารึกในครั้งนั้น ประดับผนังด้านในศาลาหลังเหนือหน้าพระมหาเจดีย์ ดังปรากฏในจดหมายเหตุสำเนาจารึกว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ ว่า

"อนึ่งบนปลายผนังแลคอสองเฉลียงด้านหลังซึ่งอยู่ในลานพระมหาเจดีย์นั้นเขียนกระบวนเบื้องปลายแห่พระกถินบก พื้นผนังเบื้องต่ำติดแผ่นสิลาลายจาฤกฉันท์กฤษนาสอนน้องพาลีสอนน้องอัษฎาพานร แลอธิไทโพธิบาทวกับลิลิตบัณฑิตพระร่วงทั่วทั้งสองหลังไว้เปนทานแก่ผู้มีปัญญา"

สอดคล้องกับที่ปรากฏในโคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนว่า

๏ ผนังหนต่ำซ้ำสาย สิลลาย แลพ่อ

จาฤกฉันท์เชอญเลง ลักษณ์อื้น

กฤษนาสั่งสอนสาย สมรนารถ กนิษฐนา

พานเรศอัษฐพื้นพร้อม พฤฒิคุณ

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ นิพนธ์ด้วยฉันท์ ๖ ชนิด ประกอบด้วย สัทธราฉันท์ ๒๑ สัทฑุลวิกกีฬิตฉันท์ ๑๙ มาลินีฉันท์ ๑๕ วสันตดิลกฉันท์ ๑๔ โตฎกฉันท์

อินทรวิเชียรฉันท์ ๑๑ ร่วมกับกาพย์ฉบังและกาพย์สุรางคนางค์ คำประพันธ์ทั้งหมดมี ๑๘๗ บท ลงท้ายด้วยโคลง ๔ สุภาพ ซึ่งเป็นโคลงกระทู้จำนวน ๑ บท

เนื้อเรื่องกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสขึ้นต้นด้วยประณามพจน์ บูชาพระรัตนตรัยและเทพยดาทั้งปวง แล้วกล่าวว่าเรื่องนี้แต่งขึ้นตามพระบรมราชโองการ จากนั้นจึงกล่าวถึงท้าวพรหมทัตแห่งเมืองพาราณสีมีพระธิดาสององค์ คือนางกฤษณาและนางจิรประภา นางกฤษณามีภัสดา ๕ องค์ แต่สามารถปฏิบัติรับใช้ภัสดาได้ดีมีความสุข ส่วนนางจิรประภามีภัสดาเพียงองค์เดียวแต่บกพร่องในหน้าที่ของภรรยาจึงไม่สามารถอยู่กับภัสดาอย่างมีความสุขได้ นางกฤษณาจึงสอนหน้าที่ของการเป็นภรรยาที่ดีให้กับนางจิรประภา เมื่อนางจิรประภานำคำสอนไปปฏิบัติก็สามารถอยู่ร่วมกับภัสดาได้อย่างมีความสุขเช่นเดียวกับนางกฤษณา

กวางเดินดง, กลบท

กลบทกวางเดินดง เป็นผลงานของหลวงนายชาญภูเบศร์ จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงรอบพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กลบทกวางเดินดงเน้นการเล่นเสียงวรรณยุกต์จัตวาที่คำที่ ๒ ของแต่ละวรรค ดังนี้

○ ○๋ ○ ○ ○ ○ ○ ○

๏ อกเอ๋ยอกประหลาดจริงที่นิ่งเฉย

โอ้เอ๋ยผิดคิดไม่เหนจะเปนเลย   *เสียดายเอ๋ยที่พี่เคยสงวนงาม*
นิจจาเอ๋ยหมีได้หมายจะหน่ายจิตร์   *สมรเอ๋ยใจเปนไรคิดเปนสองสาม*
เจ้าพี่เอ๋ยสู้อุส่าห์พยายาม   *น้อยเอ๋ยงามแล้วฤๅน้องทำหมองเมิน*
แนนางเอ๋ยสัญญาไว้หย่างไรเล่า   *เจ้าเอ๋ยลืมไปหฤๅเจ้าจึงห่างเหิน*
ครั้งนี้เอ๋ยหฤๅว่าปะธุระเพลิน   *อกเอ๋ยอกโอ้สเทินเอาลอยลอย*
นิจาเอ๋ยแสวงผลก็เปนพิศม์   *เสียดายเอ๋ยป่วยการคิดมาติดสอย*

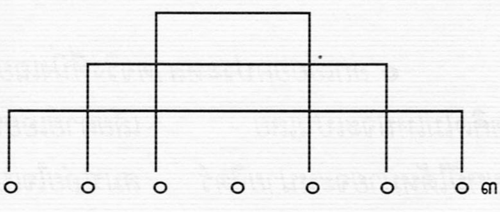
น้องเอ๋ยเตือนก็แต่เบือนตะบิดตะบอย น้องเอ๋ยคอยข่าวหายหลายวี่วัน
นุชเอ๋ยนุชแม้นว่ามีที่ขัดขวาง เจ้าเอ๋ยพร้องเถิดอย่าพรางข้อคำขัน
ยอดรักษเอ๋ยพี่ไม่หวังรังแกกัน เจ้าพี่เอ๋ยจะทำขวันสรรพสิ่งงาม
อกเอ๋ยซึ่งซ่อนเงื่อนเฟือนฝากแฝง นางเอ๋ยแหนงใจนี้เจบเหมือนเหนบหนาม
เจ้าเอ๋ยตรองเถิดอย่าหมองประมาณความ น้องเอ๋ยงามไหนก็ตามจะหาฎ
สมรเอ๋ยพี่ว่าหวังให้ยั้งคิด อกเอ๋ยควันนี้จะปิดมิดอยู่หฎ
คนเอ๋ยอันที่จะคั้นปลาสองมือ เจ้าเอ๋ยเจ้าเขาจะฎกระหมั่งนาง
น้องเอ๋ยพี่ว่านี้ด้วยสุจริต เออเอ๋ยผิดก็ควรผ่อนให้หย่อนบ้าง
น้องเอ๋ยพี่พิดไสมยังไม่จาง จึงกล่าวกลอนวอนเปนกวางเดิรดง เอย ฯ

ฯ ๑๖ คำ ฯ

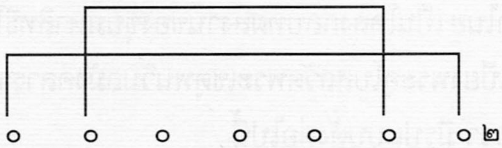
กะแตไต่ไม้, กลบท

กลบทกะแตไต่ไม้ เป็นผลงานของขุนธนสิทธิ์ จารึกติดไว้ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ลักษณะพิเศษของกลบทประเภทนี้คือ จะมีการเล่นกลบท ๓ วรรคสลับกันไป โดยวรรคที่ ๑ เป็นแบบที่ ๓ วรรคที่ ๒ เป็นแบบที่ ๒ และวรรคที่ ๓ เป็นแบบที่ ๑ ดังแผนผัง

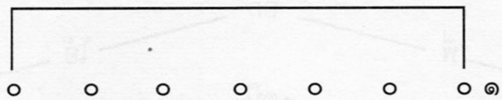
แผนผังแบบที่ ๓

แผนผังแบบที่ ๒

แผนผังแบบที่ ๑

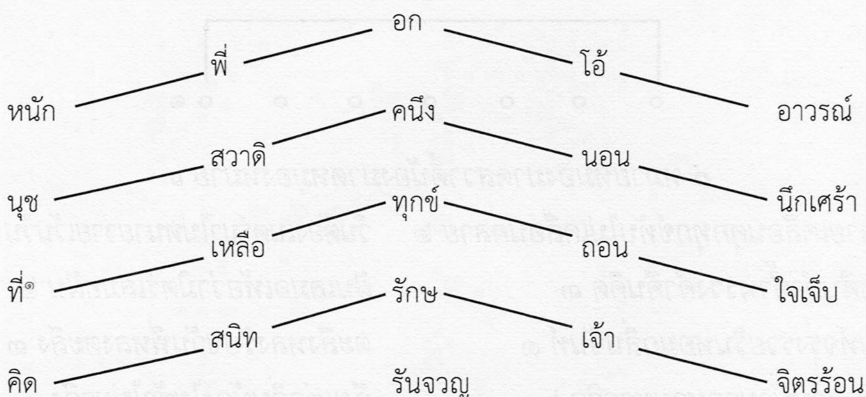
๑ หมายหมองมาดสวาดิ์น้องมาดหมองหมาย ๓

คลายเคลื่อนศุกทุกข์ทับไม่เคลื่อนคลาย ๒ วันต้องเนตร์มาไม่หนายวายเว้นวัน ๑
คิดคืนค่ำซ้ำทรวงค่ำคืนคิด ๓ ฝันเลมอเพ้อว่ามิตร์เลมอฝัน ๒
จันท์จรุงรวยรินหอมกลิ่นจันท์ ๑ ตะลึงหลงรับขวันพี่หลงตะลึง ๓
ถวิลหาหน้านวลหวนหาถวิล ๒ ถึงแต่กลิ่นน้องไยช้าไม่มาถึง ๑
รึงอุราท่าร้อนอุรารึง ๓ ตรงข้อขึ้งพี่สิ่งใดไขข้อตรง ๒
รักษนี้หวังฝากชีวาไม่รารักษ ๑ ประสงตรงนงลักษพี่ตรงประสง ๑
ปลงสวาดิ์มาดมุ่งสวาดิ์ปลง ใจแม่จงเหนจริงน้องอย่าแหนงใจ
พี่ผิดผาลก็ควรรานพาลผิดพี่ ไหนข้อผิดเชิญชี้ไหนข้อไหน ๒
ไกลไม่สมก้มหน้าจะลาไกล ๑ นวลควรให้เห็นข้อผิดให้ควรนวล ๓
สวาดิ์หวังดังจะคลั่งเพราะหวังสวาดิ์ หวรคำนึงนุชนาฎไม่ห่างหวร
ครวญรักษแรกเริ่มสมักแรกรักษครวญ ๓ วายวันจวนเจียรเจียรชีวันวาย ๒
มาดสมรมิได้เหมือนหนึ่งพี่มาด หมายใจมุ่งกลับบำราศมุ่งใจหมาย ๓
คลายสวาดิ์คลาดสิ้งสวาดิ์คลาย ๒ แลลับสายเนตร์นุชพี่สุดแล ๑
สิ้นกุศลสันนิวาสกุศลสิ้น แน่ถวิลสิ้นเทวศถวิลแน่ ๒
แปรใจกลับดับรักษหักจิตร์แปร ๑ เรียกกะแตไตไม้ไว้นาม เอย ฯ

ฯ ๑๖ คำ ฯ

กาโกโลกไนย, กลโคลง

กาโกโลกไนย เป็นโคลงกลบทผลงานของขุนมหาสิทธิโวหาร จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศเหนือ ประตูที่ ๒ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ หนักอกพี่อกโอ้ *อาวรณ์*
นุชคะนึงสวาทคะนึงนอน *นึกเศร้า*
พี่ทุกข์เหลือทุกข์ถอน *ใจเจ็บ*
คิดสนิทรักษเจ้า . *จิตรร้อนรันจวญ*

ก้านต่อดอก, กลบท

กลบทก้านต่อดอก เป็นผลงานของหลวงลิขิตปรีชา จารึกติดไว้ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ลักษณะเฉพาะของกลบทประเภทนี้คือ สองคำท้ายวรรคจะต้องเป็นสระและพยัญชนะสะกดเดียวกัน ดังแผนผังต่อไปนี้

๑ แสนถวิลเทวศว้าอาวรณ์สมร

ทุกข์ระทมกรมทรวงดั่งศรรอน　　จะนั่งนอนมีแต่พร่ำกำศรวญครวญ
ตั้งแต่พรากจากเจ้ามาวันนั้น　　ไม่เว้นวายคลายกระสรรต์รันจวญหวน
โอ้โฉมงามงามเสงี่ยมสงวนนวล　　พี่เจียมจิตร์มิดม้วนอารมณ์กรม
จะผันผ่อนก็บ่ห่อนบันเทาเศร้า　　ทุกข์เท่าเขาโค่นทับระทมถม
แสนสุดโศกด้วยวิโยคนิยมชม　　เจ็บระบมจิตร์เจียนทำลายวาย
โอ้เจบรักษหนักหนอครั้งนี้นี่　　เหนสุดที่ที่จะให้เคลื่อนคลายหาย
แม้นโรคันอันอื่นระคายกาย　　แพทย์ภอย้ายยาแก้บรรเทาเบา
นี่เหลือแพทย์ที่จะแปรแก้ไขได้　　เปนโรคใจไฟสมรร้อนเร้าเผา
สุดจะผ่อนถอนทุกข์ทุเลาเพลา　　ทุกข์ค่ำเช้าเฝ้าแต่พร่ำรำพึงตะลึง
จะเหนบ้างหฤๅไฉนใจมิตรจิตร์　　ซึ่งทวีเทวศคิดคำนึงถึง
ไม่เสื่อมส่างห่างรักษ์รึงตรึง　　เปนปีครึ่งครวญคร่ำรำคานนาน
สุดจะขืนฝืนอารมณ์กรมตรึกนึก　　จึงจาฤกเรื่องพจมานสาร
โดยยุบลกลบทบุราณกาล　　เรียกว่าก้านต่อดอกบอกไว้เอย ฯ

ฯ ๑๔ คำ ฯ

กินรเกบบัว, กลบท

กลบทกินรเกบบัว เป็นผลงานของหลวงลิขิตปรีชา เจ้ากรมพระอาลักษณ์ฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคล จารึกติดไว้ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

รูปแบบเฉพาะของกลบทประเภทนี้คือการเล่นคำเดียวกันในคำที่ ๒ กับ ๔ ของแต่ละวรรค ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑ ฉิใจฉะใจกระไรสมร

หวังสวาดิ์ปลิดสวาดิ์บำราศจร ตัดอาไลยอาวรณ์ให้นอนเดียว
แต่แรกรักษ์หวังว่ารักษ์ไม่แรมสอง ไม่แหนงน้องว่าน้องนี้แสนเฉลียว
โอ้ยามลืมเลยลืมเสียจริงเจียว ช่างเด็ดเดี่ยวเด็ดรักษ์หักใจเมิล
นิจาน้องไฉนน้องไม่ตรองบ้าง มาด่วนร้างด่วนรานพาลห่างเหิน
หฤๅช้ำใจช้ำคำที่ก้ำเกิน สบเพลินเผลอเพลินจึงเขินระคาง
หฤๅได้ลิ้นได้ลมคารมไหน ที่พึงใจพึงจิตร์จึ่งคิดหมาง
จงไขใจไขจริงที่สิ่งจาง อย่าหมายพรางหมายอำทำละเมอ
จะปิดความปิดควันนั้นอย่าคิด ไหนจะมิดจะมีอายขายหน้าเหนอ
ช่างทำเหิรทำสะเทินจนเดิรเจอ กลับแก้เก้อแก้ขวยไม่เขินคำ
ขอออกตัวออกตนเสียพ้นชื่อ อย่าไขสือไขรอยให้พลอยถลำ
แต่ปางนี้ปางหน้าอย่าปิดงำ จงประจำประเจิดเชิดให้ชัดตัว
เรารับแพ้รับผิดเข็ดฤทธิ์เจ้า ค้าตะเภาตะภายชื่อให้หฤๅชั่ว
เรื่องเร่ร่อนเร่รักษ์ภักตร์หมองมัว นามกินนรเกบบัวบทนี้เอย ฯ

ฯ ๑๔ คำ ฯ

กุมาระลฬิตาฉันท์

กุมาระลฬิตาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๒ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บทหนึ่ง ๗ อักษร สี่บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อกุมาระลฬิตาฉันท์ ดังนี้ ฯ๑๛"

เนื้อความกล่าวถึงภริยาดี ๔ จำพวก ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

		ช			ส		ครุ
	๐	ั	๐	๐	๐	ั	ั
๒ ๑	กุ	มา	ร	ล	พิ	ตา	ชุสา

๑ อนิ่งอนุชมีจิตร *สนิจกรุณะเปรมปรี*

ดิสวามิมะนะภักดี *ภิบาลบมิอนาทร*

๑ ประเล่หชนนีเสน่ *หบุตรปิยเสมอสมร*

ชเนตติสมะนามกร *ประกาศอธิกะคุณณา*

กุสุมะวิจิตรฉันท์

กุสุมะวิจิตรฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๒๕ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อกุสุมะวิจิตรฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงการเว้นปิสุณาวาทมีองค์ ๔ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

น. ย. น. ย.

๒๕ ํ ํ ํ ํ ั ั ํ ํ ํ ํ ั ั

๑ น ย ส หิ ตา นุยา กุ สุ ม วิ จิตฺ ตา

๑ *จะรจิตรอรรถา ปสุณะวจีขวน พิปริตะญาณยล บรชนะทำลาย*

๑ *กระมลประโยชน์ตน ยุบลตริเสน่ห์หมาย ลุทะทุฐะเหตุ์มลาย คุณะวุฒิเสื่อมสูญ*

กุสุมิตะลดาเวลิตาฉันท์

กุสุมิตะลดาเวลิตาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๔๕ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"ลหุปลายบาท นับเป็นครุ บาทหนึ่ง ๑๘ อักษร ๓ กลอนเปนบาทหนึ่ง แลบาทหนึ่งเปนบทหนึ่ง มียติคือขาดคำลงในที่ ๕ ที่ ๖ ที่ ๗ อักษร ชื่อกุสุมิตะลดาเวลิตาฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑๛"

เนื้อความกล่าวถึงราชสวดิวัตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

ม. ต. น. ย. ย. ย.

๔๕ ั ั ั ั ั ํ ํ ํ ํ ํ ั ั ํ ั ั ํ ั ั

๑ โม โต โน โย ยา กุ สุ มิ ต ล ตา เวลฺ ลิ ตากฺ ขุ ตฺว สี หิ

๑ *จะรจิตรอรรถา ปสุณะวจีขวน พิปริตะญาณยล บรชนะทำลาย*

๑ *กระมลประโยชน์ตน ยุบลตริเสน่ห์หมาย ลุทะทุฐะเหตุ์มลาย คุณะวุฒิเสื่อมสูญ*

ค

คมในฝัก, กลอักษร

กลอักษรคมในฝัก เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกไว้ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ปรากฏความดังนี้

๑ ปางเริ่มรักษจะห่างเหิร

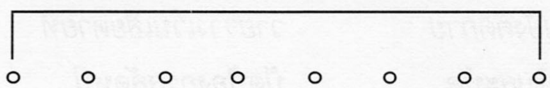
สองใจเปนต้องหมองเมิล　　เขินขามคิดสเหินอาย
ว่าหวังรักษจะช้าชื่น　　รื่นรวยรศเร็วคืนหาย
ชิดเชยกลิ่นยังติดกาย　　วายว่างเว้นเสียดายที
ใส่แส้งทำสไบสะบัด　　ปัดป้องกรสลัดหนี
ผินผันภักตร์ยั่วยินดี　　ยียวลใจในทีงอน
ชื่นจิตร์จริงเมื่อยื่นสลา　　ตาต่อเนตร์สุดาสมร
นิ้วเลียมลองผูกคิ้วค้อน　　วอนว่าสุดจึงผ่อนตาม
แสนรักษเหลือจะแขวนไว้　　ไหวปานรักษอย่าได้ถาม
คลึงเคล้าคลาดสักกึ่งยาม　　หวามไหวจิตร์ด้วยความรักษ
มุ่งมาดคิดบำรุงสงวน　　ควรหฤๅน้องคิดหวรหัก
ใยขาดเยื่ออาไลยนัก　　ชักเชิงเชือนย้ายยักเพลง
ร้อนรนแรงจึงช้อนสอง　　ฆ้องร่ายรำเล่นหน็องเหน่ง
ชั่วชื่อไว้ใส่ตัวเอง　　เครงคฤๅนข่าวนักเลงเลียม
แคลงเคลือบใจเจ้าแหนงหน่าย　　ชายชาติ์เชื้อต้องอายเหนียม
ช้ำใจเจ็บพี่จำเจียม　　เทียบเทียมทำทำเนียมมี
ดินแดนด้าวไม่สิ้นหย้า　　หาภอเช่นดอกยาหยี
เนื้อน้ำแปดอย่าเชื่อดี　　รี่เร็วไปหาที่เคย
งามไหนเหนก็ตามเถิด　　เชิดชูโฉมให้เปิดเผย
เกรียมกรมอกถึงเรียมเลย　　เอ๋อกโอ้ต้องเชยลม

เปนตายตัดกระเด็นเด็ด　　เหน็ดเหนื่อยรักษเพราะเข็ดขม
ติดต่อกลอนประดิดประดม　　ชื่อว่าคมในฝักย้อนยัก เอย ฯ

ฯ ๒๒ คำ ฯ

ครอบจักรวาฬ, กลบท

เพลงยาวกลบทครอบจักรวาฬ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังนี้

๑ ขามจิตร์คิดข้อหมางระคางขาม

ความจริงใจนี่ไฉนจึ่งแหนงความ　　ควรจะถามก็ไม่ถามกันตามควร
พี่นางแกล้งแปลงเรื่องให้เคืองพี่　　สรวลซิกซี้กันเสียได้ไม่ไต้สวน
จวนจะชื่นช่างมาคืนให้รันจวญ　　อ่อสำนวรพี่นางหย่างนี้ออ
เชิดแต่ชั่วกลัวแล้วพี่ดีแต่เชิด　　ขอเสียเถิดหนะอย่าพร้องน้องได้ขอ
ภอที่ฤๅให้อื้ออึงช่างพึงภอ　　ดังภากหนังหน้าจออ๋อโด่งดัง
ไฉนจึงไม่แจ้งน้องว่าปองไฉน　　หวังอย่างไรน้องจะให้ได้สมหวัง
ชังกันไม่เหมือนรักษอย่าชักชัง　　คิดหน้ามั่งหลังหน่อยค่อยได้คิด
จับเทจ์จริงสิ่งใดได้ตั้งใจจับ　　ผิดข้อลับหฤๅข้อแจ้งจงแจงผิด
มิตร์น้องทราบสิ้นความเชิญถามมิตร์　　ใครประดิดก่อก่อนนั่นนั้นคือใคร
สองสามครั้งตั้งใจว่าเปนสอง　　ไหนชู้ชื่นอื่นของน้องอยู่หนองไหน
ใจสื้อถือว่าพี่ที่วางใจ　　การไม่นานปานใดสิเสียการ
แหนงในจิตร์ขนิฐบ้างหย่างเรียมแหนง　　หวานนักมักแสลงด้วยลมหวาน
ร่านรักษเข้าเรื่องกลคนบูราณ　　ท่านเรียกครอบจักรวาฬสารนี้ เอย ฯ

ฯ ๑๔ คำ ฯ

คีติชาติฉันท์

คิติชาติฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์มาตราพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพเนกประตูเข้าพระระเบียงชั้นนอก ลำดับที่ ๓ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"ลหุปลายบาทนับเปนครุ มีบทบังคับว่าบาท ๑, ๒ และบาท ๓, ๔ มีลักษณะเหมือนบาท ๓, ๔ แห่งอริยชาติทั้งสิ้น ฯ๛"

เนื้อความกล่าวถึงราชนิธิ์สาตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

ม. น. ภ.

สพ พม ปฐ ม ท เล ย ทิ

๔ ๔ ๔

๑๒ มาตรา

ภ. ส. ข. ส. ครุ

ลกฺ ข ณ ม ริ ยา ย วุตฺ ต มุ ภ เย สุ

๔ ๔ ๔ ๔ ๒

๑๘ มาตรา

ม. ช. ม.

ยส สา ท เล สุ ยุต. ตํ

๑๒ มาตรา

ม. ม. ช. น. ครุ

วุตฺ ตา สา คี ติ วุตฺ ต ย ติ ล พิ ตา

๔ ๔ ๔ ๔ ๒

๑๘ มาตรา

๑ มวญมานุษยประชาชาติ์ ประพฤทธิอาตมกระทำทุกรรม์นิศผล

ไทเทพย์กุเวรฤถกล พิทักษตนจะบมิธรงศิริสวัสดิ

๏ อีกองค์พระพิศณุกรรเมศ มหิทธิเดชก็บผดุงวิบุลย์ราศี
เสื่อมสิ่งสถาพรฤมี คุณาวุฒิอิศริยศธนะแลศฤงคาร

คุลาซ่อนลูก, กลอักษร

กลอักษรคุลาซ่อนลูก เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกไว้ที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ปรากฏความดังนี้

๏ พี่รักษเจ้าน้อยหฤาเจ้าเฝ้าหน่ายหนี
ไม่ควรเปน ๆ ได้เช่นนี้ ไม่พอที่ ๆ ทำมารยา
อย่างไรหนอ ๆ แกล้งห่อหลอด ว่างูตอด ๆ เอาต่อหน้า
นกเปรียวปร๋อ ๆ ไปต่อตา สัตรีกล้า ๆ ร่ารับชาย
เจ้านับญาติ ๆ สนิดเนื้อ ให้หลงเชื่อ ๆ ว่าเชื้อสาย
ช่างทำลับ ๆ ไม่อับอาย งูเขียวกลาย ๆ เปนงูเรือน
ฉิลอดล่วง ๆ เข้าล้วงตับ ไม่คิดกลับ ๆ พูดกลบเกลื่อน
ละไลไหล ๆ ให้ลายเลือน ดูก็เหมือน ๆ กับแม่มด
ผีเข้าสิง ๆ วิ่งเข้าออก ผีให้หลอก ๆ เล่นสดสด
ถึงเสียกล ๆ ได้ยลพะยด พึ่งเหนคด ๆ เหมือนเคียวมอญ
เสียแรงรู้ ๆ ไม่เทียมเท่า เหนลิ้นเจ้า ๆ เฝ้าหลอกหลอน
ฉะช่างทำ ๆ ชะออนวอน สอื้นอ้อน ๆ แทบอ่อนแด
อันน้ำคำ ๆ ยังช้ำเจ็บ ดูรอยเล็บ ๆ ยังเปนแผล
เดี๋ยวนี้นี่ ๆ ทำขี้แย ในที่แท้ ๆ จะแก้อาย
ให้ฦๅชั่ว ๆ ทั่วพิภพ จะล้างลบ ๆ เหลือหลบหาย
ยังแค้นชาย ๆ มาหมิ่นชาย เหนเชิงง่าย ๆ ด้วยง่ายงาม
ทะนงหาร ๆ ว่าการสนิด ครั้นคิดคิด ๆ น่าใคร่ถาม
จะฉาวความ ๆ น่าอายความ จึงให้นามชื่อคุลาซ่อนลูก เอย ๆ

ฯ ๑๘ คำ ฯ

กลอักษรคุลาซ่อนลูกนี้ กรมหมื่นไกรสรวิชิต ได้พระนิพนธ์วิธีการอ่านไว้ด้วย ดังโคลงต่อไปนี้

๑ กลคุลาซ่อนลูกโอ้　　อัศจรรย์
ถอนทุกวรรคผูกพัน　　เงื่อนไว้
ซ้ำความเล่ห์ความขัน　　คิดยาก จริงนอ
ดูที่วรรคต้นได้　　ตลอดถ้อยทีกล ฯ

ง

งูกลืนหาง, กลอักษร

กลอักษรงูกลืนหาง เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกไว้ที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ปรากฏความดังนี้

๏ โอ้อกเอ๋ยแสนวิตก

กะไรเลยระกำใจ	*จะจากไกลไม่เคย*
สงสารนุชสุดแสน	*จะโหยไห้ไหนจะหยุด*
รันทดใจให้สลด	*ต้องไกลจรกำม์โฉน*
ชลเนตร์จะไหลหลั่งถั่ง	*สอื้นอ้อนโอ้เทวศ*
เมื่อยามนอนจะหนาวเนื้อ	*ไม่วายวันกระสรรค์สมร*
ภิรมย์สองหมิทันสม	*ประคองขวันนุชน้อง*
นิรากันด้วยบันชา	*จะสั่งนวลด่วนหมิทัน*
มาแรมเถื่อนเรือนลับ	*เรื่องกำศรวญประมวนเหมือน*
ศรีปราชญ์ครวญยิ่งนิราศ	*เมื่อยามเย็นยิ่งรัญจวน*
หอมระรื่นพื้นพะยอม	*ได้มาเหนจะชื่นมื่น*
น้ำกระเซนเผ่นผางง้ำ	*ศุกข์สบายบ่ายจะเหล้นเป็น*
พรรค์พฤกษ์ชอื้อชอุ่มพุ่ม	*ดูหลากหลายแลพิฦก*
หล่นเรี่ยรายดอกผล	*กลิ่นผกาขจรขจายด้วย*
วิหกโหนโผนผก	*กิ่งพฤกษาวายุโยน*
คณะนาคณามฤค	*ในท้องธารพ่นมัจฉา*
ไม่วายโศกประพาศไพร	*ด้วยไกลสถานดานวิโยค*
ยุพาพาลพี่จินตนา	*ล่วงระดูเดือนวารก็*
คิดหาสองไม่ปองจิตร์	*จะครองคู่ก็แต่น้อง*
ค้ำชูช่วยด้วยกุศลช่วย	*ชื่อว่างูกลืนหางไว้หย่าง เอย ฯ*

ฯ ๒๐ คำ ฯ

กลอักษรงูกลืนหางนี้ ปรากฏพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิตอธิบายการถอดกลอักษรไว้เป็นโคลงสี่สุภาพว่า

๏ กลเพลงอุรคราชร้าย　　กลืนหาง
เกลื่อนกลบกึ่งสรรพางค์　　เช่นนั้น
สารสามส่วนปฤษฎางค์　　ผสมต่อ ต้นแฮ
ดังนิยมแบ่งบั้น　　แบบนี้เป็นกล ฯ

จ

จองถนนควรจะอ่านให้ถูกที่เอกถูกที่โท, โคลง

โคลงจองถนน เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศตะวันออก ประตูที่ ๑ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

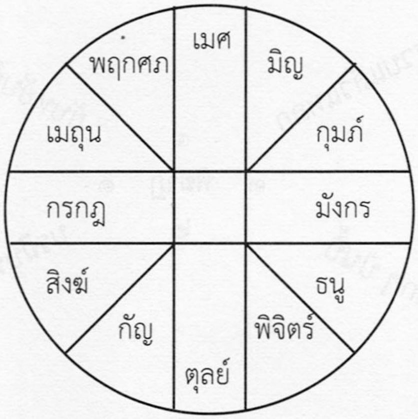
<table>
<tr><td rowspan="2">ศศิธร</td><td>จรแจ่มเรื้อง</td><td rowspan="2">ผ่องแผ้ว</td></tr>
<tr><td>กลางอำภร</td></tr>
<tr><td rowspan="2">ดาษดาว</td><td>ประดับสลอน</td><td rowspan="2">แวดล้อม</td></tr>
<tr><td>จันทราแพร้ว</td></tr>
</table>

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ ศศิธรจรแจ่มเรื้อง ศศิธร
แผ้วผ่องกลางอัมพร ผ่องแผ้ว
ดาษดาวประดับสลอน ดาวดาษ
ล้อมแวดจันทราแพร้ว แวดล้อมศศิธร

จักรราษี, กลโคลง

กลโคลงจักรราษี เป็นโคลงกลบทผลงานของขุนมหาสิทธิโวหาร จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศเหนือ ประตูที่ ๒ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

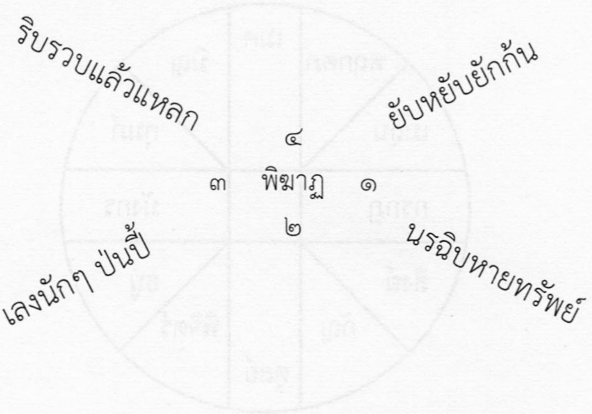
๑ ปถม แล้ว นาพ่อ
ระดับไว้ ะ
ขุนโหรหากแสดงแฮ
ให้โลกย์รู้ราษี

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ ปถมเมศพฤกศภแล้ว เมถุน นาพ่อ
กรกฎสิงฆ์กัญตุลย์ ระดับไว้
พิจิตร์ธนูขุน โหรหาก แสดงแฮ
มังกรกุมภ์มิญให้ โลกย์รู้ราษี

จัตวาทันทีโท, กลโคลง

กลโคลงจัตวาทันทีโท เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศตะวันออก ประตูที่ ๑ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

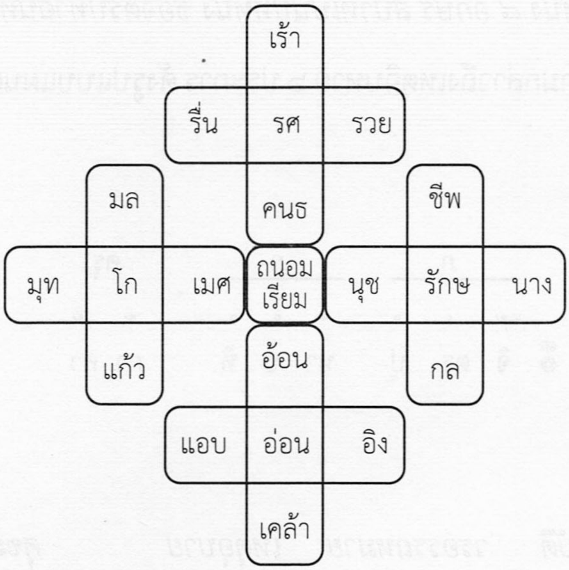

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๏ พิฆาฏ ๑ แหลกแล้ว รวบริบ
พิฆาฏ ๒ ยับหยิบ ยักก้น
พิฆาฏ ๓ นรฉิบ หายทรัพย์
พิฆาฏ ๔ ปี้ป่น ป่นปี้นักเลง

จาตุรทิศ, กลโคลง

กลโคลงจาตุรทิศ เป็นโคลงกลบทผลงานของหลวงนายชาญภูเบศร์ จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศเหนือ ประตูที่ ๒ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ โกมุทโกเมศแก้ว *โกมล*
รศรื่นรศรวยคนธ *รศเร้า*
รักษนุชรักษนางกล *รักษชีพ*
อ่อนแอบอ่อนอิงเคล้า *อ่อนอ้อนเรียมถนอม*

จิตรปทาฉันท์

จิตรปทาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๓ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๘ อักษร สี่บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อจิตรปทาฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๏ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงเหตุฉิบหาย ๖ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

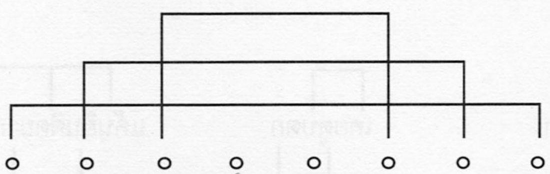
	ภ.			ภ.			ครุ	
	ั	ํ	ํ	ั	ํ	ํ	ั	ั
๓ ๏	จิ	ตฺร	ป	ทา	ย	ทิ	ภา	คา

๏ ปราชประฎิบัติ	*วรอรรถหมาย*	*เหตุอุบาย*	*ศุขะวัฒนา*
เจรอญศิริยศ	*บริวารา*	*เว้นกิจะทา*	*รุณะอาธรรม์*
๏ โทษะฉะพิธ	*พิปริตผล*	*อย่าตริระริะกล*	*ผรุสาสรรพ์*
ดื่มรศปา	*นะสุราอัน*	*ชื่อชลจัณฑ์*	*ดุะมะเมามน*

ฉ

ฉัตร์สามชั้น, กลบท

กลบทฉัตร์สามชั้น เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังตัวอย่าง

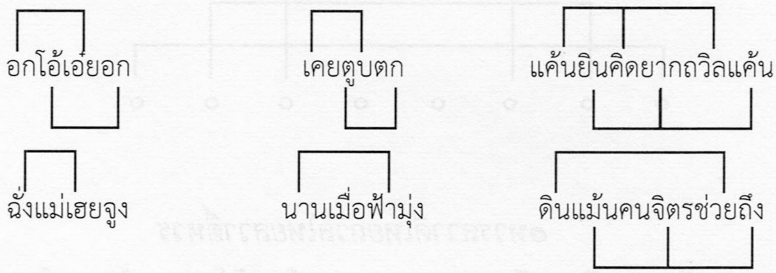
๑หวรสวาดิ์โหยถวิลโหยสวาดิ์หวร

ครวญคะนึงคะเนนึกคะนึงครวญ ใจเศร้าโศกแสนกำศรวญโศกเศร้าใจ
เอ๋ยอกโอ้หวังวิตกโอ้อกเอ๋ย ไฉนฤๅนี่จึงเฉยนี่ฤๅไฉน
ไกลสถานที่สถิตย์ที่สถานไกล แค้นใจเจบด้วยอาไลยเจบใจแค้น
ประจักจริงทุกข์ด้วยหญิงทุกข์จริงประจัก แสนสุดรักษโฉมนุชรักษสุดแสน
แดนดินแผ่นภพสิ้นแผ่นดินแดน อนงค์นวลโฉมไม่แม้นโฉมนวลอนงค์
สารแสดงแรงรักษแรงแสดงสาร ประสงสมจงสมานจงสมประสง
คงคำสัตย์ที่พี่ร่ำสัตย์คำคง ลวงลิ้นพ่อมิได้จงพ่อลิ้นลวง
น้องเอ๋ยโอ้พี่หวังเชยโอ้เอ๋ยน้อง สรวงสังเวยพร่ำพร้องสังเวยสรวง
บวงบนทรัพใคร่ไม่รับทรัพบนบวง ทุกข์ระทมกรมทรวงระทมทุกข์
เจ้ารักษพี่แม้นเหมือนที่พี่รักษเจ้า ศุกข์สำราญเราเราสำราญศุกข์
พลุกพล่านใจด้วยอาไลยใจพล่านพลุก ทำเนียมทำนุกชื่อฉัตรสามชั้น เอย ฯ

ฯ ๑๒ คำ ฯ

ฉันทลันโลงโคลงลาว ๑๔ อักษรเอาแต่กลอนมิได้กำหนดครุลหุ

ฉันทลันโลงโคลงลาว ๑๔ อักษร เอาแต่กลอนมิได้กำหนดครุลหุ เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศตะวันออก ประตูที่ ๒ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ อกโอ้เอ๋ยอกโอ้ เอ๋ยอก
ถวิลคิดแค้นยิน ยากแค้น
เคยบตกตูตก จูงแม่ ฉั่งเฮย
ดินช่วยถึงจิตรคนแม้น ·น่านฟ้าเมื่อมุง

ช

ช้างประสารงา, กลโคลง

กลโคลงช้างประสารงา เป็นโคลงกลบทผลงานของหลวงนายชาญภูเบศร์ จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศเหนือ ประตูที่ ๒ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

แท้ทศรัญ	รักษ ร้อน	ทุกข์ ทน	ทุรนรน
มลนฤนุช	สั่ง สาร	มิตร มิ่ง	สมรอย่าข้อนอกโอ้

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ ร้อนรักรัญทศแท้ ทุกข์ทน
ทนทุกข์ทุรนรน รักร้อน
สารสั่งนุชนฤมล มิตรมิ่ง
มิ่งมิตรสมรอย่าข้อน อกโอ้สั่งสาร

ด

ดอกไม้พวงคำน้อง, กลอักษร

กลอักษรดอกไม้พวงคำน้อง เป็นกลอักษรซึ่งจารึกไว้ที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กลอักษรประเภทนี้ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีรูปแบบดังนี้

(๔๙) กลอักษรดั่งนี้ มีกลบทชื่อ ดอกไม้พวงคำน้อง

นิจาเอ๋ยกะไร
- เลยไม่เคยเหน
- น่าน้ำตากระเดน
- เปนได้เช่นนี้

แค้นใจเจ็บใจ
- งมหลงลมพ่อ
- หนอไม่ภอที่
- เหลือเพราะเชื่อดี
- กระจี้บัดสีใจ

อ่อกระนี้ดอกหฤๅ
- ชายไม่อายหน้า
- กล้าสัญญาได้
- สัตย์สบัดไป
- ใจช่างไม่คิด

เสนาะเหลือเมื่อยาม
- รักษอักษรสาร
- หวานฉะหวานสนิท
- ชังไม่หวังมิตร์
- จิตร์จะผิดกัน

น้ำคำช้ำเจ็บ
- แสบแยบหยิบยก
- อกเพราะหกหัน
- ใจดั่งใครฟัน
- อั้นแค้นดันทรวง

เถิดคะไม่ละ
- ปากจะฝากหยาบ
- หลาบจะจาบจ้วง
- ภักตร์จะตักตวง
- ล้วงจะล่วงเกิน

เพราะเชื่อชู้รู้
- พูดจึ่งพูดเพราะ
- เหาะจึงเหาะเหิร
- ขมจึงงมเพลิน
- ประเชินต้องเมิลรักษ

ถึงตายเปนได้เหน
- สัตย์สลัดหาย
- ลายลิ้นชายประจัก
- เวทวิเศศนัก
- ภักตร์คนลักลับ

เปนไรมีดีแล้ว
- นางช่างพรางแผล
- แม่จงแร่หรับ
- ชายทำคล้ายคลับ
- ลับหลับตาภ้อ

ถนอมกล่อมเลี้ยง
- นุชให้สุดหย่าง
- นางขึ้นห้างหอ
- หล่อนสู้งอนง้อ
- หนอภอเพียงใจ

เกิดเปนหญิงจริง
- ชั่วชาติเดียวเกิด
- อย่าเกิดในชาติใหม่
- จนยุบลไว้

กลอักษรดอกไม้พวงคำน้อง ปรากฏพระนิพนธ์อธิบายการถอดโคลง ซึ่งเป็นพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิตไว้ว่า

๑ ดอกไม้พวงพู่ร้อย กรองงาม
กะทู้หนึ่งสี่วรรคสาม วรรคบ้าง
ต้นวรรคร่วมเรียงความ ปลายแยก ความเฮย
ไว้เช่นเป็นกลอ้าง อ่านแจ้งจงเห็น ฯ

ดอกสร้อยบูราณ, โคลง

โคลงดอกสร้อยบูราณ เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศตะวันออก ประตูที่ ๒ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑
๑ นอนเอยนอนวัน ใฝ่ฝันว่าได้ไปพบศรี

๒ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒
เจ้าสาวสวัสดิกระสัตรี อยู่ดีหฤาไค่เจ้าแน่งน้อย

๓ ๓ ๓ ๓ ๓ ๓
เรียมรักษเจ้าสุดแสนทวี ตัวพี่ไม่ได้แต่ใจศร้อย

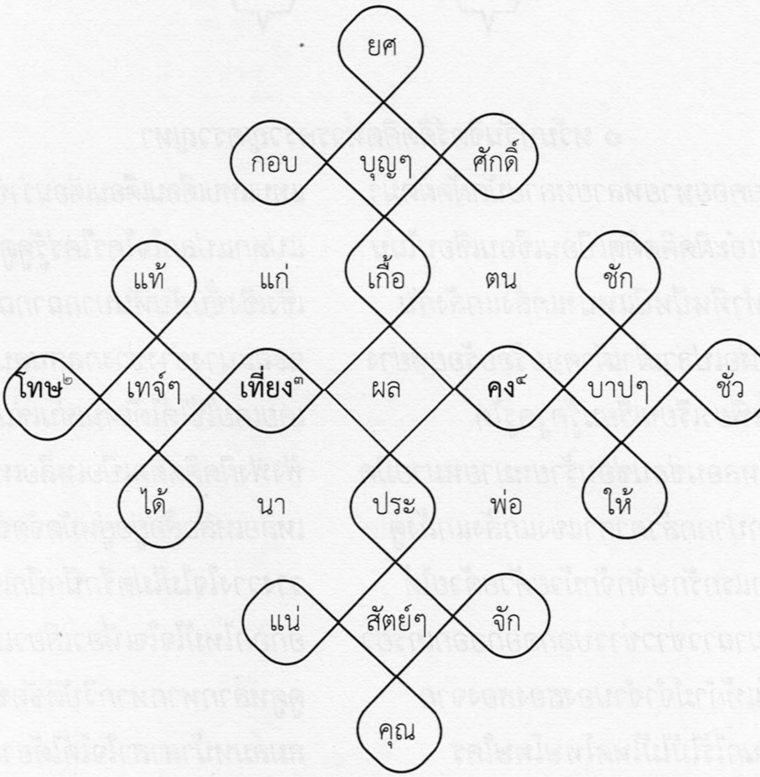
๔ ๔ ๔ ๔ ๔ ๔ ๔ ๔ ๔
ดังหนึ่งเลือดตาจะหยาดย้อย เพราะเพื่อน้องน้อยเจ้านานมา

สามารถถอดเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ นอนวันฝันว่าได้ พบศรี
สาวสวัสดิกระสัตรี แน่งน้อย
เรียมรักษสุดแสนทวี ใจศร้อย
ดังเลือดตาจะย้อย เพื่อน้องนานมา

ดาวล้อมเดือน, กลโคลง

กลโคลงดาวล้อมเดือน เป็นโคลงกลบทพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศเหนือ ประตูที่ ๒ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

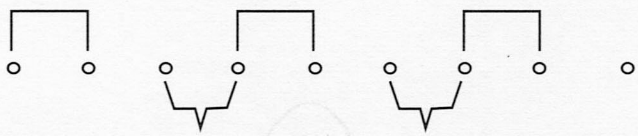

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ ผลบุญ ๆ กอบเกื้อ ยศศักดิ์
ผลบาป ๆ คงชัก ชั่วให้
ผลสัตย์ ๆ ประจัก คุณแน่ นาพ่อ
ผลเท็จ ๆ โทษได้ เที่ยงแท้แก่ตน

ดุริยางค์จำเรียง, กลบท

กลบทดุริยางค์จำเรียง เป็นผลงานของขุนธนสิทธิ์ จารึกไว้ที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ปรากฏหลักฐานดังนี้

๑ หวั่นหวั่นจิตร์คิดคิดหวรครวญครวญหา

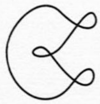
คอยคอยหายหลายหลายนัดผัดผัดมา *แทบแทบเดือนเตือนเตือนว่าช้าช้าวัน*
เอ๋ะเอ๋ะผิดติดติดเบือนเชือนเชือนไฉน *แปลกแปลกใจใครใคร่รู้ดูดูขัน*
ทำทำทีหนีหนีแหนงแกล้งแกล้งกัน *เชิงเชิงชั้นหันหันบากฉากฉากใจ*
พ่อพ่อเปล่าเฝ้าเฝ้าคอยร้อยร้อยหย่าง *ฉะฉะนางช่างช่างกลสนสนใส่*
นี่นี่เพียรเรียนเรียนรู้ครูครูใด *เคยเคยใช้ได้ได้เหนเช่นเช่นครู*
ทีทีหลอนซ่อนซ่อนร้ายหมายหมายมิด *ฟังฟังผิดติดติดเบื่อเหลือเหลือหู*
ปากปากกล้าตาตาแขงแกล้งแกล้งดู *เหลือเหลือสู้อยู่อยู่หมัดจัดจัดเจียว*
แรกแรกรักษจักจักม้วยด้วยด้วยได้ *วางวางใจไม่ไม่ตรึกนึกนึกเฉลียว*
มามาฉาวข่าวข่าวบอกออกออกเกรียว *อกอกไหม้ใจใจเหี่ยวเสียวเสียวใจ*
แท้แท้กำม์จำจำนองสองสองจาก *ดูดูหลากหากหากวิบัติซัดซัดให้*
นกนกไร้ไม้ไม้โหดโทษโทษใคร *สมสมหน้าสาสาใจได้ได้อาย*
หลาบหลาบใจไกลไกลลับนับนับชาติ์ *สิ้นสิ้นเสร็จเด็ดเด็ดสวาดิ์ขาดขาดหาย*
อย่าอย่าพ้องต้องต้องใจใกล้ใกล้กลาย *ขอขอหน่ายหายหายชื่อฤๅฤๅมี*
ตราบตราบลับดับดับจันท์พันพรรณ์แสง *ห้วงห้วงสมุททรุดทรุดแห้งแหนงแหนงหนี*
ไกลไกลกันพันพันโยชน์โกฎิโกฎิปี *บทบทนี้ดุริยางค์จำเรียง เอย ฯ*

ฯ ๑๖ คำ ฯ

ต

ตระหลบนกกลางหาว, กลโคลง

กลโคลงตระหลบนกกลางหาว เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศตะวันออก ประตูที่ ๒ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

ฤๅเล่ห์รักษลลึกรู้ ว่าเจ้าหวังใจ
ตรหลบนกชักยนต์ดัก กรดากชู้

ลักษณะประเพศโคลงตระหลบนกกลางหาวพิจอ่านจงพิเคราะห์โคลงบทนี้

๑ สอง	ถึง	ตรหลบ	เหล้นคู่	เขจรจริงนอ
สาม	ท่วน	นก	คือกลอน	กล่าวแจ้ง
สี่	โท	กลาง	ปรถมชอน	ซ่อนจัตุโทแฮ
หนึ่ง	เอก	หาว	หายแสร้ง	สี่ไว้สามสูญ

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ ใจหวังเจ้าว่ารู้ ระลึกรัก เล่ห์ฤๅ
ตลบนกชักยนต์ดัก กระดากชู้
ชู้กระดากดักยนต์ชัก นกตลบ
ฤๅเล่ห์รักระลึกรู้ ว่าเจ้าหวังใจ

ตะนุมัชฌาฉันท์

ตะนุมัชฌาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๑ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๖ อักษร สี่บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อตะนุมัชฌาฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑๛"

เนื้อความกล่าวถึงภริยาชั่ว ๓ จำพวก ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

ต. ย.

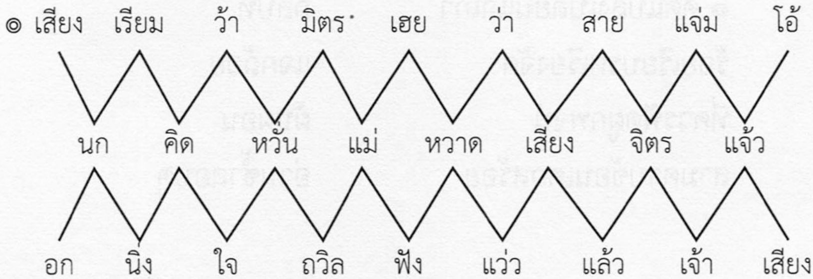
ั ั ํ ํ ั ั

๑ ตฺยา เจ ต นุ มชฺ ฌา

๏ จักกล่าวภิริยาเจ็ด สรรเพ็ชพจนารถแสดง
แห่งเหตุประจักแจง จำแนกคะณะบรรยาย
๏ หญิงใดตริะพิฆาตฆ่า ภรรดาพิปริตหมาย
มานัศประฏิพัดธ์ชาย ชู้เสน่หะภิรมย์ชม

ตะรางเพช, กลโคลง

กลโคลงตะรางเพช เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศตะวันออก ประตูที่ ๑ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ เสียงนกเรียมคิดว้า หวั่นมิตร แม่เฮย
หวาดว่าเสียงสายจิตร แจ่มแจ้ว
โอ้อกนกนิ่งคิด ใจหวั่น ถวิลแม่
ฟังหวาดแว่วเสียงแล้ว จิตรเจ้าแจ้วเสียง

ตรีพจนบท, กลโคลง

กลโคลงตรีพจนบท เป็นโคลงกลบทผลงานของพระเทพโมลี (ผึ้ง) จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศใต้ ประตูที่ ๑ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

๑ ดัดแปลงเปลี่ยนแก้เก่า　กลบท
ร้อยเรียบรศเรียงจัด　แจกถ้อย
ที่ควรฟัดผูกพจน์　ผันผ่อน
สามคาบซ้อนเศกสร้อย　อ่านซ้ำสอบดู

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ ๓ บทดังนี้

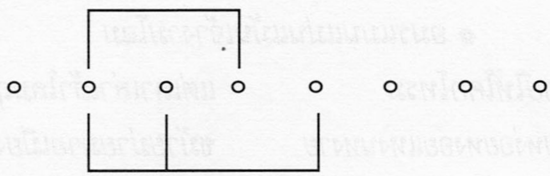
๑ บทกลเก่าแก้เปลี่ยน　แปลงดัด
ถ้อยแจกจัดเรียงรัศ　เรียบร้อย
ผ่อนผันพจน์ผูกฟัด　ควรที่
ดูสอบซ้ำอ่านสร้อย　เศกซ้อนคาบสาม

๑ ดัดแปลงเปลี่ยนแก้เก่า　กลบท
ถ้อยแจกจัดเรียงรศ　เรียบร้อย
ที่ควรฟัดผูกพจน์　ผันผ่อน
ดูสอบซ้ำอ่านสร้อย　เศกซ้อนควบสาม

๑ บทกลเก่าแก้เปลี่ยน　แปลงดัด
ร้อยเรียบรศเรียงจัด　แจกถ้อย
ผ่อนผันพจน์ผูกฟัด　ควรที่
สามควบซ้อนเศกสร้อย　อ่านซ้ำสอบดู

ตรีพิศพรรณ, กลบท

กลบทตรีพิศพรรณ เป็นผลงานของหลวงนายชาญภูเบศร์ ที่จารึกไว้ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ปรากฏคำอธิบายในจารึกว่า *“กำหนดอักษรซ้ำกันวัคละ ๓ อักษรหาจำเพาะที่ไม่”* อย่างไรก็ดี ในหนังสือจินดามณีฉบับหมอบรัดเลย์มีแผนผังคำประพันธ์กำกับไว้ด้วย ดังตัวอย่าง

๏ สังเวศจิตร์เอ๋ยจิตร์จิตร์เราหนอ

ไม่เจียมกายกายแก่ทำกายตะกอ — *ดีแต่ก้ออวดก้อก้อเกินนัก*
เที่ยวสืบสาวสาวสาวที่สาวสวย — *เหนรูปรวยรื่นรวยสำรวยหนัก*
ภอฝันภักตร์พบภักตร์ประสานภักตร์ — *เวียนถามทักเขาไม่ทักขืนทักทาย*
อันแสนทุกข์ทุกข์ด้วยรักษทุกข์หนักหนอ — *อ๋อฮออ๋อใจอ่อนน่าใจหาย*
ไม่สมคิดเหมือนคิดคิดแทบตาย — *คิดถึงกายอายกายด้วยกายเกิน*
จึงห้ามใจว่าใจใจอย่าใจจิตร์ — *ไม่ควรคิดก็อย่าคิดจงคิดเขิน*
ในตาเอ๋ยอย่าต่อตาตาจงเมิล — *อย่าเผลอเพลินไม่ควรเพลินอย่าเพลินแล*
น่าชังปากหนอปากช่างปากสว่าง — *ไม่ว่าบ้างไว้บ้างบ้างเลยแหล*
จึงห้ามหูว่าหูหูอย่าแช — *เหนสาวแส้เสียงแส้หมีแส้ไย*
ถึงจะรู้ทำไม่รู้อย่าอวดรู้ — *จงนิ่งอยู่อดอยู่อยู่จงได้*
เอาปัญญามาเปนยาเข้ายาไว้ — *ไม่อดได้ยั้งได้จักได้อาย*
หมีใช่หนุ่มอย่าทำหนุ่มหนุ่มจะสรวล — *ไม่สมควรคู่ควรอย่าควรหมาย*
กำหนดบทหมดบทบทพิปราย — *ชื่อตรีพิศพันพรรณรายพันนี้ เอย ฯ*

ฯ ๑๔ คำ ฯ

ตรีประดับ, กลบท

กลบทตรีประดับ เป็นผลงานของหลวงนายชาญภูเบศร์ จารึกไว้ที่ระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังนี้

๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐

๏ อมรแมนแม่นแม้นเจ้างามโฉม

ชพอพ่อห้อโลกย์ให้โศกโทรม *แต่เลาเล่าเล้าโลมฤดีแด*
ดังกระต่ายห้อยหง่อยหงอยแหงนหงาย *ชม้ายม่ายมายเมียงจะเคียงแข*
รัชนีนี่นี้หมีอาไลยแล *กระต่ายแต่ซบเซ้าเซ่าเซาคะนึง*
เหมือนอกเราเร่าเร้ารักษแรมร้าง *ไม่มีระวางว่างว้างหวรโหยถึง*
หลายเวลาล่าล้าแต่เตือนตึง *ระคางค่างค้างคนึงคเนนาน*
ไขสือสื่อสื้อซ้ำนำลิขิต *ชออนอ่อนอ้อนมิตร์ก็เมิลสมาน*
เอาหวานหว่านหว้านเครือเหลือบนบาน *ดูร้าวร่าวราวจะรานการลังเล*
ทุกข์เช้าค้ำค่ำคำนึงกึ่งเดือนเสศ *ได้ฟังเหตุกระแสแส่แส้สรวลเส*
ทั้งเงือนสายส่ายส้ายก็คล้ายคเน *จึงถ่ายเททำขึงขึ่งขึ้งเคือง*
ใครหนอนางช่างสำออยอ่อยอ้อยอิ่ง *ประโลมหญิงหยิ่งหยิ้งชอบหูเหือง*
หฤๅรูปทองท่องท้องประเทศประเทือง *จับใจเชื่องแล้วสิอ้ออ๋ออ๊อฮอ*
ถึงหลงลมล่มล้มในเชิงชู้ *ก็ได้รู้รอยร่อยร้อยหย่างหนอ*
ไม่เหนเลยว่าจะลวงล่วงล้วงคอ *ยุแยงแย่งแย้งยอให้ยาวความ*
พึงเหนชัดเชิงหล้อนหล่อนหลอนหลอก *แกล้งซอนซ่อนซ้อนดอกมาออกสนาม*
เรื่องนางชะนีนี่นี้เหมือนนางงาม *คณะนามนี้ชื่อตรีประดับ เอยฯ*

ฯ ๑๖ คำ ฯ

ตะเข็บไต่ขอน, กลบท

กลบทตะเข็บไต่ขอน เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกไว้ที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มีลักษณะการกำหนดอักษรลหุนำ ครุคั่นกัน ดังนี้

๏ ระทวยระทดสลดสละขนิฐขนาง

ระเหระหนกระวนกระวายระคายระคาง	*จะแรมจะร้างอนงค์อนาถนิราศนิรา*
เพราะยนเพราะยินระบินระหัดสนัดสนั่น	*จะเกียจ์จะกันก็สุดจะสอนจะวอนจะว่า*
ระซิกระซี้ขะรี้ขะรมระอมระอา	*จะไปจะมาระร่าระเริงตะเหลิงตะลุย*
จะลี้จะลับก็กลับก็แกล้งจักแจ้งจักโจ่ง	*ดุ๋ดังดุ๋โด่งมิแตกก็แหลกอิแฉกอิฉุย*
กะมิตร์กะญาติ์ก็สาดก็ส่ายกระจายกระจุย	*ตะกรายตะกรุยจริตกระบิดกระบวนระบำ*
จะเช้าจะสายจะบ่ายจะเอย็นก็เหล้นก็เลาะ	*ประสงประเสาะจะเฉาะจะชิมมิอิ่มมิหนำ*
มิยืนมิยงมิคงสนิดประจิดประจำ	*จะเร่จะร่ำระยำระยี่กระดี้กระเดียม*
นี่แนหน๋ะเจ้าหน๋ะเราจะสอนจะสั่ง	*จะเชื่อจะฟังก็ยั้งก็จบสงบเสงี่ยม*
จะงามจะงดจะสดจะใสหน๋ะใครจะเทียม	*ละออละอองจะอ่องจะเอี่ยมจิรังจะเริญ*
ประยูรญาติจะพร้อมจะพรักจะรักษจะใคร่	*บกเรอแลเหนือแลใต้จะสรรระเสริญ*
จะโกรธจะขึ้งจะตึงจะตัดมะนัศสะเทิน	*ก็เหนจะเนิ่นจะนานสวาดิ์จะขาดจะรอน*
เพราะรักษเพราะแรงแถลงนุสนท์ยุบนละง้อ	*ลิขิตประติดประต่อสมาสมร*
ประสงจะสมภิรมสนิดประดิดชะออน	*ชื่อตะเข็บไต่ขอนงอนง้อ เอย ฯ*

ฯ ๑๔ คำ ฯ

โตฎกฉันท์

โตฎกฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๒๒ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อโตฎกฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงเว้นกาเมสุมิจฉาจารมีองค์ ๔ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

		ส.			ส.			ส.			ส.	
๒๒	ุ	ุ	ั	ุ	ุ	ั	ุ	ุ	ั	ุ	ุ	ั
๑	อิ	ธ	โต	ฎ	ก	มฺม	พุ	ธิ	เส	หิ	มิ	ตํ

๑ ขษณะนี้จะภิปราย อธิบายณะวิธี ทุฐกามคดี กลมิจฉะอธรรม์
๑ ก็ประกอบจดุรง คและคงครุกรรม์ อติโทษมหรร ตประเภททุจริต

โตเหล้นหาง, กลบท

กลบทโตเหล้นหาง พระนิพนธ์ในพระองค์เจ้านวม (กรมหลวงวงษาธิราชสนิท) ในจารึกวัดพระเชตุพนฯ มีลักษณะดังนี้

๏ แสนรักษหนักฤาไทยใครจะเสมอ

นอนกลางวันฝันถึงเจ้าเฝ้าละเมอ	ถึงเผยอเนตร์เขม้นเหนแต่เงา
สำคัญจิตร์คิดว่าน้องย่องมาแอบ	เหนวับแวบเดิรมาดูรู้ว่าเสา
นึกสะเทินเขินคิดผิดแล้วเรา	สลดทรวงง่วงเหงาเศร้าโศกโซรม
คิดถึงนุชสุดจะห้ามความวิตก	ให้ร้อนอกดังเอาไฟใส่ฮือโหม
ถ้าเสรจ์สมอารมหมายวายทุกข์โทม	ได้เชยโฉมชอบชื่นรื่นระรวย
จะเกื้อภักตร์เปนศักดิ์ศรีดีขึ้นมาก	ประสายากยังอดส่าห์หาได้สวย
เขาก็ยังไม่ยินเยื้อนเอื้อนโอษฐ์อวย	เอาใจช่วยคิดข้างได้ไปเปล่าเปลือย
คนก็ใช้ไปหลายเที่ยวเที่ยวสวนสื่อ	ทำน้อยหฤาให้ลำบากยากใจเหือย
ร้อนแต่เราข้างเขาเย็นเหนนิ่งเนือย	ฉะช่างเฉื่อยเฉยรักษ์ชักยืดยาว
แต่พลิกแพลงแกล้งเชือนเลื่อนหลายนัด	เฝ้าพูดผัดภอให้เนิ่นเกินน่าหนาว
แม้นมิใช่ใครไปมั่งฟังข่าวคราว	จะแกล้งกล่าวกลับคำรำพาโล
บูราณว่าดักลอบชอบหมั่นกู้	เปนเจ้าชู้แม้นขี้เกียจเฉียดจะโอ๋
กลอนเพลงนี้ไม่บังคับรับเอกโท	ชื่อว่าโตเหล้นหางหย่างนี้เอย ฯ

ฯ ๑๔ คำ ฯ

ถ

ถอยหลังเข้าคลอง, กลอักษร

กลอักษรถอยหลังเข้าคลอง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะดังนี้

๏ เจ้างามสัพสาระพางค์ดั่งนางสวรรค์

พะโยมแจ่มจันทร์เปรียบภอเทียบทัน	*ทันเทียบภอเปรียบจันทร์แจ่มพะโยม*
โฉมชอ้อนอับษรทรงเสมอสมร	*สมรเสมอทรงอับษรชอ้อนโฉม*
ฤๅไทยโทมโทรมเศร้าประเล้าประโลม	*ประโลมประเล้าเศร้าโทรมโทมฤๅไทย*
ไฉนคิดจะชิดชมสนมสนิด	*สนิดสนมชมชิดจะคิดไฉน*
เจียมใจด้วยไหวหวั่นเพราะพรั่นใจ	*ใจพรั่นเพราะหวั่นไหวด้วยใจเจียม*
เสงี่ยมงามเจ้าแจ้งประจักรักษแถลง	*แถลงรักษประจักแจ้งเจ้างามเสงี่ยม*
ร้อนอกเรียมเทียมระทมกรมเกรียม	*เกรียมกรมระทมเทียมเรียมอกร้อน*
ถอนฤๅไทยทอดนอนกรกอด	*กอดกรนอนทอดฤๅไทยถอน*
คิดครวญใคร่สมรมิ่งวิงวอน	*วอนวิงมิ่งสมรใคร่ครวญคิด*
จิตร์จริงเจ้าสวาดิ์จงอนงค์นาฎ	*นาฎอนงค์จงสวาดิ์เจ้าจริงจิตร์*
ร้างแรมไม่คิดหวังฝังชีวิตร์	*ชีวิตร์ฝังหวังคิดไม่แรมร้าง*
ขนางใจไยสุดาสัญาให้	*ให้สัญาสุดาไยให้ขนาง*
นวลแหนงด้วยหมางบาดสวาดิ์วาง	*วางสวาดิ์บาดหมางด้วยแหนงนวล*
สงวนงามเจ้าทรามรักษขอซักถาม	*ถามซักขอรักษทรามเจ้างามสงวน*
พรายแพร่งไม่ม้วนมิดต้องคิดควร	*ควรคิดต้องมิดม้วนไม่แพร่งพราย*
หมายมุ่งเหมือนเดือนดับลับเมฆเกลื่อน	*เกลื่อนเมฆลับดับเดือนเหมือนมุ่งหมาย*
นึกแน่โอ้วายชีวีครั้งนี้ชาย	*ชายครั้งนี้ชีวีวายโอ้แน่นึก*
ตรึกตรองหวังยั้งจิตร์คิดรอรั้ง	*รั้งรอคิดจิตร์ยั้งหวังตรองตรึก*
ลำลำใจนึกคลั่งโอหังฮึก	*ฮึกโอหังคลั่งนึกใจลำลำ*
ค่ำเช้าทุกข์ใจร้อนนอนจับไข้	*ไข้จับนอนร้อนใจทุกข์เช้าค่ำ*

คนึงครวญคร่ำถวิลกินระกำ	ระกำกินถวิลคร่ำครวญคนึง
ถึงคิดให้จิตร์จนพิกลจริต	จริตพิกลจนจิตร์ให้คิดถึง
น้องนี้ฉะอึ้งอ้ำทำมึนตึง	ตึงมึนทำอ้ำอึ้งฉะนี้น้อง
สองภิรมย์ชมชิดประสิทสม	สมประสิทชิดชมภิรมย์สอง
กลบทบรรยายย้ายทำนอง	ชื่อถอยหลังเข้าคลองตรองอ่านเอย ฯ

ฯ ๒๖ คำ ฯ

ทุตะวิลัมพิตะมาลาฉันท์

ทุตะวิลัมพิตะมาลาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๒๓ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร ๒ กลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อทุตะวิลัมพิตะมาลาฉันท์ ดั่งนี้ ๚๛"

เนื้อความกล่าวถึงสัตรี ๒๐ จำพวก ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	น.			ภ.			ภ.			ร.		
๒๓	◦	◦	◦	◡	◦	◦	◡	◦	◦	◡	◦	◡
๑	ทุ	ต	วิ	ลมฺ	พิ	ต	มา	ห	น	ภา	ภ	รา

๑ ชินกถาคณนา　　วนิดาประมาณ　　พฤศติเพธพิศฎาร　　อดิเรกภิปราย
๑ บิดุพิทักษบมี　　ชนนีก็วาย　　ชนมหนึ่งบิดุมลาย　　ชิวมาตุยัง

โทธะกะฉันท์

โทธะกะฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๑๓ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๑ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง สองบาทเปนบทหนึ่ง ชื่อโทธะกะฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงอบายสหายมีลักษณะโทษ ๖ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

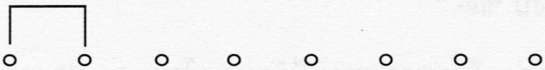
	ภ.			ภ.			ภ.			ครุ	
	ั	ุ	ุ	ั	ุ	ุ	ั	ุ	ุ	ั	ั
๑๓ ๑	โท	ธ	ก	มิจฺ	ฉ	ติ	เจ	ภ	ภ	ภา	คา

๑ มิตรคณา ทุรพาละทุพลมี นามก็กระลี หินชาติประกาศภิปราย
๑ สมมุตินา มะอบายะสหายหมาย เสวนะมลาย ศุขสวัสดิแลวัฒนา

ธ

ธงนำริ้ว, กลบท

กลบทธงนำริ้วเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกไว้ที่เสาพระระเบียงชั้นใน รอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มีรูปแบบดังนี้

๑ กุ๋ยกุ๋ยหน้าไม่เก้อละเมอหึงษ

ฟังฟังก็เหมือนแกล้งแพร่งความอึง — *คิดคิดแล้วให้ขึ้งขุ่นเคืองใจ*
ดูดูก็น่าหัวตัวเต้นหยาง — *ฉะฉะนางช่างเอาอายออกส่ายไส้*
จริงจริงหฤๅหนอที่ว่าสิ้นอาไลย — *นี่นี่ใครให้สำนวนดุ๋ควรเปน*
เปล่าเปล่าก็เดาโดนเฝ้าโพนทะนา — *นิจานิจาตาบอดสอนตาเหน*
แลแลก็ตะหลอดลอดตัวเลน — *ฉาวฉาวราวกับเหล้นประชันงาน*
นึกนึกจะใคร่ว่าให้สาสม — *ไหนไหนก็ลมลิ้นหล่อนมันอ่อนหวาน*
ทำทำนองต้องตำราบูราณพาล — *เหมือนเหมือนกับนิทานนางโสธร*
รอรอฤทธิ์ลงเสียบ้างเถิดนางเอก — *ช้าช้าน่อยจะค่อยเศกเปนจอมสมร*
อย่าอย่าอย่าแค่นขันประชันกลอน — *แสนแสนงอนหย่อนพะยดลดลิ้นคาง*
ใครใครเขาได้รู้อดสูเขา — *แนแนเจ้าขอแต่ปากอย่าถากถาง*
พิดพิดโฉมเล่าก็เฉิดประเสริฐสำอาง — *คิดคิดข้างประยูรศักดิ์ก็สูงธรง*
เออเออไฉนใจจึ่งไม่สม — *ค้าคารมข่มมิตร์น่าพิศวง*
รักษรักษได้แต่รึ่นไม่ยืนยง — *ชื่อว่าธงนำริ้วปลิวปลาย เอย ฯ*

ฯ ๑๔ คำ ฯ

ธาตุมมิสสาฉันท์

ธาตุมมิสสาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๑๕ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๑ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง สองบาทเปนบทหนึ่ง แลมียติคือขาดคำลงในที่ ๔ ที่ ๗ อักษร ชื่อธาตุมมิสสาฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑๛"

เนื้อความกล่าวถึงสมานสุขทุกขมิตรมีลักษณคุณ ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ม.			ภ.			ต.			ครุ	
	ั	ั	ั	ั	ํ	ํ	ั	ั	ํ	ั	ั
๑๕ ๑	ธา	ตุมฺ	มิสฺ	สา	ย	ติ	สา	มฺภา	ต	คา	โค

๑ จักสำแดงมิตร สุจริตจิตรนามขนาน บรรญัติคือสะมาน ศุขทุกข์เสมอประดุจกัน
๑ ไปขุ่นเคียดข้อง บมิหม่นหมองจะเดียจฉัน ซื่อสัตย์ถ่องธรรม์ ก็ประกอบเหตุสี่แสดง

น

นกกางปีก, กลอักษร

กลอักษรนกกางปีก เป็นกลอักษรซึ่งไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดไว้ที่เสาระเบียงชั้นใน รอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มีตัวอย่างดังนี้

๏ แสนรักษร้อนหนักอกเอ๋ย

ฉันใดจะได้ชมชิดเชย	*ไม่ลืมเลยปลื้มอาไลย*
แค่ได้เหนโฉมงามเฉลิม	*ก็พูนเพิ่มจิตร์พิดไสม*
สวาดิ์แสนเพียงขาดใจ	*จะคิดไฉนนี่นะอกอา*
จะสื่อสวนดีหฤๅหนอ	*หฤๅจะขอสู่ต่อเชษฐา*
ด้วยเคยคุ้นกันแต่ก่อนมา	*เกลือกจะว่าไม่ควรคู่เคียง*
จะใช้สารไปวอนโฉม	*ประโลมปลอบจะเกี่ยงเลี่ยง*
ทั้งก้อตัดเอาภอเพียง	*จะเบี่ยงบ่ายฉันใดดี*
หฤๅจะเที่ยวสืบสาวหา	*เจ้าป่าไพรใช้ภูตผี*
แม่มดหมอบันดามี	*ให้กระทำนี้ภอได้ชม*
ก็ไม่เหนที่ไหนจะรับ	*คิดกลิ้งกลับเข้าอิงประสม*
พึ่งฤทธบุญทุกกริดกรม	*ให้ขู่ข่มมาอยู่กิน*
หฤๅหนึ่งจะลักลอบเล่า	*เช่นเรื่องอิเหนาเข้าป่าถิ่น*
จะคิดคดผิดแผ่นดิน	*คนทั้งงสิ้นเมืองจะเลื่องฦๅ*
ยิ่งตรองคิดไม่ต้องหย่าง	*จะละวางจะชอบหฤๅ*
ควรเพียรพากเจียนสุดมือ	*จะไว้ชื่อว่าได้นาง*
โอ้น้องเอยพี่หมองภักตร์	*ด้วยความรักษขัดข้องขวาง*
จึงกล่าวกลอนซ่อนสนพราง	*นามนกกางปีกอ่านวิจารณ์ เอยฯ*

ฯ ๑๘ คำ ฯ

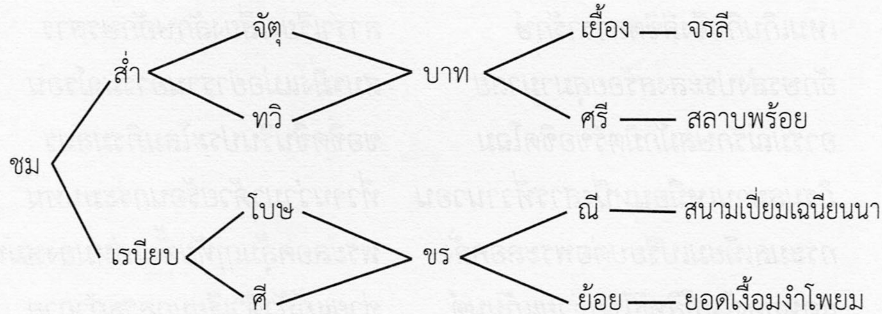
กลอักษรนกกางปีก มีโคลงพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิตอธิบายวิธีการถอดกลอักษรประเภทนี้ไว้ว่า

๏ กลิหคกางปีกไว้ หวังกล
สามสถิตที่สองสน สืบเค้า
วรรคหนึ่งอย่าพึงยล อย่างแรก วรรคเอย
ซ้ำที่หกห้าเข้า แปดได้ดุจเดียว ฯ

๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐

นกนำฝูง, กลโคลง

กลโคลงนกนำฝูง เป็นโคลงกลบทผลงานของพระเทพโมลี (ผึ้ง) จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศใต้ ประตูที่ ๑ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

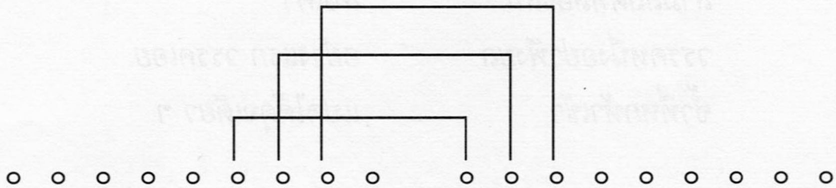

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๏ ชมส่ำจัตุบาทเยื้อง จรลี
ชมส่ำทวิบาทศรี สลาบพร้อย
ชมรเบียบโบษขรณี สนานเปี่ยม เฉนียนนา
ชมรเบียบศีขรย้อย ยอดเงื้อมงำโพยม

นาคบริพันท์, กลบท

กลบทนาคบริพันท์ ผลงานของหลวงนายชาญภูเบศร์ ซึ่งจารึกไว้ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังตัวอย่าง

๑ ได้เหนน้องปองรักษสมักหมาย

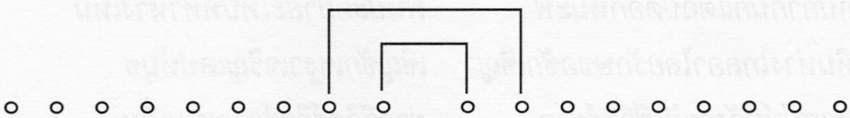
สมักมิตร์พิศวาดี้ไม่คลาศคลาย *ไม่คลาศคลาทิวาวายเทวศครวญ*
เทวศคร่ำรำพึงคำนึงนุช *คำนึงนานมิได้หยุดลห้อยหวร*
ละห้อยหาผู้เมตาก็เปรปรวน *ก็เปรแปรแต่ล้วนเหนเลื่อนลอย*
เหนเลื่อนไหลใจยิ่งร้อนอาวรหวาด *อาวรหวิดจิตร์จะขาดแต่โศกสร้อย*
แต่โศกสั่งฟังสารรำคาญคอย *รำคาญเคืองเรื่อยรอยเหนเกินการ*
เหนเกินกิจจึงลิขิตสารารักษ์ *สาราเรียงเสี่ยงลักษอักษรสาร*
อักษรส่งประสงสร้อยสุมามาลย *สมรมิ่งแม่อย่ารานอารมณ์รอน*
อารมณ์รักษสมักมิตร์ขอชิดโฉม *ขอชิดชื่นรื่นประโลมภิรมสมร*
ภิรมสมานเหมือนหนึ่งสารที่วานวอน *ที่วานว่ามาด้วยร้อนกระมนทน*
กระมลเทียมเปรียบต่อพระลอคลั่ง *พระลอคลุ้มฤๅทัยตั้งแต่หมองหม่น*
แต่หมองไหม้สิทธิไชยช่วยแก้มนต์ *ช่วยแก้มัวตัวเรียมกลระกำกาย*
ระกำเกินเชิญแม่ช่วยแก้ไข *ช่วยแก้ขุ่นไข้ใจภอให้หาย*
พอให้เหนโฉมหนิดอย่าอิดอาย *อย่าอิดเอื้อนเยื้อนย้ายกระบวรแปลง*
กระบวรปลอบมอบม้วยด้วยจริงจิตร์ *ด้วยจริงใจอย่าให้คิดคะเนแหนง*
คะเนนุชสุจริตประดิดแสดง *นามแถลงนาคบริพันท์ เอย ฯ*

ฯ ๑๖ คำ ฯ

นาคเกี้ยวกระหวัด, กลบท

กลบทนาคเกี้ยวกระหวัด ปรากฏหลักฐานตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย ดังที่ปรากฏในกลบทศิริวิบุลย์กิตติ์ และต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นปรากฏเพลงยาวกลบทนาคเกี้ยวกระหวัด พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งจารึกไว้ที่พระระเบียงวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม โดยมีแผนผังดังนี้

แผนผังกลบทนาคเกี้ยวกระหวัด

ตัวอย่างคำประพันธ์ จากกลบทศิริวิบุลย์กิตติ์

พระปิตุรงค์ฟังบุตรเห็น**สุด***ห้าม* *ห้าม***สุด**ความคิดบุตร**สุด***หาญ*
*หาญ***สุด**ไม่หยุดยั้งจะ**รั้ง***ราญ* *ราญ***รั้ง**นานแน่วแน่เนตรสังเวชบุตร ฯ

ในจารึก "**เพลงยาวกลบทและกลอักษร**" วัดพระเชตุพนปรากฏกลบท "**นาคเกี้ยวกระหวัด**" เช่นเดียวกัน เป็นบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ลักษณะกลบทไม่ต่างจากกลบทในกลบทศิริวิบุลย์กิตติ์ ดังตัวอย่างที่ยกมา

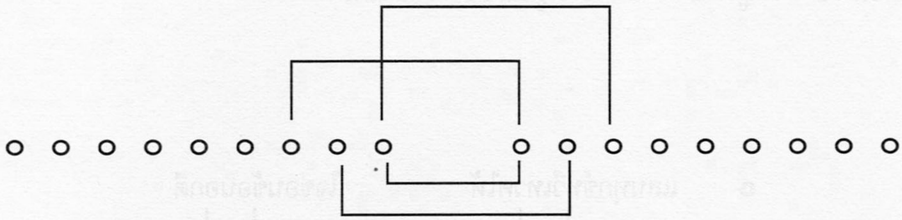
๏ อนุชาอัประหยดกำศดิ์แสน
แสนกำศดิ์ด้วยเพราะมิตร์คิดทดแทน แทนทดให้น้องแค้นแน่นทรวงระกำ
ระกำทรวงล่วงมาส่ายแสนอายหน้า น่าอายโอ้สมสากะใจหนำ
หนำใจซิที่ใจหมิเจบจำ จำเจบด้วยน้ำคำเขาเหลือคม

คมเหลือชิ้นเนื้อน้องดังต้องหนาม หนามต้องไม่เท่าความทุกข์ทับถม
ถมทับอุราน้องเปนหนองกรม กรมหนองก็เพราะลมลิ้นลามลวน
ลวนลามได้ด้วยน้องไม่มีจิตร์แหนง แหนงจิตร์คิดระแวงจะหันหวน
หวนหันประชันพี่หมิเคยควร ควรเคยชอบจะชวนกันเกรงกลัว
กลัวเกรงใจพี่นางอย่าหมางจิตร์ จิตร์หมางหย่างคิดผิดต้องชื่อชั่ว
ชั่วชื่อชู้เช่นนั้นไม่พันพัว พัวพันจะพามัวหม่นหมองใจ
ใจหมองนักด้วยรักษพี่ณะพี่เอ๋ย เอ๋ยพี่นางช่างไม่เปรยเลยนี่ไฉน
ไฉนนี่หมิถือถ้อยว่าพลอยไป ไปพลอยให้ลิ้นคำเขาก้ำเกิน
เกินก้ำกันก็แต่ฉันดอกหน๋ะพี่ พี่หน๋ะอย่าสะเทินทีทำห่างเหิน
เหินห่างไกลอาไลยรักษขอชักเชิญ เชิญชักเชฐาเจริญเสน่ห์นุช
นุชเสน่ห์หวังจะฝังชีวิตร์ฝาก ฝากชีวิตร์จิตร์จากเปนที่สุด
สุดที่ร่ำพจมานสารสมมุด นามชื่อภุชชงค์เกี้ยวกระหวัด เอย ฯ

ฯ ๑๖ คำ ฯ

นาคราชแผลงฤทธิ์, กลบท

กลบทนาคราชแผลงฤทธิ์ เป็นบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่วัดพระเชตุพนฯ ดังตัวอย่าง

๑ ทุกเช้าค่ำกำศรวญรันจวญถึง

รึงใจทุกข์ฉุกจิตร์คิดคำนึง ขึ้งแค้นนางหย่างประหนึ่งจะคลั่งไคล้
ใจเคลิ้มคลุ้มกลุ้มอุรานิทราตรึก นึกโศกตรองน้องเอ๋ยฮึกด้วยเหตุไฉน
ได้เหนนวลเมื่อวันนั้นคิดหวั่นใจ ไคร่ว่าเจ้าจึงหมีให้พี่ใกล้เคียง
เพียงกล้าขึ้นด้วยได้ชีเปนที่พึ่ง ปึ่งเทียมพี่มีแต่ขึ้งถึงขึ้นเสียง
เถียงคำสัตย์ตัดภ้อเหล้นภอเพียง เลียงพาดพันหมั้นเมียงเข้าวัดวา
ข้าหวังไว้ไม่เดาเงาในกระจก นกกระจ้อยหง่อยงกต้องเกี่ยวหญ้า
ตาก็ยลคนหย่างนี้ย่อมมีมา อย่าหมายเมืองนิรยกาสุดาจันท์
สันดานเจ้าเมามุ่นทำบุญเสมอ เธอบาปมองจ้องเจอก็คงฉัน
กันเข้าช่องต้องตะกางด้วยรางวัน ดั้นรกวนไม่เวียนหันออกหาทาง
อ้างหงษทองข้องหนามให้งามเช่น เหนเงื่อนโฉมเฉียดจะเล่นเลียนปีกหาง
ลางเปิดเหตุจึงให้ฝันเช่นนั้นนาง ช่างนึกขนางระคางรักไม่รอคิด
มิตร์ร่วมไข้ตายด้วยกันมาพลันเจื่อน เหมือนแผลเจ็บโรคเรื้อนที่เหลือปิด
ผิดล้นปางไม่เหมือนอย่างปาราชิด นามนาคราชแผลงฤทธิ์คิดยาก เอย ฯ

ฯ ๑๔ คำ ฯ

นาคโสณฎิก, กลโคลง

กลโคลงนาคโสณฎิก เป็นโคลงกลบทผลงานของขุนมหาสิทธิโวหาร จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศเหนือ ประตูที่ ๒ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

๑ แสนทุกข์ทวีเทวศไห้ ใจข่อนข้อนอกตี

สุดที่มาทสวาดิศรี นางลับลี้หลีกส้อน

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ แสนทุกข์ทวีเทวศไห้	*เทวศทวี*
ใจข่อนข้อนอกตี	*อกข้อน*
สุดที่มาทสวาดิศรี	*สวาดิมาท*
นางลับลี้หลีกส้อน	*หลีกลี้ลับนาง*

บ

บอกด้านการปฏิสังขรณ์, จารึกโคลง

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งสันนิษฐานว่า น่าจะทรงพระนิพนธ์ขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๔ - พ.ศ. ๒๓๗๘ เพื่อจารึกรายละเอียดของงานก่อสร้างต่าง ๆ ภายในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในครั้งที่มีการบูรณะครั้งใหญ่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วจารึกไว้เพื่อบอกรายละเอียดของการก่อสร้างสถานที่นั้น ๆ ดังปรากฏความตอนหนึ่งในโคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนว่า "*...ผู้นิพนธโคลงขาน พระวิหารทิศอุโบศถ หมดทกถินทกสถานโวหารกรมนุชิต สฤษดิทั่วทกเบื้อง...*"

สำหรับโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ซึ่งมีการระบุไว้อย่างชัดเจนว่า เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้แก่

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๒
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๙
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๐
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๑
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๓
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๔
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๕
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๖
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลาหน้าพระเจดีย์ใหญ่ ๒ หลัง

ส่วนโคลงซึ่งไม่ระบุชื่อผู้นิพนธ์ แต่สันนิษฐานว่า เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้แก่

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศตะวันออก

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศใต้

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศตะวันตก

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศเหนือ

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระวิหาร

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระปรางค์บรรจุธาตุสมเด็จพระวันรัตน์

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ตำหนักกรมสมเด็จพระปรมานุชิต หอไตร หอสวดมนต์ ศาลาแจกข้าวสงฆ์ หอเย็น

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลาล้อมหอไตรด้านตะวันออก ด้านใต้ ด้านตะวันตก ด้านเหนือ

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์สะพานน้ำ ที่แจกแกง โรงกรัก ท่าน้ำ โรงเรือ

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลาการบุเรียน

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์หอไตร

โคลงรูปกุมารกุมารีในวิหารพระโลกนาถ

จารึกโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุถึงยศ ตำแหน่ง ราชทินนาม และชื่อของนายด้าน (ผู้ควบคุมการก่อสร้างในแต่ละส่วน) นายช่าง (ทั้งพระสงฆ์และฆราวาส) รวมทั้งรายละเอียดของการก่อสร้าง เช่น จารึกโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ในส่วนของพระอุโบสถที่ว่า

๏ หลวงชาญภูเบศได้ กำกับ เขียนเอย
อีกชิดภูบาลสรัพ เสรจ์รู้
รายงานทุกด้านจับ แล้วและ ยังฤๅ
เบดเสรจ์จ่ายงผู้ หนึ่งได้ตรวจตรา ฯ

๏ ตำหรวจในใหญ่ถ้วน สี่กรม
จ่ายแจกแยกกันรดม ด่วนสร้าง
อุโบสถรจเรจสม ประสงค์ราช
การย์ใหม่ใดห่อนค้าง เร่งแล้วฤๅหลอ ฯ

การก่อสร้างบางแห่งมีผู้รับผิดชอบทั้งขุนนางและเกณฑ์ช่างพระสงฆ์จากวัดต่าง ๆ ร่วมด้วย เช่น ศาลารายหน้าพระมหาเจดีย์ ๒ หลัง เป็นงานรับผิดชอบของจมื่นไชยาภรณ์ปลัดกรมพระตำรวจใหญ่ขวาเป็นผู้รับผิดชอบ โดยมีช่างพระสงฆ์จากวัดสามแห่ง คือ วัดสามพระยา วัดระฆังโฆษิตาราม และวัดปทุมคงคา โดยมีนายด้วง และพระสมุห์จั่นเป็นผู้ควบคุม ดังความในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า

๏ แถลงผู้รังงสฤษฎิสร้าง ศาลา นี้ฤๅ
ตำหรวจกรมใหญ่ขวา ท่านใช้
จะหมื่นชื่อไชยา ภรณ์ปลัด กรมแฮ
โดยราชบรรหารให้ แจกด้านการเกน ฯ

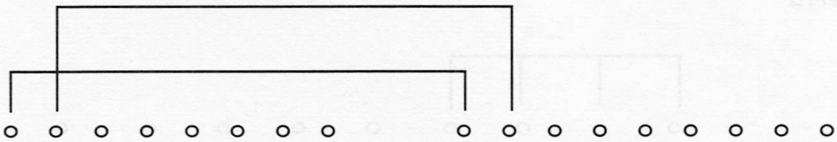
๏ สามพระยาระฆังอีกทั้ง ปทุมคง คาแฮ
สามวัดจัดช่างสงฆ์ ส่งให้
นายด้วงสมุห์จั่นองค์ หนึ่งควบ คุมนา
การวาดอาจ์เสรจ์ได้ ด่วนด้วยด่งงถวิล ฯ

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นกระบวนการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนว่าในการปฏิสังขรณ์มีการจัดแบ่งงานให้แต่ละกรมกองรับผิดชอบเกณฑ์ไพร่ (เลก) มาสร้าง มีการเกณฑ์วัสดุต่าง ๆ จากขุนนางที่ต้องจัดมาถวายตามหมายรับสั่ง วัดหลายแห่งมีส่วนร่วมโดยการจัดส่งช่างพระสงฆ์และผู้คุมมาช่วย

ด้วยเหตุนี้โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จึงเป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาเรื่องการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในสมัยรัชกาลที่ ๓ เนื่องจากเป็นจารึกที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาร่วมสมัยกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน และน่าจะนิพนธ์ขึ้นก่อนจะมีการนำรายละเอียดของการปฏิสังขรณ์ทั้งหมดมาสรุปเป็นจดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน

บัวบานกลีบ, กลบท

กลบทบัวบานกลีบ เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงจารึกไว้ในจารึกวัดพระเชตุพนฯ ดังนี้

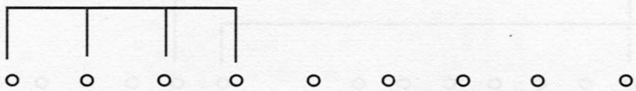
๑ *เจ้างามภักตร์ผ่องเพียงบุหลันฉาย*

เจ้างามเนตรประหนึ่งในยนาทราย　　เจ้างามขนงก่งละม้ายคันศรทรง
เจ้างามนาษายลดังกลขอ　　เจ้างามสอเหมือนคอสุวรรณ์หงษ์
เจ้างามกรรณ์กลกลีบบุษบา　　เจ้างามวงวิลาดเรียบระเบียบไร
เจ้างามปรางเปล่งปลั่งเปรมปราโมช　　เจ้างามโอฐแย้มยวนจิตร์น่าพิดไสม
เจ้างามทนต์กลนิลช่างเจียระไน　　เจ้างามเกษดำประไภเพียงภุมริน
เจ้างามปีกตัดทรงมงกุฎกระษัตร์　　เจ้างามทัดกรรณเจียกผมสมภักตร์สิ้น
เจ้างามไรไม่แขงคดหมดมลทิน　　เจ้างามประทินกลิ่นเกษกระจายจอน
เจ้างามเบื้องปฤษฎางค์พ่างพิศวง　　เจ้างามทรวงสมทรงอนงค์สมร
เจ้างามถันเทียมเทพกินร　　เจ้างามกรอ่อนวงเอราวรรณ
เจ้างามนิ้วนักขาน่ารักษหนอ　　เจ้างามลออเอวบางเหมือนนางสวรรค์
เจ้างามเพลากลกัทลีพรรณ์　　เจ้างามบาทจรจรัลจริตงาม
เจ้างามลม่อมพร้อมพริ้งยิ่งนางมนุษ　　เจ้างามดุจลอยฟ้ามาสู่สนาม
เจ้างามอุดมสมลักขณานาม　　เจ้างามยามประจงจัดกรัชกาย
เจ้างามศักดิ์สมบูรณ์ประยูรยศ　　เจ้างามหมดประมวญสวาดิ์พี่มาทหมาย
เจ้างามจริงทุกสิ่งสรรพ์ดังบรรยาย　　ชื่อบัวบานกลีบขยายหมายนามเอย ฯ

ฯ ๑๖ คำ ฯ

เบญจวรรณ์ห้าศรี, กลบท

กลบทเบญจวรรณ์ห้าศรี เป็นผลงานของหลวงนายชาญภูเบศร์ จารึกประดับที่เสาพระระเบียงชั้นใน รอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังนี้

๑ แสนสุดโศกสั่งสารเหนนานหาย

คนข้างเคียงเคยคอยพลอยกลับกลาย อกเอยโอ้เอออายเพราะหมายเกิน
หลงละเลิงลมลิ้นไม่กินแหนง สายสนสื่อเสกแส้งช่วยเดิรเหิน
โน่นนี่นั่นแนะนำแล้วทำเมิล ชักชวนเชิญเชือนไซไม่เหลียวแล
ครั้งครั้งคราวเคราะห์ใครไม่นับหน้า หมายมิตร์มาเมิลหมางห่างเหิรแห
เพียรพึ่งพี่ผ่อนภักตร์ก็ชักแช ลังเลแลลับภุกนึกน้อยใจ
เฝ้าฝ่าฝังฝักฝ่ายหมายเปนน้อง ควรเคืองข้องคุมเคียดเดียดฉันไฉน
อย่ายักเยื้องแยบยนต์เปนกลใน จะจางใจจากแจงให้แจ้งการ
ทางห่วงทีที่ทำนองเปนสองรักษ์ เนิ่นนานนักนึกหนาวจะร้าวฉาน
ไหนนั่นหนอแน่นอนจึงรอนราน จะเจือจานเจาะจงที่ตรงใคร
พื้นพวกพ้องพันธุ์พี่ใช่ที่อื่น ชอบเชยชื่นชวนชักตามรักษ์ใคร่
คนคิดค้าคงคาดมาดกำไร เบี่ยงเบียกไบ้แบ่งเบาเอาง่ายงาม
น้องนับหน้าหนักนึกว่าเชษฐา รั้งรอราเรื่องรักษ์หักให้ขาม
ฉะช่างใช้เชิงชั้นทำกันความ เงาแง่เงื่อนงดงามเหมือนจามรี
จิตรจืดจริงเจียวใจกระต่ายแก่ โอ๋ยอ้อแอ้อ้ยเอื่อกลัวเสียศรี
หลาบหลีกแล้วลิ้นลมคมคนดี ชื่อเบญจวรรณห้าศรีเช่นนี้ เอย ฯ

ฯ ๑๖ คำ ฯ

ป

ปภัทธกะฉันท์

ปภัทธกะฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๔๐ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๕ อักษร ๓ กลอนเปนบาทหนึ่ง แลบาทหนึ่งเปนบทหนึ่ง ชื่อปภัทธกะฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑๛"

เนื้อความกล่าวถึงแก้ทศมคาถามงคล ๖ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	น.	ช.	ภ.	ช.	ร.
๔๐	◦ ◦ ◦	◦ ั ◦	ั ◦ ◦	◦ ั ◦	ั ◦ ั
๑	ภ ว ติ	น ชา ภ	ชา ร ส	หิ ตา ป	ภท. ท กํ

๑ จะขจิตะสารนุสนฑ์ ศุภยุบล วิฐารกถา
๑ วรหิตมงคลา จตุพิธา นิเทศธิบาย

ปมิตักขราฉันท์

ปมิตักขราฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๒๙ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อปมิตักขราฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑๛"

เนื้อความกล่าวถึงพยาบาท ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

		ส.			ช.			ส.			ส.	
๒๙	ํ	ํ	ั	ํ	ั	ํ	ํ	ํ	ั	ํ	ํ	ั
๑	ป	มิ	ตกฺ	ข	รา	ส	ช	ส	เส	ยุ	ทิ	ตา

๑ จะวิสัชนา　　มนะวิฆฏะกระลี　　กลปาปะภี　　รุกวิบากพิปริต
๑ ริะวิเหธนา　　บรพยาบทคิด　　อกุศลจิตร　　มิฉะวิจารณ์พิปลาศ

ประดิดคนเขลา, กลโคลง

กลโคลงประดิดคนเขลา เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศตะวันออก ประตูที่ ๑ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

อยุทธยายศ ยิ่งยงด้าว	ดาวดึงส์แลแฮ
สรรพสิ่งสมบัติ์พึง	เลื่องหล้า
๑ ๐ ละ ๐	๑ ๒
พรรพัตร์ขาดค่าค้า	๔๕๖ ๑

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ อยุทธยายศยิ่งด้าว	*ดาวดึงส์ แลแฮ*
สรรพสิ่งสมบัติ์พึง	*เลื่องหล้า*
เกวียนละหนึ่งตำลึง	*สองบาท*
พรรพัตร์ขาดค่าค้า	*สี่ห้าหกสลึง*

ประดิดจำอวด, โคลง

โคลงประดิดจำอวด เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศตะวันออก ประตูที่ ๒ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

๑ เจ้าพวงกะระบุหนิงพริ้วเพราสรัพ	พี่จะแขวนไว้กับกิ่งฟ้า
จะโจ๋งถิ่งฉิ่งฉับกรับสรวย	ชั่งไม่เหนแก่หน้าพี่บ้างเลยหนอ

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ เจ้าพวงกะระบุงหนิงพลิ้ว เพราสรัพ
พี่จะแขวนไว้กับ กิ่งฟ้า
จะโจ๋งถิ่งฉิ่งฉับ กรับสรวย
ชั่งไม่เหนแก่หน้า พี่บ้างเลยหนอ

ประดิดเด็กเหล้น, กลโคลง

กลโคลงประดิดเด็กเหล้น เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศตะวันออก ประตูที่ ๑ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

เสือ	แสวง	โค	เสือ
โจม	จับ ๕	เคี้ยว ๕	ซุ่ม
กระ	ขยับ ๔	ขบ ๔	คอย
เสือ	ยอบ	ย่อง	เสือ

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ เสือแสวงโคเคี้ยวขบ ขยับจับ
เสือซุ่มคอยขบขยับ จับเคี้ยว
เสือย่องยอบขยับจับ เคี้ยวขบ
เสือกระโจมจับเคี้ยว จับเคี้ยวขบขยับ

ประดิดนักปราชญ์, โคลง

โคลงประดิดนักปราชญ์เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศตะวันออก ประตูที่ ๒ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

โคลงประดิดนักปราชชำนาญกลอนแลพินธ์ เอก โท ตรี จัตวา กากะบาท

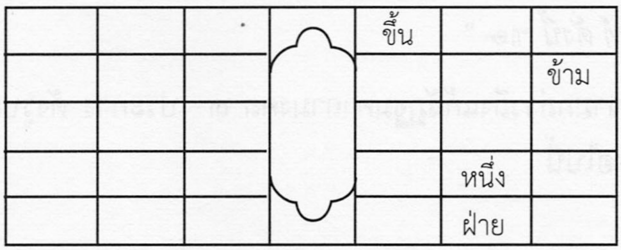
๑ ต่อไก่ตั้งตีปีก ป่าไก่หลีกเลี่ยงเกี่ยวบ่วงแฮ
ขันอิ๊กเอื่อยแจ้ว ขันเอ๊กแล้วลอดเลี้ยวเปรียวปร๋อ

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

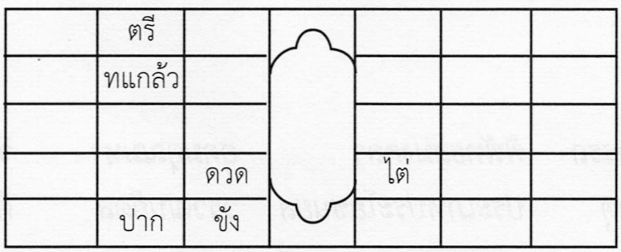
๑ ไก่ต้อต่อไก่ตั้ง ตีปีก
ขันอิกอิ้กอิ๊กอิ๊ก เอื่อยแจ้ว
ป้าปาป่าไก่หลีก เลี่ยงเกี่ยว บ่วงแฮ
ขันเอกเอ๊กเอ๊กแล้ว ลอดเลี้ยวเปรียวปร๋อ

ประดิดนักเลง, กลโคลง

กลโคลงประดิดนักเลง เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศตะวันออก ประตูที่ ๑ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

หนึ่งแต้ม ตามหงาย นายหนึ่งนั่งนาย หนึ่ง
ล่างเดนกราย เท้านานา หนึ่งพาดผานห้าม หนึ่งคุมซัง

ปราชิตฉันท์

ปราชิตฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๓๖ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๔ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อปราชิตฉันท์ ดั่งนี้ ๆ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงแก้ฉัฏฐมคาถามงคล ๓ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	น.	น.	ร.	ส.	ลหุ	ครุ
	◌ุ ◌ุ ◌ุ	◌ุ ◌ุ ◌ุ	◌ั ◌ ◌ั	◌ุ ◌ ◌ั	◌	◌ั
๓๖ ๑	น น ร	ส ล หุ	คา ส เร	หิ ป รา	ช	ตา

๑ จะรจิตวรอรรถ　พิพัทธสุมงคลา　อุดมคุณมหา　วิเชะวิสุทธผล
๑ ติวิธวิบุลเหตุ　ประเภทประโยชนยล　วรวฒนก็ดล　ดิเรกสุขาพิบูล

ปหรณะกลิกาฉันท์

ปหรณะกลิกาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๓๗ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๔ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อปหรณะกลิกาฉันท์ ดังนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงแก้สัตตมคาถามงคล ๕ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	น.	น.	ภ.	น.	ลหุ	ครุ
	◦ ◦ ◦	◦ ◦ ◦	◡ ◦ ◦	◦ ◦ ◦	◦	◡
๓๗ ๑	น น ภ	น ล ค	ติปฺ ป ห	ร ณ ก	ลิ	กา

๑ ขชณจะรจนา　　บวรวฒนะแถลง　　วิบุลย์พจนแจง　　สุจริตะหิตมง
๑ คลคุณะสริเบญ　　จวิธกุศลสง　　เคราะหวุฒิยุติอง　　คอธิกจริยา

ปหาสินีฉันท์

ปหาสินีฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๓๔ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๓ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง แลมียติคือ ขาดคำลงในที่ ๓ ที่ ๑๐ อักษร ชื่อปหาสินีฉันท์ ดั่งนี้ ๓๑—"

เนื้อความกล่าวถึงแก้จตุตถคาถามงคล ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ม.			น.			ช.			ร.			ครุ
	◡	◡	◡	○	○	○	○	◡	○	◡	○	◡	◡
๓๔ ๑	มุนา	ชุรา	โค	ติ	ท	ส	ย	ติปุ	ป	หา	สิ	นี	สา

๑ จักเสนออรรถวรวจนา หิตาอธึกแถลง มงคลเหตุวิวฒนะแจง ประจักประเจอศผล
๑ ไพรบุลย์ศุขอดุลย์ดิเรก อเนกประโยชน์ยล เจรอญศรีสวัสดิ์วรวุฒิดล ประโยชน์ณะโลกา

ปิยังวทาฉันท์

ปิยังวทาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๒๗ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อปิยังวทาฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงเว้นสัมผัปลาวาทีองค์ ๒ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	น.	ภ.	ช.	ร.
	◦ ◦ ◦	ั ◦ ◦	◦ ั ◦	ั ◦ ั
๒๗ ๑	น ภ ช	เร หิ ภ	ว ติปฺ ปิ	ยํ ว ทา

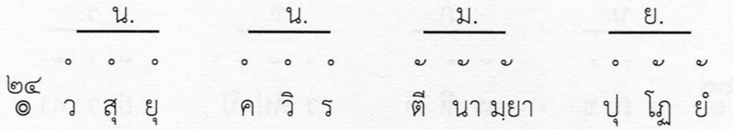
๑ จะรจเรขทุพจนาท ประกาศณะความ บมิประโยชนและนาม ก็แจ้งประจัก
๑ วจนะสัมผะปลภา ษิตาก็หนัก ผลพินาศนอดัก อดูรภยา

ปุฏะฉันท์

ปุฏะฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๒๔ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร ๒ กลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง แลมียติคือคำขาดลงในที่ ๔ ที่ ๘ อักษร ชื่อปุฏะฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงเว้นมุสาวาทมีองค์ ๔ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

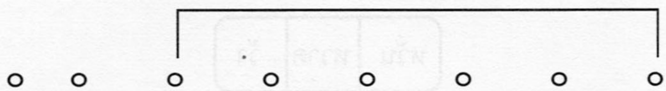

๑ จะรจนกุศลาธรรม กรรมบถตาม ชินวรรธก็เสนอความ โทษทุภาษิต
๑ อตถะทุกลมหรรษา พาละจิตรคิด อกุศลทุจริตมิจ ฉากถาแถลง

พ

พยัฆค่ามห้วย, กลบท

กลบทพยัฆค่ามห้วยเป็นผลงานพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิต จารึกประดับอยู่ที่เสาระเบียงชั้นใน รอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังนี้

๑ เสียแรงหวังใจมุ่งผดุงหวัง

ไม่ควรชังหฤๅมารานพานชิงชัง　　เออเปนใจเออใครมั่งไม่น้อยใจ
สู้ถนอมแนบเนื้อนี้เหลือถนอม　　ก็เหตุไฉนไยไม่ออมเสน่ห์ไฉน
เมื่ออาไลยยังไม่ปลิ้มลืมอาไลย　　ช่างเด็ดรอนรักษ์ได้ไปรอนรอน
มาพบภักตร์เหมือนจะเยื้อนกลับเบือนภักตร์　　ทำเชิงซ่อนเช่นพยัฆไว้เล็บซ่อน
อันเงื่องอนนี้พี่เบื่อแล้วเหลืองอน　　ช่างใส่กลเคียดค้อนจนเกินกล
นี่แน่เจ้าพี่เคยเหนเช่นเชิงเจ้า　　มิเนื้อผลเวรเราอำนวยผล
อย่าทำวลเปนอาไลยให้ใจวล　　ไม่คิดกันแล้วก็จนต้องจากกัน
เสียดายชื่นรศรู้เคยชูชื่น　　ไหนจะคืนขวัญน้องได้ครองขวัญ
เสียดายผิวจันท์เจือเนื้อนวลจันท์　　จะนับวันคืนลับไม่กลับคืน
เสียดายโฉมชื่นฤๅไทประไพโฉม　　เคยประโลมชื่นเชยกลิ่นจะสิ้นชื่น
ไม่ยืนรักษ์แรกเหมือนรักษ์จักยาวยืน　　ไม่ทันวายรศรื่นมาแรมวาย
อย่ากลับพ่อลิ้นให้ล้มด้วยลมลิ้น　　พี่รู้สิ้นว่าหายรักษ์จึงหักหาย
เหมือนตายจากพรากกันคงวันตาย　　บทขยายเรียกพยัฆค่ามห้วย เอยฯ

ฯ ๑๔ คำ ฯ

พรหมภักตร์, กลโคลง

กลโคลงพรหมภักตร์ เป็นโคลงกลบทพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิต จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศใต้ ประตูที่ ๑ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

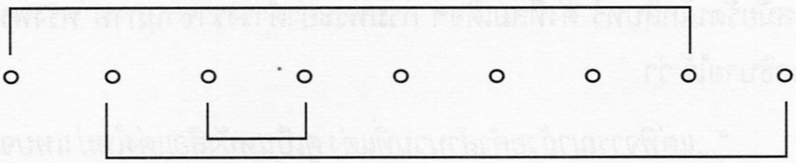

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ เรียมหวาดขวันหวั่นว้า หวาดขวัน
เรียมโศกศร้อยสุดศัลย โศกศร้อย
เรียมจิตรครากเจ็บครัน จิตรคราก
เรียมทุกข์ร้อนยิ่งร้อย ทุกข์ร้อนเรียมขวัน

พระจันท์ธรงกลด, กลบท

กลบทพระจันท์ธรงกลด เป็นผลงานนิพนธ์ของหลวงลิขิตปรีชา ในจารึก "เพลงยาวกลบทกลอักษร" ที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กลบทพระจันทร์ธรงกลดของไทยมีการเพิ่มสัมผัสสระระหว่างคำที่ ๕ กับคำที่ ๖ ด้วย ดังตัวอย่าง

๏ *อกเอ๋ยอกอกโอ้โอ้อกเอ๋ย*

คราวเชยชื่นชื่นชิดคิดคราวเชย   *ประคองนุชนุชเคยคู่เคียงประคอง*
ไม่ร้างรักษรักษไม่หน่ายหมายไม่ร้าง   *ทั้งสองจิตร์จิตร์ไม่จางกันทั้งงสอง*
สมปองหมายหมายไว้ได้สมปอง   *เป็นกำม์โฉนโฉนสนองต้องเปนกำม์*
ให้ยากใจใจซ้ำทำให้ยาก   *หมิหนำพรากพรากให้แคล้วแล้วหมิหนำ*
ซ้ำทำเข็ญเข็ญแค้นแสนซ้ำทำ   *ในทรวงร้อนร้อนร่ำช้ำในทรวง*
ทุกข์รักษหนักหนักพ้นทนทุกข์รักษ   *เขาหลวงหนักหนักยิ่งกว่าเขาหลวง*
บำบวงบนบ่นพร่ำร่ำบำบวง   *ค่ำคืนคิดคิดเปนห่วงทุกข์ค่ำคืน*
น้องเอ๋ยทุกข์ทุกข์ครั้งนี้นี่น้องเอ๋ย   *จะฝืนใจใจทำเฉยเอ๋ยสุดจะฝืน*
จะกลืนโศกโศกก็แสนสุดจะกลืน   *ไม่ว้ายครวญครวญสอื้นอยู่ไม่ว้าย*
เพราะญาติน้องน้องว่าตรงหลงเพราะญาติ   *ใจหมายมาดมาดว่าเนื้อเชื่อใจหมาย*
กลับกลายแกล้งแกล้งเบือนเชือนกลับกลาย   *เจื่อนใจคิดคิดร้ายหมายเจื่อนใจ*
หลายหย่างแยบแยบยนต์กลหลายหย่าง   *จนได้ร้างร้างห้องน้องจนได้*
อาไลยเหลือเหลือที่พี่อาไลย   *รันจวนจิตร์จิตร์ไขวให้รันจวญ*
สุดตรึกแล้วแล้วหนะนุชพี่สุดตรึก   *พร่ำหวรนึกนึกร่ำแต่พร่ำหวร*
ประมวญคำคำสนองตรองประมวญ   *โดยกระบวนว่าพระจันทร์ธรงกลด เอย ฯ*

ฯ ๑๖ คำ ฯ

พระร่วง, สุภาษิต

สุภาษิตพระร่วง หรือบัณฑิตพระร่วง เป็นวรรณคดีคำสอนซึ่งจารึกติดไว้ที่ผนังด้านในศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังเหนือ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

สุภาษิตพระร่วง เป็นสุภาษิตโบราณของไทย เดิมสันนิษฐานว่าน่าจะมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่ฉบับที่แพร่หลายในปัจจุบันน่าจะเป็นสำนวนที่แต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์คำอธิบายไว้ ว่า

"...แต่พิจารณาถ้อยคำสำนวนที่แต่ง ดูเป็นหนังสือแต่งใหม่ แทบจะว่าแต่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งนั้นก็ว่าได้ แต่พบข้อสำคัญอย่าง ๑ ที่บรรดาหนังสือชื่อว่าสุภาษิตพระร่วง ไม่เลือกว่าสำนวนใด เก็บคำสุภาษิตเก่าที่คนชอบพูดกันดื่นในพื้นเมือง...รวมเอามาเรียบเรียงเป็นตัวเรื่องเหมือนกันทั้งนั้น ต่างกันแต่ลำดับคำสุภาษิตกับมักแก้คำเดิมเป็นคำอื่นที่มีความหมายคล้ายกันเพื่อให้ได้สัมผัสกลอน ทำคำเดิมให้หายไปเนือง ๆ

พิจารณาดูคำสุภาษิตต่าง ๆ ที่เอามารวมไว้ในหนังสือสุภาษิตพระร่วงนั้นเห็นว่าที่จริงเป็นคำสุภาษิตของไทย ที่ชอบพูดกันในเมืองไทยแพร่หลายมาแต่โบราณ ที่เรียกว่า "สุภาษิตพระร่วง" ถ้าหมายความว่า "สุภาษิตครั้งพระร่วง" ก็พอจะเข้าเค้า แต่ทว่าเป็นคำของพระร่วงนั้นผิด ความที่ว่านี้ยิ่งเมื่ออ่านหนังสือเก่าที่ไทยชาวลานนาและลานช้างแต่ง ชอบอ้างคำสุภาษิตต่าง ๆ อันมีแปลกออกไปจากในหนังสือสุภาษิตพระร่วงซึ่งเป็นของชาวใต้แต่งอีกมาก ก็ยิ่งแลเห็นชัดว่าที่จริงเป็นคำสุภาษิตของชนชาติไทย หรือถ้าเรียกโดยย่อก็คือ "สุภาษิตไทย"..."

ปัจจุบันพบวรรณคดีที่แต่งขึ้นโดยมีที่มาจากสุภาษิตพระร่วงนี้หลายเรื่อง เช่น โคลงประดิษฐ์พระร่วง พระราชนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ร่ายสุภาษิตพระร่วง สุภาษิตตัง ฯลฯ สำหรับสำนวนที่จารึกไว้ที่ผนังด้านในศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังเหนือ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนั้น ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง สันนิษฐานว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส น่าจะเป็นผู้รวบรวมและชำระ

รูปแบบคำประพันธ์สุภาษิตพระร่วง สำนวนจารึกวัดพระเชตุพน มีลักษณะเป็นร่ายสุภาพ และลงท้ายด้วยโคลงกระทู้ ๑ บท ว่า

๑ ปางสมเด็จพระร่วงเจ้า	*เผ้าแผ่นภพศุโขทัย*
มลักเหนในอนาคต	*จึงผายพจนประภาศ*
เปนอนุสาสนกถา	*สอนคณานรชน*
ทั่วธราดลพึงเพียร	*เรียนอำรุงผดุงอาตม์*
อย่าเคลื่อนคลาศคลาถ้อย	*เมื่อน้อยให้เรียนวิชชา...*

ฯลฯ

	๑ บัณ เจิดจำแนกแจ้ง	*พิสดาร ความเอย*
ฑิต	*ยุบลบรรหาร*	*เหตุไว้*
พระ	*ปิ่นนัครสถาน*	*อุดรสุข ไทยนา*
ร่วง	*ราชนามนี้ได้*	*กล่าวถ้อยคำสอน*

พรางขบวน, กลโคลง

กลโคลงพรางขบวนเป็นโคลงกลบทพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิต จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศเหนือ ประตูที่ ๒ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

เพี้ยง	ผ่องภักตร์	จันทร
ศร	เนตรคม	บาดซ้ำ
งอน	แง่งาม	มารยาตร
ล้ำ	ศักดิงาม	เลอศด้วย

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๏ ภักตร์ผ่องผ่องภักตร์เพี้ยง *จันทร*
คมเนตรเนตรคมศร *บาดซ้ำ*
งามแง่แง่งามงอน *มารยาตร*
งามศักดิศักดิงามล้ำ *เลอศด้วยศักดิงาม*

พาลีสอนน้อง, ฉันท์

ฉันท์พาลีสอนน้อง เป็นวรรณคดีคำสอนซึ่งแต่งด้วยรูปแบบคำประพันธ์ประเภทฉันท์ จารึกติดไว้ที่ผนังด้านในศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังใต้ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ฉันท์พาลีสอนน้องมีที่มาจากวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ โดยนำโครงเรื่องมาจากเหตุการณ์เมื่อพาลีต้องศรพระราม ก่อนที่จะเสียชีวิตได้สั่งสอนหลักการเป็นขุนนางที่ดีให้กับสุครีพซึ่งเป็นอนุชา ให้รู้ถึงหลักธรรมในการรับราชการกับพระราม

คำสอนเรื่องนี้ปรากฏหลักฐานตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังปรากฏหลักฐานว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้ทรงพระราชนิพนธ์โคลงพาลีสอนน้อง รวมทั้งยังปรากฏคำสอนชุดเดียวกันนี้แทรกอยู่ในวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์สำนวนต่าง ๆ เช่น คำพากย์รามเกียรติ์ สมัยอยุธยา หรือบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ก็ปรากฏคำสอนเรื่องพาลีสอนน้องแทรกอยู่ด้วย

สำหรับพาลีสอนน้องที่มีการนำมาแต่งเป็นเรื่องต่างหากในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น ปรากฏหลักฐานอยู่หลายสำนวน เช่น ฉันท์พาลีสอนน้องสำนวนที่จารึกอยู่ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กลอนพาลีสอนน้องสำนวนที่ ๑ พระมหาสุนทร ข้าราชการในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นผู้แต่ง และกลอนพาลีสอนน้องสำนวนที่ ๒ พระธรรมศาสตร์ (ศุข) ข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๕ เป็นผู้แต่ง

ฉันท์พาลีสอนน้อง ซึ่งจารึกไว้ที่ผนังด้านในศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังใต้ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนั้น ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง สันนิษฐานว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสน่าจะทรงชำระ ประกอบด้วยฉันท์ ๑๖ จำนวน ๒๐ บท ฉันท์ ๑๔ จำนวน ๑๔ บท และมีโคลงกระทู้ปิดท้ายคล้ายกับสุภาษิตพระร่วง ดังตัวอย่าง

๑๖ ปางปิ่นขีดขินบุรี ผู้สมเยศพาลี
ผู้เสียสละชี พิตรเพื่อสงวนกาย

๑ แผลแผลงแห่งพรหมาศ แต่ผมพาดฤๅพานรคาย
กุมศรตรัสเรียกสาย สวาดิคู่คัพโภทร

๑ สุครีพพระนุชน้อง ธ พร่ำพร้องนุสนสอน
อ้าพี่จะเมือมรณ์ อาไลยหลังจักส่งงสาร

๑ สูเนากับเอารส คือองคดทั้งงอาว์หลาน
ฉลองเรณุบทมาลย์ บำเรอห์รักษ์พระจักรา...

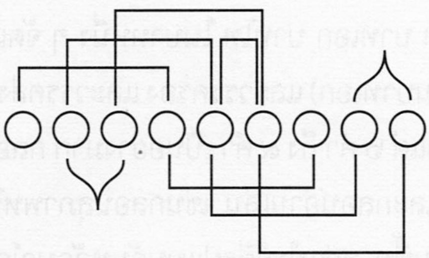
ฯลฯ

๑ จงจำนุสาสน์สาร สองอาว์หลานกูแจ้งแจง
มาตยานุวัตรแสดง สำหรับเสวกากร ฯ

๑ พา ลีกระบี่ราชผู้ พงศ์พา นรินทร์ฤๅ
ลี ลาศคลาดหาวหา พระน้อง
สอน แสดงแห่งมาตยา นุวัตรเร่ง เรียนพ่อ
น้อง สดับรสพร้อง พร่ำแล้วลาญชนม์ ฯ

พินประสานสาย, กลบท

กลบทพินประสานสาย เป็นพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิต จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงชั้นใน รอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังนี้

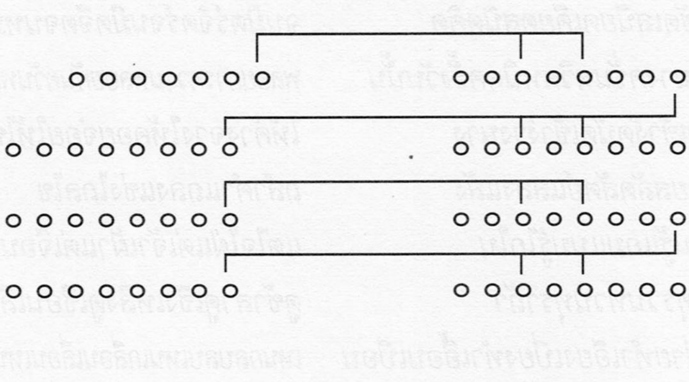
๏ ระคายหมายระคนหม่นระคางหมาง

กระเจิงเหลิงกระจายลายกระจ่างลาง　　จะห่างร้างจะโหยโรยจะหวรรวน
ฉะลมชมฉะเล้นเช่นแฉล้มแช่ม　　ทำแย้มแซมทำยลชนทำยวรสรวล
กระบิดหนิดกระบอยน่อยกระบวรนวล　　ประมวญกวนประเมินเกินประมาณการ
เริ่มรู้ชู้เริ่มรักษชักเริ่มราช้า　　เพราะไว้ใจเพราะวาจาเพราะหวานจ้าน
ฉะเหนเช่นฉะหัดชัดฉะหารชาญ　　ทำเริดเพิดทำรานพาลทำฤทธิพิศ
พี่นางช่างพินิจชิดพินอบชอบ　　เข้าลอบปลอบเข้าล้อมปลอมเข้าลิดปลิด
สะหนัดขัดเสนียดเคียดสนิดคิด　　จนมิตร์จิตร์จนมืดจืดจนหมางจาง
ครั้นว่างนางครั้นหวิดหนิดครั้งวันนั้น　　พลอยการควานพลอยกันควันพลอยกางขวาง
เข้างำนำเข้างัดนัดเข้าง้างนาง　　ให้ค้างจางให้คอยจ๋อยให้ใช้ใจ
สลวยสวยสลัดสัตย์แสลงแส้ง　　ถลำคำแถลงแช่งไถลไข
รู้การนานรู้แกมแนมรู้ไกใน　　แต่ใจใฝ่แต่เจ้าเฝ้าแต่เจือนเฟือน
ทุรนทนทุรวนทวนทุราถ้า　　ดูช้าล่าดูเชิงเหลิงดูเชือนเลื่อน
ทำอายบ่ายทำเอียงเบี่ยงทำเอื้อนเบือน　　เหนกลบลบเหนเกลื่อนเลื่อนเหนกลายลาย
จะลอบชอบจะโลมโฉมจะฎฐชื่อ　　คิดหือมือคิดเหินเมิลคิดหายหมาย
ระเบียบเปรียบรถบุะปรุระบายปราย　　ชื่อกลพินประสารสายหมายนาม เอย ฯ

เพลงยาวกลอนสุภาพ

เพลงยาวกลอนสุภาพ เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว **กลอนสุภาพ** เป็นกลอนประเภทหนึ่งของไทยบางครั้งเรียกว่ากลอนตลาด สำหรับกลอนประเภทนี้ พระยาอุปกิตศิลปสารอธิบายว่า บทหนึ่ง ๆ อย่างน้อยต้องมี ๒ บาท เรียกว่า บาทเอก บาทโท ในบาทหนึ่ง ๆ จัดเป็น ๒ วรรค เรียกว่า วรรคสลับ วรรครับ (ในบาทเอก) และวรรครอง และวรรคส่ง (ในบาทโท) ในวรรคหนึ่ง ๆ นั้นบรรจุคำตั้งแต่ ๖ คำ ถึง ๙ คำ เป็นอย่างมาก กลอนคำร้องมักใช้ ๖ - ๗ หรือ ๘ คำเป็นพื้น และกลอนอ่านเล่น เช่นกลอนสุภาพหรือกลอนเสภา มักใช้ ๘ คำ หรือ ๙ คำเป็นพื้น อย่างไรก็ดีรูปแบบฉันทลักษณ์กลอนที่เป็นแบบแผนเช่นนี้เพิ่งมาเกิดขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

สัมผัสของกลอน แบ่งเป็น**สัมผัสนอก**กับ**สัมผัสใน** **สัมผัสนอก**ได้แก่สัมผัสระหว่างวรรคซึ่งบังคับตามแผนผังคำประพันธ์ ส่วน**สัมผัสใน**หมายถึงสัมผัสระหว่างคำที่เกิดขึ้นในวรรคเดียวกัน ในกลอนที่มีจำนวนคำ ๖ - ๙ คำ ตำแหน่งสัมผัสไม่แตกต่างกันมากนัก ดังนั้นกลอนสุภาพ ๖ - ๙ จึงเป็นรูปแบบคำประพันธ์ประเภทเดียวกัน แต่สามารถยืดหยุ่นจำนวนคำและสัมผัสนอก - ในได้ ตามตัวอย่าง

๑ เฉลิมลักษณกลอนเพลงบันเลงแถลง

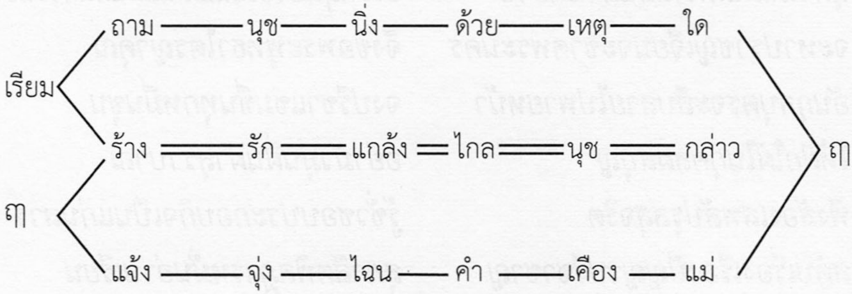
โดยนิยมสมเดจ์เสรจ์แสดง จักจำแนกแจกแจงสังวาษรด
ประมวญหมู่มาตยาปรีชาฉลาด ฉลองพระราชนิพนธ์ยุบลบท
ให้บริบูรณพูนเพิ่มเฉลิมพระยศ น้อมประณตบูชาพระอาราม
ซึ่งทรงพระราชอุทิศประดิดประดับ ประสงสำหรับผู้รู้กลอนอักษรสยาม
จะได้เห็นเช่นภิปรายแยบคายความ พยายามลอกเขียนร่ำเรียนรักษ
ด้วยก่อนเก่าเหล่าลูกตระกูลปราชญ์ ทั้งเชื้อชาติชนผู้ดีมียศศักดิ์
ย่อมหัดฝึกสึกสาข้างอาลักษณ์ ล้วนรู้หลักพากย์พจน์ลบทกลอน
ทุกวันนี้มีแต่พาลสันดานหยาบ ประพฤทบาปไปเสียสิ้นแผ่นดินกระฉ่อน
จะหาปราชญ์เจียนจะขาดพระนคร จึงขอพระพุทธาไตรญาคุณ
อันกุลบุตรจะสืบสายไปพายหน้า จงปรีชาแช่มชื่นทุกหมื่นขุน
ให้ฝึกใฝ่ในกุศลผลบุญ อย่ามัวมุ่นฝีนฝาสุราบาณ
พึงส้องเสพสัปรุสสุจริต รู้ชั่วชอบประกอบกิจเป็นแก่นสาร
สดับเรื่องเรืองปัญญาปรีชาชาญ สุภาสิตพิสฎารหมั่นอ่านเรียน
อันอักษรกลอนเพลงนักเลงเหล้น จะรักษใคร่ให้พอเป็นแต่พาเหียร
อย่าหลงใหลในศรีปากคิดพากเพียร แท้บาปเบียนตนตามรูปนามธำม์
ก็ทรงทราบว่าสังวาสนี้บาดจิตร ย่อมเป็นพิศม์กับสัลเหลข์คือเนกขาม
แต่บูชาไว้ให้ครบจบลำนำ เป็นที่สำราญมะนัศผู้มัศการ
อุทิศแทนสังคีตเครื่องดีดสี อยู่ชั่วหล้าธาตรีตราบเพลิงผลาญ
พระหัยประสงจำนงในพระโพธิญาณ จงสมพระประนิธานทุกสิ่งเอย ฯ

ฯ ๒๐ คำ ฯ

ฟ

ฟักแฝด, กลโคลง

กลโคลงฟักแฝด เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศใต้ ประตูที่ ๑ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

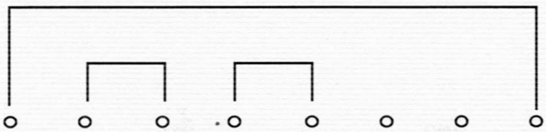

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๏ เรียมถามนุชนิ่งด้วย เหตุใด
ฤๅแม่เคืองคำไฉน จุ่งแจ้ง
ฤๅร้างรักแกล้งไกล นุชกล่าว
ฤๅกล่าวนุชไกลแกล้ง รักร้างเรียมถาม

ฟักพันท์ร้าน, กลบท

กลบทฟักพันท์ร้าน เป็นพระนิพนธ์พระองค์เจ้าคเนจร พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในภายหลังได้รับการสถาปนาให้ทรงกรม ดำรงพระยศเป็นที่ กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร ดังมีแผนผังดังนี้

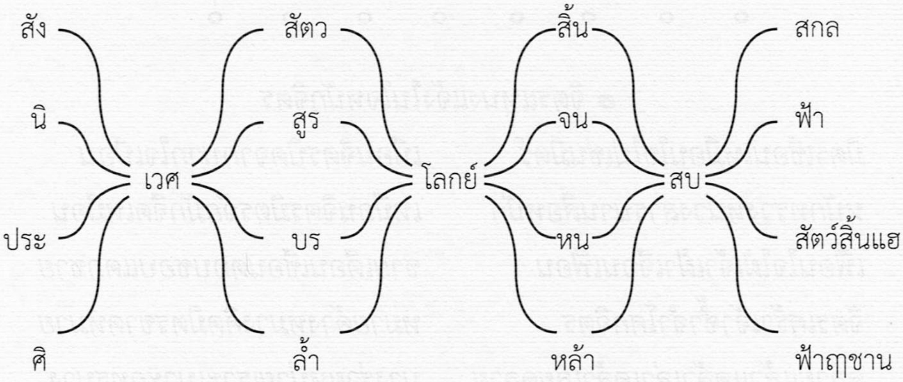
๑ จิตรแหนงแจ้งในใจหนักจิตร

มิตรเชือนเหมือนใช่ไม่เช่นมิตร   *เบือนจิตรบิดจากบากใจเบือน*
หนักทรวงหน่วงสารนานสื่อหนัก   *เหมือนจิตรมิตรจักมักจืดเหมือน*
เฟือนใจไฝ่เจ้าเฝ้าเจื่อนเฟือน   *ชายเตือนเชือนตอบชอบแตกชาย*
จิตรเศร้าเจ้าซ้ำจำโศกจิตร   *หมายค้างหมางคิดมิตรขาดหมาย*
คล้ายแล้วแคล้วเล่าเคล้าเลยคลาย   *นางร่ายหน่ายเราะเนาะฤทธนาง*
รักษชู้รู้เช่นเร้นเชิงรักษ   *หมางภักตร์มักผอมมอมผิวหมาง*
วางจิตรหวิดใจไหวจำวาง   *ลับเหนเหล้นหางลางแห่งลับ*
คิดรื่นคืนร้างค้างเรื่องคิด   *จับผิดจิตรเพียรเจียนพึ่งจับ*
รับหน้าร่านักรักษไหนรับ   *เกินนับกับน้องก้องนักเกิน*
ชู้เอ๋ยเชยอื่นชื่นอกชู้   *เขินร้าวข่าวรู้คู่ร้างเขิน*
เชิญคืนชื่นเคยเชยขอเชิญ   *มิตร์เหิรเมิลหายหมายเหนมิตร์*
เลี่ยงภักตร์ลักพบหลบภอเลี่ยง   *บิดแสร้งแบ่งเสี่ยงเบี่ยงสบิด*
คิดนางค้างเนิ่นเขินนอนคิด   *ลักชิดลิดชมลมชายลัก*
ขามนวลควรหน่ายขายหน้าขาม   *หักเหล้นเหนลามห้ามเหลือหัก*
ยักกล่าวยาวกลอนย้อนแกล้งยัก   *เฝ้าผูกรักษฟักพันร้านชื่อสาร เอย ฯ*

ฯ ๑๖ คำ ฯ

เฟื่อง ๔ ตอน, กลโคลง

กลโคลงเฟื่อง ๔ ตอน เป็นโคลงกลบทผลงานของพระเทพโมลี (ผึ้ง) จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศใต้ ประตูที่ ๑ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ สังเวศสัตว์โลกย์สิ้น *สบสกล*
นิเวศสูรโลกย์จน *สบฟ้า*
ประเวศบรโลกย์หน *สบสัตว์ สิ้นแฮ*
ศิเวศล้ำโลกย์หล้า *สบฟ้าฤๅชาน*

ภ

ภัทกะฉันท์

ภัทกะฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๕๐ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๒๒ อักษร ๔ กลอนเปนบาทหนึ่ง แลบาทหนึ่งเปนบทหนึ่ง มียติคือขาดคำลงในที่ ๑๐ ๑๒ อักษร ชี่ภัทกะฉันท์ ดังนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงราชสวดิวัตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ภ.	ร.	น.	ร.	น	ร.	น.	ครุ
	ั ๐ ๐	ั ๐ ั	๐ ๐ ๐	ั ๐ ั	๐ ๐ ๐	ั ๐ ั	๐ ๐ ๐	ั
๕๐ ๏	ภฺรา น ร	นา ร นา	จ ถ ค	รุทฺ ท สกฺ	ก วิ ร	มํ หิ ภทฺ	ท ก มิ	ทํ

๏ เสวกภูบดินทร์ คุณะนรินทร์นุสร ประดุจดั่งงบิดร และชนนี
๏ ควรศิรฉลองพระบาท นฤบราชบดี ชลมล้างทุลี บทยุคล

ภัททิกาฉันท์

ภัททิกาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๑๙ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๑ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง สองบาทเปนบทหนึ่ง ชื่อภัททิกาฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงเบญจวิธภัยเวร ๕ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	น.	น.	ร.	ลหุ
	๐ ๐ ๐	๐ ๐ ๐	ั ๐ ั	๐
๑๙ ๑	น น ร	ล หุ ค	รู หิ ภทฺ	ทิ

๑ นรชนคณะปราช ก็ขลาดก็เกรง อดิสุภยเลบง และเบญจเพธ
๑ อธิกรณประเภ ทเวรุเหตุ์ ผลคตินิรเยศ อุบัติ์อบาย

ภุชงคปยาตฉันท์

ภุชงคปยาตฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๒๖ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"ลหุปลายบาท นับเปนครุ บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร ๒ กลอนเปนบาทหนึ่ง สองบาทเปนบทหนึ่ง ชื่อภุชงคปยาตฉันท์ ดั่งนี้ ๑๓ ๛"

เนื้อความกล่าวถึงเว้นผรุสวาทมีองค์ ๓ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ย.			ย.			ย.			ย.		
	○	◡	◡	○	◡	◡	○	◡	◡	○	◡	◡
๒๖ ◎	ภุ	ชงฺ	คปฺ	ป	ยา	ตํ	ภ	เว	เว	ท	เย	หิ

๏ จะขานไขพิบัติเหตุ ประเภทพจนาพาล ผรุษอนาจาร วจีโทษโหดคุณ

๏ พิโรธเรื่องและเคืองข้อง ก็พร้องอรรถทารุณ นิราศขาดคดีสุน ธราสารประหารกรรณ์

ม

มยุราฟ้อนหาง, กลบท

กลบทมยุราฟ้อนหาง เป็นผลงานพระนิพนธ์ของกรมหมื่นไกรสรวิชิต จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงชั้นในรอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กลบทประเภทนี้มีรูปแบบเฉพาะคือ ในแต่ละวรรค คำที่ ๑ กับคำที่ ๒ เป็นคำเดียวกัน และคำที่ ๗ กับคำที่ ๘ เป็นคำเดียวกัน ดังแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

๏ ดูดูชั้นเชิงมิตร์คิดเฉยเฉย

ผิดผิดทำจำเปนทักแต่เปรยเปรย　　ขันขันจ้านเจียวเจ้าเอ๋ยเมื่อดีดี
อยู่อยู่น่อยก็ทำเง้าเอางอดงอด　　ไปไปน่อยก็ออกฉอดเจียวฉีฉี
ฟังฟังคำกับดูทำท่วงทีที　　เคียงเคียงข้อนข้างจะรี่ไปเชือนเชือน
ลำลำใจจะใคร่ถากปากกล้ากล้า　　นึกนึกเวทนาหน้าจะเฝื่อนเฝื่อน
ไหนไหนร้ายแล้วก็คงลงเลือนเลือน　　เฉียดเฉียดเหมือนบุราณว่ามาจริงจริง
ร้อนร้อนแล้วกระเบื้องเคลือบจะร้าวร้าว　　แว่วแว่วข่าวดูเหมือนจิตร์คิดกริ่งกริ่ง
เร่เร่รักษแล้วก็ชักชังชิงชิง　　ฉะฉะมายาหญิงนี่ครันครัน
แนแนนี่ได้ตำราไหนใหม่ใหม่　　ฉิฉิปิดุควันไฟได้ขันขัน
หย่างหย่างนี้มีแต่กลคนรั้นรั้น　　เถอะเถอะเจ้าแต่เท่านั้นก็ภอภอ
แรกแรกใจหมายรักษจักยืดยืด　　ดุ๋ดุ๋จีดลงสิทำลับพ่อพ่อ
ร่ำร่ำสั่งฟังนัดผัดรอรอ　　นานนานมากลับมาภ้อที่พาลพาล
ติดติดเงี่ยเสียเชิงเจ้าชัดชัด　　เก่งเก่งจัดเจียวคารมออกจ้านจ้าน
ทำทำนองไขรอยคอยรานราน　　เบื่อเบื่อจิตร์คิดก็คร้านพานจางจาง

เถิดเถิดสาปหลาบลาทั้งรักษรักษ　　อย่าอย่าพักเอื้อนอำทำขวางขวาง
ดีดีชั่วไม่ต้องบอกออกรางราง　　ชื่อมยุราฟ้อนหางไว้หย่าง เอย ฯ

ฯ ๑๖ คำ ฯ

มรสังฉันท์

มรสังฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๓๒ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

“บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร ๒ กลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อมรสังฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ”

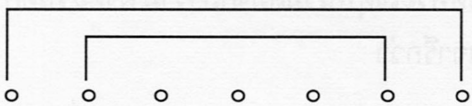
เนื้อความกล่าวถึงแก้ทุติยคาถามงคล ๓ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	น.	ช.	ช.	ย.
	๐ ๐ ๐	๐ ั ๐	๐ ั ๐	๐ ั ั
๓๒ ๑	ภ ว ติ	หิ ตา ม	ร สนฺ น	ช ชา โย

๑ จะรจิตะสาร　พิศฎารกลอักษร　　วจนะบวร　วุฒิมงคลสืบแสดง
๑ ศุภศิริสวัส　ดิวิใฒนถ่องแถลง　　อธิคุณะแจง　ติประเภทก็พิเศษผล

มังกรคายแก้ว, กลบท

กลบทมังกรคายแก้ว เป็นพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิต สำหรับชื่อกลบทนี้โดยทั่วไปมักเข้าใจว่าชื่อ "มังกรคาบแก้ว" แต่เมื่อเปรียบเทียบกับประชุมศิลาจารึกวัดพระเชตุพนฯ ฉบับพิมพ์ใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๔ กับที่ปรากฏในจินดามณีฉบับหมอบลัดเลย์ชื่อที่ถูกต้องของกลบทนี้น่าจะได้แก่ "**มังกรคายแก้ว**" กลบทมังกรคายแก้วของไทยปรากฏครั้งแรกในกลบทศิริวิบุลกิตติ์ ต่อมากรมหมื่นไกรสรวิชิตทรงพระนิพนธ์ขึ้นใหม่บทหนึ่งสำหรับจารึกลงใน "**เพลงยาวกลบทและกลอักษร**" ที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ ดังนี้

๑ สารสงวนควรมิตร์สงวนสาร

นานคนึงเสน่ห์หนวลคนึงนาน　　ทวีทุกขเหลือที่ทานทนทุกขทวี
โศกถวิลกินเทวศถวิลโศก　　พี่ห่างน้องต้องวิโยคด้วยห่างพี่
ปีกว่าปานประมาณไว้ได้กว่าปี　　แลสุดที่พำนักนุชนี่สุดแล
ทุกวันโหยมิได้ห่างว่างวันทุกข์　　แน่หมายศุกข์ฤๅไม่ได้เหมือนหมายแน่
แปรปรวนรักษสมักนวลก็ปรวนแปร　　ใจระกำกลแต่ระกำใจ
คิดเรื่องสารมาให้ทราบในเรื่องคิด　　ไฉนควรนวลไม่พิดเหนควรไฉน
ใดข้อผิดคิดเคืองที่ข้อใด　　มาว่าให้เหนจริงสิ่งว่ามา
มาทเหมือนบุญน้อยไกลไม่เหมือนมาท　　หาหวรเศร้าเปล่าสวาดิ์เฝ้าหวรหา
ราเริดสิ่งสวาดิ์น้องต้องเริดรา　　ภักตร์ไกลนวลชาติหน้าอย่าไกลภักตร์
สองสมเริ่มรุ่นแรกขอสมสอง　　สมักน้องขอให้ต้องใจน้องสมัก
รักษจงเหมือนใจพี่ปลงเจ้าจงรักษ　　ตรงสองเราให้ประจักแต่สองตรง
หมายมั่นตราบศิวะโมข์พี่มั่นหมาย　　ประสงเสน่ห์อย่ารู้หน่ายเสน่ห์ประสง
ยงเยี่ยงกลอนเรียกมังกรคายแก้วยง　　สองชั้นตรงสกัดแคร่แน่หย่าง เอย ฯ

ฯ ๑๔ คำ ฯ

มัตตาสมกะชาติฉันท์

มัตตาสมกะชาติฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์มาตราพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพเนกประตูเข้าพระระเบียงชั้นนอก ลำดับที่ ๗ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

“มีบทบังคับว่ามีมาตรา ๑๖ เสมอกันทั้ง ๔ บาท แต่เฉพาะให้มีตัวลหุตัว ๑ อยู่ที่คำรบ ๙ มาตรา และมีครุอยู่ที่สุดทุกบาท ~~~”

เนื้อความกล่าวถึงราชาธิราช ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

					ลหุ				
					๙				
ั	ั	ํ	ํ	ั	ํ	ั	ํ	ั	ั
ฤๅ	หย่อน	ย	ศ	ศัก	ดิ	อรร	ค	โภ	คา
				๘	๑				๗

๑๖ มาตรา

๑ จักร่ำเรื่องราชสวัสดิวัต *แสดงอรรถโอวาทประสารทนุสนฑ์สอน*
สำหรับผู้เสวกาจะถาวร *ฤๅหย่อนยศศักดิอรรคโภคา*
๑ อย่าก่อกิจประทุจริตในนเรศ *โดยเหตุ์ครุโทษฤๅโหดณะโทษา*
อีกอาจหาญราญณรงค์ยุทธนา *ชีวาถวายกายบย่อท้ออรินทร์*

มันทักกันตาฉันท์

มันทักกันตาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๔๔ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"ลหุปลายบาทนับเปนครุ บาทหนึ่ง ๑๗ อักษร ๓ กลอนเปนบาทหนึ่ง แลบาทหนึ่งเปนบทหนึ่ง มียติคือขาดคำลงในที่ ๔ ที่ ๖ ที่ ๗ อักษร ชื่อมันทักกันตาฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงราชวสดิวัตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ม.			ภ.			น.			ต.			ต.			ครุ	
	◌ั	◌ั	◌ั	◌ั	๐	๐	๐	๐	๐	◌ั	◌ั	๐	◌ั	◌ั	๐	◌ั	◌ั
๔๔ ๑	มนฺ	ทกฺ	กนฺ	ตา	ม	ภ	น	ต	ต	คา	โค	ยุ	คุ	ตฺวสฺ	ส	เก	หิ

๑ มาตยาอย่าพึงมนะตริระริะพิกล การย์บควรตน จะจินดา
๑ ตูนี้เสน่ห์สนิจนิจก็บนิรา ร้างนเรนทรา ประดุจสหาย

มาณะวะกะฉันท์

มาณะวะกะฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๕ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๘ สี่บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อมาณะวะกะฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๏๛"

เนื้อความกล่าวถึงโทษเที่ยวกลางคืน ๖ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ภ.			ต.			ลหุ	ครุ
	ั	๐	๐	ั	ั	๐	๐	ั
๕	ภา	ต	ล	คา	มา	ณ	ว	กำ

๑ โทษจรดล　　หนถละมารค　　เคหประจาก　　พาหิรจร
รัตติวิกาล　　พานภยรอญ　　ควรอนุสร　　พุทธกถา

มาตราพฤติ, ตำราฉันท์

ฉันท์มาตราพฤติ เป็นพระนิพนธ์ว่าด้วยตำราแต่งฉันท์ภาษาบาลีและการแต่งฉันท์ภาษาไทย ปรากฏหลักฐานว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้กรมหมื่นไกรสรวิชิตทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ให้ทรงพระนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ ดังความในตอนต้นพระนิพนธ์ว่า

๏ โสลกฉันท์วรรณพฤติพร้อง ปรากฏ โลกย์เฮย
ปัญญาศอย่างกลบท แบบไว้
กรมนุชิตชิโนรส รจเรข ไว้แฮ
เฉลิมพระเกียรติยศไท้ ธเรศร์เจ้าจอมสยาม[๑]

๏ ๑๖ กาพย เบื้องบันลุศักราชหมาย พันสองร้อยปลาย
คือเสศจตุรพรรษา
๏ พยัคฆสังวัจฉระจัตวา ศกสาวนะมา
สศุกปักษปัญจมี
๏ ชิวะวารกาลไท้ธรณี ศวรเกษธเรศตรี
อโยทธยาสยามินทร์
๏ โองการสารส่งโดยจิน ดาราชนฤบดินทร์
ผดุงกระวีวรกิจ
๏ แด่กรมไกรสรวิชิต อาราธน์รงงสฤษ
ดิฉันทพากยหลากพจน์
๏ ตูผู้ผนวดเสนอนามยศ กรมนุชิตชิโนรส
รจิตประดิษแสดงสาร

---

[๑] ไม่ปรากฏโคลงนี้ในสมุดไทยเลขที่ ๓๐๔

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ฉันท์วรรณพฤติและมาตราพฤติโดยทรงเลือกแปลจากคัมภีร์วุตโตทัยซึ่งเป็นภาษาบาลี ดังความในตอนต้นของพระนิพนธ์ว่า

๏ พฤฒโตทยฉันทดำนาน แปลเปลี่ยนโวหาร
มคธคำภีรภาษา
๏ แปรเปนสยามพากยพจนา ต่อเตอมโบรา
ณแบบบรรหญัติ์ฉัฐฉันท์

คัมภีร์วุตโตทัย หรือ **"วุตโตทัยปกรณ์"** เป็นคัมภีร์ว่าด้วยเรื่องราวของฉันท์และคาถา เป็นตำราแต่งฉันท์ภาษาบาลี แสดงระเบียบการในการประพันธ์คาถาด้วยภาษาบาลี รจนาขึ้นโดยพระเถระชาวลังกาชื่อ **"สังฆรักขิตมหาสามิเถระ"** ในรัชกาลพระเจ้าปรักกมพาหุ กษัตริย์ของลังกา โดยรจนาตามตำราฉันท์ภาษาสันสกฤตของปิงคลาจารย์ ดังปรากฏความในตอนต้นว่า

ปิงฺคลาจริยาทีหิ ฉนฺทํ ยมุทิตํ ปุรา
สุทฺธมาคธิกานํ ตํ น สาเธติ ยถิจฺฉิตํ (๒)

ตโต มาคธภาสาย มตฺตาวณฺณวิเภทนํ
ลกฺขยลกฺขณสํยุตฺตํ ปสนฺนตฺถปทกฺกมํ (๓)

อิทํ วุตฺโตทยํ นาม โลกิยจฺฉนฺทนิสฺสิตํ
อารภิสฺสมหํ ทานิเตสํ สุขวิพุทฺธิยา (๔)

"...คัมภีร์สันสกฤตฉันท์อันมีปิงคลฉันท์เป็นต้นฉันใด อันอาจารย์นามว่าปิงคละเป็นต้น รจนาแล้วในกาลก่อน คัมภีร์สันสกฤตฉันท์อันมีปิงคลฉันท์เป็นต้นนั้น ยังประโยชน์ตามที่ปรารถนาแล้วของชนผู้รู้ซึ่งภาษามคธอย่างเดียวย่อมให้สำเร็จไม่ได้

เพราะเหตุนั้นในกาลนี้ข้าพเจ้าจักพยายามซึ่งคัมภีร์ฉันท์ใหม่นี้ นามว่า "วุตโตทัย" อันมีมาตราวุตติและวัณณวุตติเป็นประเภทพิเศษ อันประกอบด้วยอุทาหรณ์และสูตร อันมีลำดับแห่งเนื้อความและลำดับแห่งบทอันแจ่มแจ้งชัดเจน อันอาศัยซึ่งโลกิยฉันท์ ด้วยมาคธภาษา เพื่อความรู้ง่ายของชนผู้รู้ซึ่งภาษามคธอย่างเดียวเหล่านั้น..."

เนื้อหาของคัมภีร์วุตโตทัยปกรณ์ ประกอบด้วย ๖ ปริจเฉท คือ

๑. สัญญาปริภาสานิเทศ ปฐมปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องชื่อและกฎครอบคลุมต่างๆ ที่ใช้ในคัมภีร์นี้

๒. มัตตาวุตตินิเทศ ทุติยปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องคาถาที่ประพันธ์ขึ้นด้วยการกำหนดมาตรา เช่น อริยาคาถา, คีติคาถา, เวตาลียคาถา เป็นต้น

๓. สมวุตตินิเทศ ตติยปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องคาถาที่มีลักษณะ ครุ ลหุ เหมือนกันหมด เช่น จิตรปทาคาถา, วิชชุมาลาคาถ สมาณวคาถา, อินทวชิราคาถา, อุเปนทวชิราคาถา เป็นต้น

๔. อัทธสมวุตตินิเทศ จตุตถปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องคาถาที่มีลักษณะ ครุ ลหุ เหมือนกันครึ่งหนึ่ง

๕. วิสมวุตตินิเทศ ปัญจมปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องคาถาที่มีลักษณะ ครุ ลหุ ไม่เหมือนกัน

๖. ฉัปปัจจัยวิภาค ฉัฏฐปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องการจำแนกวิธี ๖ อย่าง มีวิธีการแผ่ปัตถารเป็นต้น

ฉันท์มาตราพฤติ (มตฺตาวุตฺติ) เป็นแบบฉันท์ที่กำหนดด้วยมาตรา คือ วางจังหวะมาตราสั้นยาวของเสียงเป็นสำคัญ คัมภีร์วุตโตทัย ฉบับภาษาบาลี

ปรากฏจำนวนฉันท์วรรณพฤติ ๘๓ ชนิด และฉันท์มาตราพฤติ ๒๕ ชนิด รวม ๑๐๘ ชนิด

วรรณคดีไทยปรากฏหลักฐานว่า มีการแต่งฉันท์ครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนต้น รูปแบบคำประพันธ์ประเภทฉันท์ที่ไทยใช้ในสมัยอยุธยาตอนต้นน่าจะมีความสัมพันธ์กับฉันท์สันสกฤตที่มีความสัมพันธ์กับอาณาจักรกัมพูชาสมัยพระนคร หลักฐานที่เห็นได้ชัดเจนคือ จารึกกัมพูชาสมัยพระนครจำนวนมากที่แต่งด้วยฉันท์สันสกฤตและปรากฏการแต่งสืบเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จารึกเหล่านี้มีอยู่ในประเทศกัมพูชาปัจจุบัน และยังพบในลุ่มแม่น้ำมูลอีกด้วย เช่น จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งพบกระจัดกระจายอยู่ตามอโรคยศาลา เป็นต้น

ในขณะที่ก่อนหน้านั้นแม้ในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจะมีการใช้ภาษาบาลีจารึกข้อความแต่หาปรากฏว่ามีการแต่งภาษาบาลีเป็นฉันท์ขึ้นใหม่ไม่ ยกเว้นจารึกเนินสระบัว พุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๕ หลักเดียวที่เป็นฉันท์บาลี แต่จารึกหลักนี้นำเนื้อความมาจากคาถาของลังกามิใช่แต่งขึ้นใหม่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดังนั้นฉันท์ที่แต่งขึ้นในดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันจึงอาจจะมีความสัมพันธ์กับฉันท์ภาษาสันสกฤตซึ่งใช้แต่งร้อยกรองในศิลาจารึกของอาณาจักรกัมพูชาสมัยพระนคร

รูปแบบคำประพันธ์ประเภทฉันท์ที่ใช้ในสมัยอยุธยาตอนต้นจึงน่าจะพัฒนามาจากฉันท์ภาษาสันสกฤตซึ่งมีความสัมพันธ์กับวรรณคดีประเภทศิลาจารึกของอาณาจักรกัมพูชาสมัยพระนคร การที่มีภาษาเขมรปะปนในวรรณคดีประเภทคำฉันท์ที่แต่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้นจำนวนมากน่าจะเป็นหลักฐานยืนยันในส่วนนี้ได้อีกข้อหนึ่ง

หลังจากนั้นในสมัยอยุธยาตอนกลาง รูปแบบคำประพันธ์ประเภทฉันท์ที่ใช้แต่งวรรณคดีไทยได้รับอิทธิพลแบบแผนจากคัมภีร์วุตโตทัย (พฤโตทัย) ซึ่งเป็นตำราฉันท์ของบาลี ซึ่งเห็นได้ว่าแม้แต่ชื่อคัมภีร์วุตโตทัยก็มีการแผลงจากภาษาบาลีมาเป็นภาษาสันสกฤตว่า “พฤตโตไท” ดังปรากฏการอ้างถึงในจินดามณีว่า

*"...อันว่ามุนีนารถนักปราชญ์ผู้ใด ใครจักเรียบระเบียบอรรถาภิปราย ย้ายกาพยกลอนฉันทพิศาล เรียบอรรถด้วยรัสะทิฆะ กลระเบียบรอบประกอบ ศัพทามหานิทาน ตระการด้วย**พฤตโตไท** ไกรคำภีร์สาสตราคมผสมอรรถ ให้รู้จักกฤตารด่งงนี้..."*

จากหลักฐานที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่า "คัมภีร์วุตโตทัย" เป็นที่รู้จักของไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยเฉพาะในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งพระโหราธิบดีได้กล่าวถึง "พฤตโตไท" หรือ "วุตโตทัย" ว่าเป็นตำราแต่งฉันท์ ซึ่งนำมาใช้ในหนังสือจินดามณี ของพระโหราธิบดีด้วย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ฉันท์มาตราพฤติโดยทรงเลือกมาแสดงแบบของฉันท์มาตราพฤติจำนวน ๘ ชนิด จาก **"มัตตาวุตตินิเทศ ทุติยปริจเฉท"** ว่าด้วยเรื่องคาถาที่ประพันธ์ขึ้นด้วยการกำหนดมาตรา สามารถจำแนกตามคัมภีร์วุตโตทัยได้ดังนี้

๑. คณนิยม ได้แก่ ๑. อริยชาติฉันท์ ๒. อริยจะปะลาฉันท์

๒. จำพวกคีติกถา ได้แก่ ๓. คีติชาติฉันท์ ๔. อุปคีติฉันท์

๓. จำพวกเวตาลียคาถา ได้แก่ ๕. เวตาฬียชาติฉันท์ ๖. โอปัจฉันทสกะฉันท์

๔. จำนวกมัตตาสมกคาถา ได้แก่ ๗. มัตตาสมกะชาติฉันท์ ๘. วิสิโลกฉันท์

สำหรับตัวอย่างของการแต่งฉันท์นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาใช้เป็นตัวอย่างในการแต่งฉันท์ ทรงนำเนื้อหามาจากราชธรรมคือธรรมะสำหรับกษัตริย์ ได้แก่ ราชนิธิสารท และราชาธิราช มาใช้ในการทรงพระนิพนธ์ฉันท์มาตราพฤติ

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ฉันท์มาตราพฤติ เป็นพระนิพนธ์เรื่องสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความเชี่ยวชาญทางด้านฉันท์ภาษาบาลีและฉันท์ภาษาไทย รวมทั้งความแตกฉานทางหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้เป็นอย่างดี

มาลินีฉันท์

มาลินีฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๓๙ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"ลหุปลายบาทนับเปนครุ บาทหนึ่ง ๑๕ อักษร ๓ กลอนเปนบาทหนึ่ง แลบาทหนึ่งเปนบทหนึ่ง มียติคือขาดคำลงในที่ ๗ ที ๘ อักษร ชื่อมาลีนีฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงแก้นวมคาถามงคล ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	น.			น.			ม.			ย.			ย.		
	ํ	ํ	ํ	ํ	ํ	ํ	ั	ั	ั	ํ	ั	ั	ํ	ั	ั
๓๙ ๑	น	น	ม	ย	ย	ยุ	ตา	ยมฺ	มา	ลิ	นี	โภ	ค	สี	หิ

๑ จะพจนวินิไฉยใน　　มงคลาไพ　　รุไพบูลย์
๑ จตุวิธคุณะเพ่อมภูล　　ผลบเสื่อมสูญ　　พิเศศครัน

ม้าลำพอง, กลอักษร

กลอักษรม้าลำพอง เป็นกลอักษรซึ่งจารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงชั้นในรอบพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กลอักษรประเภทนี้ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีปรากฏตัวอย่างดังต่อไปนี้

๑ แสนโศกทรวงหน่วงหนัก

แค้นเคืองคิดจิตร์เจ็บ	นางทดแทนแม่นหมาย
น้องแหนงหน่ายคลายรักษ์	หมางจิตร์หมองมิตร์มี
จางเจื่อนจริงหญิงเอ๋ย	รวมเรร้างค้างเขิน
ชิดชู้ชอบลอบลัก	หวนหันคิดปิดป้อง
ชวนชมชื่นรื่นรักษ	ชายคร่ำครวญนวลน้อง
แนะนัดเนื่องเรื่องรักษ	ร่ายเร่แระแวะเวียน
อายอับสิ้นดิ้นดีด	นึกหน้าขายหน้าหนอ
ลักษณเลิศเฉิดโฉม	หมึกมอมภักตร์รักษร่าย
ภุกล้ำเหลือเชื่อสุด	ใจแหนงนึกแคลงเคลือบ
ตั้งจิตร์จงปลงชีพ	ไข้ฝากฝังหวังคิด
ใยเยื่อสิ้นเจือจาน	นี้เช่นใครไหนที
ยอกย้อนยิ่งจริงจัด	หนีตัวออกกลัวเหลือ
ดียียวนชวนชาย	รักษหริกรี่ซี้ซิก
เสแสร้งทำงำเงื่อน	หนักกลเล่ห์เร่ร่อน
ยักเยื้องพลอดฉอดฉ่อย	ชายทายทักควักค้อน
น่าชังชิงจริงจ้าน	ขวายขวนกล้าหาเหตุ
คายคมแสนแค้นเหลือ	น้องหน่ายพี่อายเหลือ
แล้วลาหลาบสาปสรรค์	สองปองแคล้วแร้วราค
ครองคู่ขาดชาติร้อย	ม้าลำพองนามกำหนดกลบท เอย ฯ

ฯ ๒๐ คำ ฯ

กลอักษรม้าลำพอง ปรากฏโคลงอธิบายการถอดกลอักษร ซึ่งเป็นพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิตไว้ดังต่อไปนี้

๑ กลกลอนย้อนยอกหน้า หน่วงหลัง
ซ้ำสี่โดยที่สัง เกตไว้
เป็นเก้ากับตัวยัง คงที่ กลางแฮ
ม้าเล่นลำพองได้ ชื่อชี้เฉลยกล ฯ

เมฆวิบผุชะตาฉันท์

เมฆวิบผุชะตาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๔๖ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๙ อักษร สามกลอนเปนบาทหนึ่ง แลบาทหนึ่งเปนบทหนึ่ง มียติคือขาดคำลงในที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๑๒ อักษร ชื่อเมฆวิบผุชะตาฉันท์ ดังนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงราชวสดิวัตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

ย. ม. น. ส. ร. ร. ครุ

ํ ั ั ั ั ั ํ ํ ํ ํ ํ ั ั ํ ั ั ํ ั ั

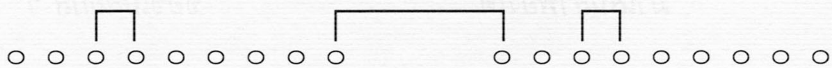
๔๖
๑ ร สุตฺ วสฺ เส หิ ยฺมา น ส ร ร ค รู เม ฆ วิปฺ ผุชฺ ชิ ตา สา

๑ คณามาตย์ราชมนตรีและอธิคุณญาณ สุทธสันดาน กตัญ
๑ ประพฤธิ์บำเรอห์มารดาและบิดาดูนู เชฐกูลครู คุณาจาริย์

ย

ยัติภังค์, กลบท

กลบทยัติภังค์ เป็นผลงานของหลวงนายชาญภูเบศร์ ในจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังมีแผนผังและตัวอย่างการประพันธ์ดังนี้

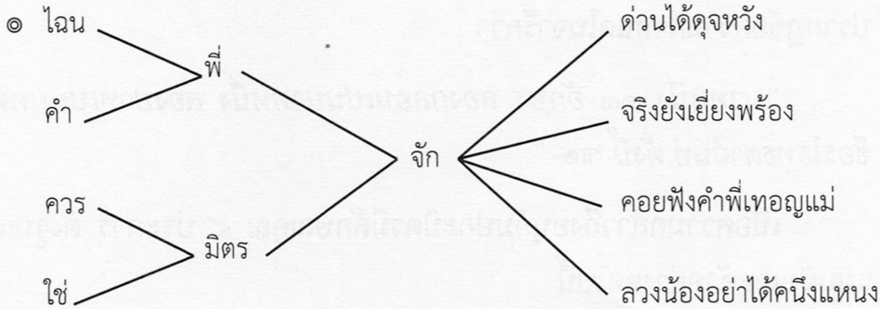
๑รื่นรื่นรวยรินหอมกลิ่นเสา

วะคนธรศรศประทิ่นเหมือนกลิ่นเยาว์　　ยุพาพี่พี่นี้เฝ้ากระสรรต์รัน
จวญใจใจจงจำนงพิด　　ศวงหวังหวังคือประคองขวัน
เนตร์ไม่วายวายทุกข์ทุกวันกรร　　แสงสวาทหวาดหวั่นกระมลโทม
มะนัศหนักหนักใจด้วยไร้ที่　　จะพึ่งภาภาพี่ไปเชยโฉม
เฉลาลักษณลักครวญแทบซรวนโทรม　　ทรุดด้วยนางนางไม่โน้มในเรียมนำ
สาราเรื่องเรื่องร้อนมาวอนสาย　　สมรหมายหมายเมิลสเทินสำ
คัญคอยข่าวข่าวก็เลื่อนเอื้อนอำทำ　　วลยิ่งเวียรเวียรร่ำรำจวญจิน
ตะนาหาหาผู้ชูช่วยอุด　　หนุนก็สุดสุดแลเหนแต่สิน
ธุกับฟ้าโอ้ระอาอาวรณ์วิญ　　ญายิ่งดิ้นดิ้นโดยอาดูรดวง
สุดาโอ้โอ้ไฉนจึงไม่เหน　　อกที่เปนทุกข์ทุกวันโศกศัลย์สรวง
สังเวยไหว้ไหว้เจ้าเขาหลวงบวง　　บุนให้ดับดับทรวงร้อนรนทน
ทุกข์ในครั้งครั้งนี้น่าอนาดอนิจ　　จาเอ๋ยคิดคิดไปก็ยิ่งสน
เท่ห์ที่มิตรมิตรจิตรนี้คิดคน　　เดียวดอกหฤๅหฤๅทุรนทุรายทั้งง
สองข้างหย่างหย่างไรไฉนจะ　　รู้ว่ารับรับธุระตามเคยสัง
เกตมามาพิปรายภอคลายกัง　　วลกลยัติภังค์ดังนี้ เอย

ฯ ๑๖ คำ ฯ

แยกทาง, กลโคลง

กลแยกทาง เป็นโคลงกลบทผลงานพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิต จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศใต้ ประตูที่ ๑ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ ไฉนพี่จักด่วนได้ ดุจหวัง
คำพี่จักจริงยัง เยี่ยงพร้อง
ควรมิตรจักคอยฟัง คำพี่ เทอญแม่
ใช่มิตรจักลวงน้อง อย่าได้คนึงแหนง

ร

รโธทธตาฉันท์

รโธทธตาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๑๗ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๑ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง สองบาทเปนบทหนึ่ง ชื่อรโธทธตาฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑๛"

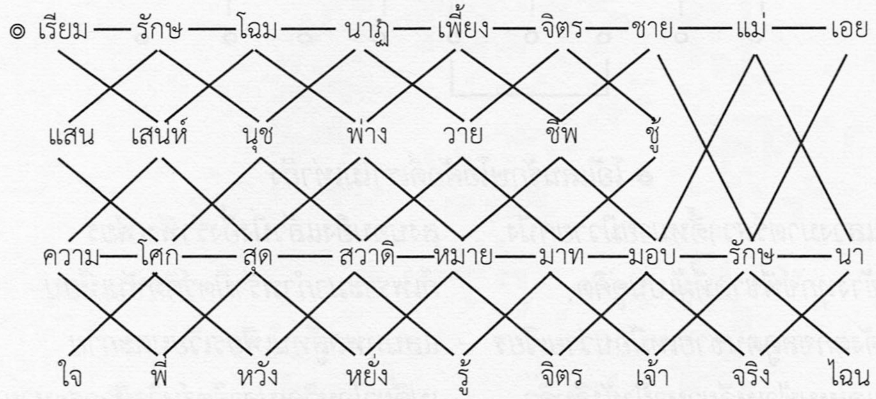
เนื้อความกล่าวถึงอนุกัมปกะมิตรมีลักษณคุณ ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ร.			น.			ร.			ลหุ	ครุ
	ั	ํ	ั	ํ	ํ	ํ	ั	ํ	ํ	ํ	ั
๑๗ ๑	โร	น	รา	อิ	ห	ร	โธ	ทฺธ	ตา	ล	คา

๑ มิตรมือธิมหา คุณาบวร นามนุกัมปกะขจร ธเรศตรี
๑ กอประด้วยจตุรเหตุ พิเศศมี เกรียดิกำจรวิธี ณะสิ่งประเสรอฐ

รวงผึ้ง, กลโคลง

กลโคลงรวมผึ้ง เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศตะวันออก ประตูที่ ๑ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

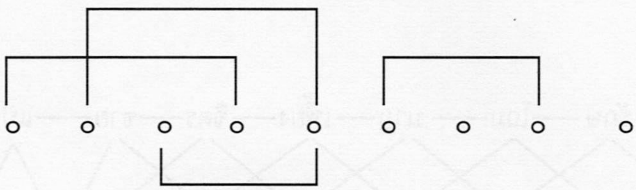

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ ๓๖ แบบ ในที่นี้ได้ถอดมาเป็นตัวอย่าง ๑ แบบ ดังนี้

๑ เรียมรักษโฉมนาฏเพี้ยง จิตรชาย แม่เอย
แสนเสน่ห์นุชพ่างวาย ชีพชู้
ความโศกสุดสวาดิหมาย มาทมอบ รักษนา
ใจพี่หวังหยั่งรู้ จิตรเจ้าจริงไฉน

ระลอกแก้วกระทบฝั่ง, กลบท

กลบทระลอกแก้วกระทบฝั่ง เป็นผลงานของนายเกต ใน “เพลงยาวกลบทและกลอักษร” จารึกอยู่ที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังนี้

๏ โอ้แสนรักษโอ้ศักดิ์เราไม่เท่าถึง

แสวงมาตร์สวาดิ์หมายมิวายคนึง   ลงนอนอิงแล้วนิ่งอึ้งรำพึงเพียร
ข้างทุกข์พี่ขาดที่ผู้เปนคู่คิด   ก็เพราะมากำพร้ามิตร์คิดหันเหียน
ดังตกชลดูตนชายเหมือนว่ายเวียร   แสนทุพลสู้ทนเพียรเวียนตะกาย
แลเหนฟ้าเหลียวหาฝั่งยังลิบลิ่ว   เปลี่ยวใจหวิดเปล่าจิตร์หวิวหิวกระหาย
ทุกข์ซ้ำยิ่งทุกสิ่งยากยังมากมาย   ให้นึกแต่เหนแน่ตายด้วยหมายเกิน
ขอดนใจขอได้จงองค์เมฆขลา   ช่วยชูภักตร์ช่วยชักภาข้าเหาะเหิร
ขึ้นน้ำได้เข้าในแผ่นดินเดิร   ไม่ควรช้าเหมือนข้าเชิญอย่าเนิ่นนาน
เมื่อคราวไร้มีใครรื้อช่วยสื่อชัก   ให้สำเรทให้เสรจ์รักษสมักสมาน
ได้การแน่ได้แก้หน้ามาว่าวาน   ช่วยเที่ยวสื่อช่วยถือสารการกำบัง
ขอบคุณล้ำขอบคำเหลือที่เกื้อหนุน   จะยกข้อจะยอคุณมาแต่หลัง
คำกล่าววอนคิดกลอนไว้ให้จิรัง   ระลอกแก้วกระทบฝั่งดังนี้ เอย ฯ

ฯ ๑๒ คำ ฯ

รักร้อย, กลบท

กลบทรักร้อย เป็นกลบทผลงานของจ่าจิตร์นุกูล จารึกติดอยู่ที่เสาระเบียงชั้นใน รอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม โดยมีรูปแบบเฉพาะคือ แต่ละวรรค คำที่ ๓ กับ ๔ เป็นคำเดียวกัน ดังแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

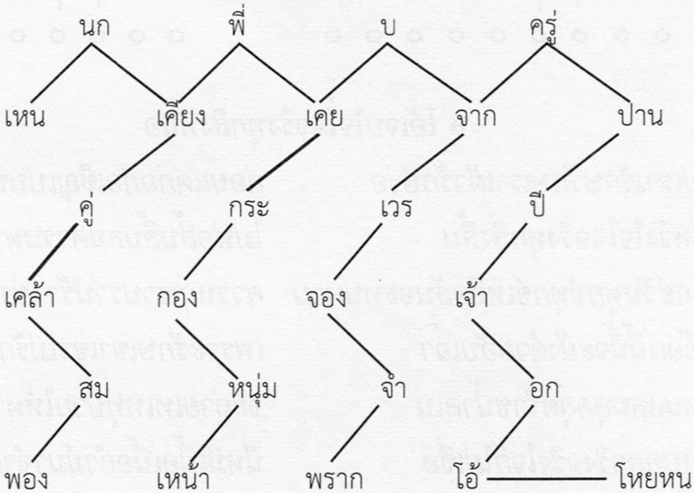
๑ โอ้เจบใจใจจริงทุกสิ่งหนอ

ไม่เหนรักษรักษเราเฝ้ารักษรอ　　ก่อนแต่ก่อก่อเข็ญเปนนิจการ
ที่หวังใจใจจริงทุกสิ่งสิ้น　　ไม่พ่อลิ้นลิ้นลมคารมหวาน
ทุกข์วันทุกข์ทุกข์เหลือล้นจะทนทาน　　ควรหฤๅรานรานร้าวข่าวรวนเร
โอ้อกนี้นี้จะยังด้วยอับเฉา　　เพราะรักษเขาเขาไม่รักษชักหันเห
เหนแสนสุดสุดร่ำขน้ำคเน　　จะถ่ายเทเทหุบายให้หายแคลง
ถึงบอกจริงจริงใจก็ไม่เชื่อ　　นี่หมีเนื้อเนื้อกำม์มาจำแกล้ง
จงดนใจใจเจ้าให้เฝ้าระแวง　　เพราะเหตุแหนงแหนงในที่พี่นาง
ฝ่ายเราหลงหลงเหลือเชื่อเชษฐา　　สำคัญว่าว่าแต่ปากดกอถากถาง
มิรู้ก็รู้รู้ฦกนึกกั้นกาง　　จะต้องค้างค้างแหงนโอ้แค้นคอ
ก็สมสาสาใจใครคิดสิ　　ยังจะริริร่างทำร้างหอ
พึ่งเหนรักษรักษร่วมเข้ากรวมตอ　　คงเปนต่อต่อหน้าเวลารวย
จนเขาชมชมชื่อออกฦๅฉาว　　ด้วยปะคราวคราวครั้งฉมังฉมวย
เพราะได้มนต์มนต์มามะหาละลวย　　จึงดูรวยรวยรุ่งออกฟุ้งฟู
อันเพลงก้อก้ออ้างเหมือนอย่างสอง　　นามรักร้อยร้อยกรองต้องคู่คู่
ไว้เปนแบบแบบฉบัพตำหรับครู　　ตามที่รู้รู้อ่านบุราณ เอย ฯ

ฯ ๑๖ คำ ฯ

รังนกกระจาบ, กลโคลง

กลโคลงรังนกกระจาบ เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศตะวันออก ประตูที่ ๑ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

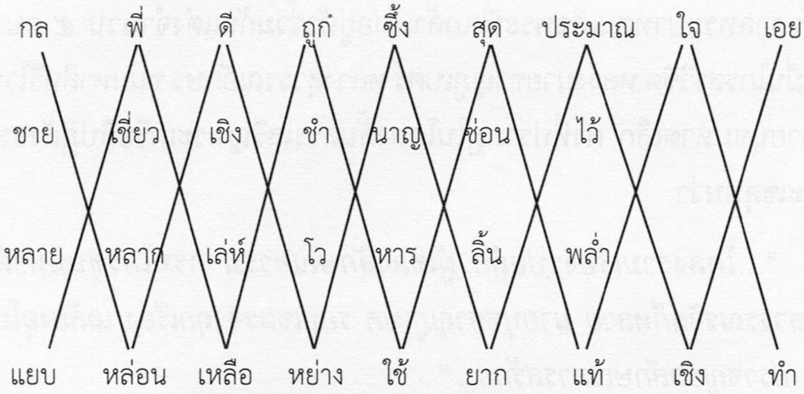

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ เหนนกเคียงคู่เคล้า สมพอง
เคียงพี่เคยกระกอง หนุ่มเหน้า
เคยบจากเวรจอง จำพราก
จากครู่ปานปีเจ้า อกโอ้โหยหน

ราชวัด, กลโคลง

กลโคลงราชวัด เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศใต้ประตูที่ ๑ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ กลหล่อนดีหย่างซึ้ง ยากประมาณ เชิงเอย
ชายเชี่ยวเชิงชำนาญ ซ่อนไว้
หลายหลากเล่ห์โวหาร ลิ้นพล่ำ
แยบพี่เหลือถูกใช้ สุดแท้ใจทำ

รามเกียรติ์, โคลงภาพเรื่อง

โคลงภาพเรื่องรามเกียรติ์ เป็นจารึกโคลงภาพเรื่องรามเกียรติ์ที่จารึกไว้ใต้ภาพสลักหินอ่อนเรื่องรามเกียรติ์รอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม จำนวน ๑๕๒ ภาพ โดยเริ่มตั้งแต่ด้านทิศตะวันออกมุมเหนือของพระอุโบสถ เวียนขวาไปจบที่ด้านทิศเหนือมุมตะวันออก

สำหรับกวีผู้แต่งโคลงภาพเรื่องรามเกียรติ์ปรากฏหลักฐานว่ามีกวีสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวร่วมกันแต่งจำนวน ๕ คน คือ กรมหมื่นไกรสรวิชิต หลวงนายชาญภูเบศร์ หลวงสุวรรณอักษร ขุนมหาสิทธิโวหาร และนายนุชมหาดเล็ก ดังที่ปรากฏในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกียรติปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพนว่า

"...โคลงรามเรื่องรูปฉลัก ผู้เชลงลักษณคารม กรมไกรขุนมหาสิทธิ์ หลวงสวรรณรจิตก็หลาย นายนุชชาญภูเบศ รอบเขตรจาฤกเรียง เฉลียงอุโบศถ ดำบล ปราชญยลลักษณสารสร้อย..."

เนื้อความในโคลงภาพเรื่องรามเกียรติ์จับความตั้งแต่ภาพที่ ๑ ซึ่งเป็นภาพเรื่องตอนที่พระรามแผลงศรสังหารมารีศได้แล้วคอนกลับมาที่บรรณศาลาได้พบพระลักษมณ์ ดังความในโคลงบทแรกว่า

๑ รงงเรขราเมศร์ตั้ง เดอมแสดง เรื่องฤๅ
รอนมฤคมารีศแปลง พ่อไท้
คอนคานผ่านพนัศแขวง ประสบพระ นุชนา
เสนอเหตุอรรคเรศใช้ ติดเต้าตามองค์ ฯ

โคลงภาพเรื่องรามเกียรติ์จบลงที่โคลงบทที่ ๑๕๒ กล่าวถึงหนุมานสังหารสหัสเดชะได้สำเร็จ ดังปรากฏในโคลงว่า

๑ วายุบุตรองอาจเชื้อ	*ชาญชนะ*
เข้าจับสหัสเดชะ	*เหยียบไว้*
ชักตรีที่อุระ	*ฟันฟาด*
ตัดเกศตัดกรให้	*พินาศด้วยเดชา ฯ*

รามเกียรติ์, จารึกเรื่อง

จารึกเรื่องรามเกียรติ์ เป็นจารึกประกอบภาพจิตรกรรมฝาผนังต้นเรื่องรามเกียรติ์ที่ผนังศาลาทิศมณฑปพระไตรปิฎกทั้ง ๔ ทิศ สันนิษฐานว่ามีที่มาจากเรื่องนารายณ์สิบปาง ดังปรากฏหลักฐานในพระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

"...เรื่องเบื้องต้นรามเกียรติ์นี้จารึกติดไว้ที่ผนังศาลาทิศพระมณฑปทั้ง ๔ หลัง หลังทิศตะวันออก และทิศใต้จารึกหมดไปแล้ว ยังเหลือแต่ทิศตะวันตกกับทิศเหนือ จารึกก็ไม่ครบ ตรวจสอบได้ความว่าเหล่านี้ย่อความจากหนังสือนารายณ์สิบปาง หนังสือนารายณ์สิบปางมีพิมพ์แพร่หลายพอที่ผู้ต้องการทราบจะหาได้ ไม่จำเป็นต้องย่อมาพิมพ์ไว้ในที่นี้ ได้คัดจารึกที่เหลืออยู่มาพิมพ์ให้เหนสำนวนแต่เพียงตอนหนึ่ง..."

ปัจจุบันจารึกเหลืออยู่ที่ศาลาทิศตะวันตก ตั้งแต่จารึกภาพที่ ๒๖ - ๒๘ และศาลาทิศเหนือ ตั้งแต่จารึกที่ ๓๙ - ๕๕ เท่านั้น

รุจิราฉันท์

รุจิราฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๓๕ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า “*บาทหนึ่ง ๑๓ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง แลมียติคือขาดคำลงในที่ ๔ ที่ ๙ อักษร ชื่อรุจิราฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ*” เนื้อความกล่าวถึงแก้ปัญจมคาถามงคล ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ช.			ภ.			ส.			ช.			ครุ
	ํ	ั	ํ	ั	ํ	ํ	ํ	ํ	ั	ํ	ั	ํ	ั
๓๕ ๑	จ	ตุคฺ	ค	เห	หิ	ห	รุ	จิ	รา	ช	ภา	ส	ชฺคา

๑ จะแถลงพิเศศศุภวรอรรถ นิพัทธ์นุสน ฑเสนอณะเหตุ๋วฒนพิมล ภิมงคลา

๑ ดิเรกบทพจน์บริหาร วิถารกถา จตุตถเพชชินบวรา นุสาศน์ธิบาย

รุมะวดีฉันท์

รุมะวดีฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๗ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า *“บาทหนึ่ง ๑๐ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อรุมะวดีฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑๛”* เนื้อความกล่าวถึงโทษเปนนักเลง ๖ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ภ.			ม.			ส.			ครุ
	ั	๐	๐	ั	ั	ั	๐	๐	ั	ั
๗ ๑	ภฺมา	ส	ค	ยุตฺ	ตา	รุมฺ	ม	ว	ตี	สา

๑ แสดงกลอาธรรม์ พนันบมิแก่นสาร
แห่งชนะชาติ์พาล ผดุงกิจะนักเลง
๑ โทษประการหก ยกอธิบายเพรง
บัณฑิตยพึงเกรง จงมหละหไทยไกล

ล

ลลิตาฉันท์

ลลิตาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๒๘ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า “*บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อลลิตาฉันท์ ดั่งนี้* ฯ๑ฯ” เนื้อความกล่าวถึงมโนกรรมอภิชฌา ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ต.			ภ.			ช.			ร.		
	ั	ั	ํ	ั	ํ	ํ	ํ	ั	ํ	ั	ํ	ั
๒๘ ๑	วุตฺ	ตา	สุ	ธี	หิ	ล	ลิ	ตา	ต	ภา	ช	รา

๑ จักแถลงมโนกุศลธรรม์ ณะกรรมปถา กำหนดประเภทะติภิธา พิธีธิบาย

๑ โดยพุทธภาษิตนุสาศน์ ประภาษภิปราย เว้นบาปะจิตรมละวาย วิบากะโทษ

ลักษณซ่อนเงื่อน, โคลง

โคลงลักษณซ่อนเงื่อน เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศตะวันออก ประตูที่ ๒ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

๑ จริกางห่มหอกเสื้อง แทงเขน

จันมือจ้อง ย่องย้อง

สองประ

อยุทธยืนยัน จ่อแทง

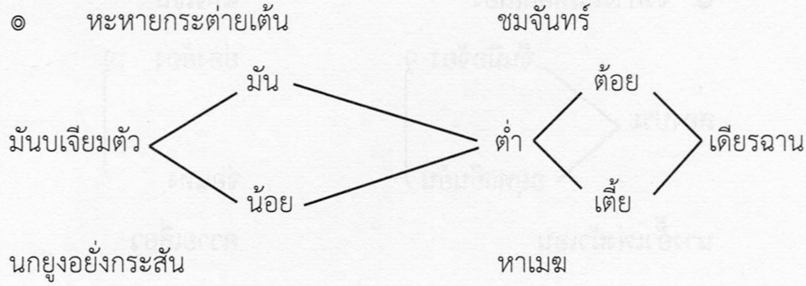
นางอั้วเพ่งผัวเอน ควายเสี่ยว

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ จริกางห่มหอกเสื้อง แทงเขน
สองประอยุทธยืนยัน ย่องย้อง
นางอั้วเพ่งผัวเอน ควายเสี่ยว
สองประจันมือจ้อง จ่อแทง

ลักษณะซ้อนกล, โคลง

โคลงลักษณะซ้อนกล เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อความคล้ายกับโคลงที่ปรากฏในหนังสือโคลงคำโบราณ ซึ่งพระยาตรังเป็นผู้รวบรวม จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศตะวันออก ประตูที่ ๒ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ หะหายกระต่ายเต้น	*ชมจันทร์*
มันบเจียมตัวมัน	*ต่ำต้อย*
นกยูงอยั่งกระสัน	*หาเมฆ*
มันบเจียมตัวน้อย	*ต่ำเตี้ยเดียรฉาน*

ลันโลงลิลิด, โคลง

โคลงลันโลงลิลิด เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศตะวันออกประตูที่ ๒ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

๑ กากีแน่งน้อยนาฏ	เนื้อหอมประหลาดเลิศนาง	สุรางค์จอมกระษัตรสิ้น
	ปรถิ้นใจบเจียมถนอม	ออมเสน่ห์เลยนะแม่
ระรี่แร่แดดิ้น	ด่วนเต้าตามครุฑธ	

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ กากีแน่งน้อยนาฏ เนื้อหอม
ประหลาดเลิศนางสุรางค์จอม กระษัตรสิ้น
ปรถิ้นใจบเจียมถนอม ออมเสน่ห์ เลยนะแม่
ระรี่แร่แดดิ้น ด่วนเต้าตามครุฑธ

ลิ้นตะกวดคำน้อง, กลอักษร

กลอักษรลิ้นตะกวดคำน้อง เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกติดเสาพระระเบียงชั้นใน รอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังปรากฏรูปแบบและตัวอย่างดังต่อไปนี้

					เสสรวล
				ได้ทราบสารเสน่หาน่า	
					สรวลเส
	เรรวน		เล่ห์ล้วน		จงใจ
จะมาเย้ายั่วใจให้		เหน		ลวงพ่อข้อ	
	รวนเร		ล้วนเล่ห์		ใจจง
	โหยถวิล		โดยดิ้น		หลงใหล
ซึ่งว่าแสนรัญจวนหวร		ทั้ง		อกจะหักรักษ	
	ถวิลโหย		ดิ้นโดย		ใหลหลง
	ปลงฤทัย		คงให้		รักแรง
มอบชีวังฝังฝาก		จะ		ความสัตย์จริงสิ่ง	
	ฤทัยปลง		ให้คง		แรงรัก
	ลิ้นหวาน		สิ้นสาร		หนักแหนง
ไม่น่าเชื่อเจือใจใน		ฟัง		ตรองตรีกนึก	
	หวานลิ้น		สารสิ้น		แหนงหนัก
	ฟักแฟง		หลักแหล่ง		ลมลิ้น
ใช่ใจหญิงนี้จะกลิ้งเหมือน		สิ้น		เลื่อนลอยคอย	
	แฟงฟัก		แหล่งหลัก		ลิ้นลม
	เหลือเหลิง		**ชื่อเชิง**[๑]		สมถวิล
อย่ามาพ่อยอโฉมให้		หลง		ได้ดั่งหวัง	
	เหลิงเหลือ		เชิงชื่อ		ถวิลสม
	นิยมยิน		ถมดิน		ควรคิด
จนตายจากก็ไม่หยาก		ทิ้ง		เสียเถิดรักษอย่า	
	ยินนิยม		ดินถม		คิดควร
	เท่าถึง		เดาดึง		หวรจิตร์
จะโลมเหล้นเช่นชู้รู้		ขืน		ดื้ออาไลยให้	
	ถึงเท่า		ดึงเดา		จิตร์หวร

ชวนชิด ม้วนมิด บนบาน
แม้นจริงจังหวังจักชัก อย่า เที่ยวหาหน้าว่า
ชิดชวน มิดม้วน บานบน

ให้ขาด ใจมาด นุสนท์สาร
มาสู่ขอต่อชะนกยก ที่ จะได้เหมือน
ขาดให้ มาดใจ สารนุสนท์

ดนดาน พ้นพาล ลิ้นทอง
ขอเทวันในชั้นฉ้อช่วย ให้ สารเสน่ห์เล่ห์
ดานดน พาลพ้น **สองลิ้น**

ติดต้อย หนิดน่อย สิ้นของ
แม้นเชื่อชายง่ายงามตาม มี คงปอกลอกจน
ต้อยติด น่อยหนิด ของสิ้น

กินลอง ดิ้นร้อง คร้ามใจ
เสน่หาเหมือนยาพิศมิตร์ หมี เหยียบดินผิดคิด
ลองกิน ร้องดิ้น ใจคร้าม

ลักลอบ รักษตอบ หวามไหว
อย่าน้อยหน้าเลยหน่ะชายหมาย ไม่ เพราะวิตกอก
ลอบลัก ตอบรักษ ไหวหวาม

จามไอ นามไว้
อย่ากังวนบ่นถึงให้ บอก ลิ้นตะกวดอวดชาย เอย ฯ
ไอจาม ไว้นาม

ฯ ๑๖ คำ ฯ

โลกนิติ, โคลง

โคลงโลกนิติ เป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ซึ่งจารึกบนแผ่นศิลาติดไว้ที่ผนังชั้นนอกศาลาทิศมณฑปทั้ง ๔ ทิศ แต่ต่อมาได้มีการรื้อศาลาทิศตะวันออกเนื่องจากสร้างพระมหาเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ ๔

โคลงโลกนิติ เป็นสุภาษิตโบราณ เดิมแต่งเป็นภาษาบาลี ต่อมาได้มีการแปลและแต่งเป็นโคลงตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับโคลงโลกนิติสำนวนเก่าสมัยอยุธยาปรากฏอยู่หลายสำนวน

ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเจ้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ทรงพระนิพนธ์ขึ้นใหม่ ดังปรากฏหลักฐานในโคลงบทแรกว่า

๏ อัญขยมบรมนเรศร์เรื้อง รามวงศ์
พระผ่านแผ่นไผททรง สืบไท้
แสวงยิ่งสิ่งสดับองค์ โอวาท
หวังประชาชนให้ อ่านแจ้งจำโคลง ฯ

๏ คันโลงโลกย์นิตนี้ นมนาน
มีแต่โบราณกาล เก่าพร้อง
เปนสุภสิตสาร สอนจิตร์
กลดั่งสร้อยสอดคล้อง เวี่ยไว้ในกรรณ ฯ

โคลงโลกนิติ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ที่จารึกไว้นอกศาลามณฑปทั้งหมดมีจำนวน ๔๒๐ บท

ว

วรรณพฤติ, ฉันท์

ฉันท์วรรณพฤติ เป็นพระนิพนธ์ว่าด้วยตำราแต่งฉันท์ภาษาบาลีและการแต่งฉันท์ภาษาไทย ปรากฏหลักฐานว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการให้กรมหมื่นไกรสรวิชิตทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ให้ทรงพระนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ ดังความในตอนต้นพระนิพนธ์ว่า

๏ โสลกฉันท์วรรณพฤติพร้อง ปรากฏ โลกย์เฮย
ปัญญาศอย่างกลบท แบบไว้
กรมนุชิตชิโนรส รจเรข ไว้แฮ
เฉลิมพระเกียรติยศไท้ ธเรศร์เจ้าจอมสยาม

๏ ๑๖ กาพย เบื้องบันลุศักราชหมาย พันสองร้อยปลาย
คือเสศจตุรพรรษา
๏ พยัคฆสังวัจฉระจัตวา ศกสาวนะมา
สศุกปักษปัญจมี
๏ ชิวะวารกาลไท้ธรณี ศวรเกษธเรศตรี
อโยทธยาสยามินทร์
๏ โองการสารส่งโดยจิน ดาราชนฤบดินทร์
ผดุงกระวีวรกิจ
๏ แด่กรมไกรสรวิชิต อาราธน์รงงสฤษ
ดิฉันทพากยหลากพจน์
๏ ตูผู้ผนวดเสนอนามยศ กรมนุชิตชิโนรส
รจิตประดิษแสดงสาร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ฉันท์วรรณพฤติโดยทรงเลือกแปลจากคัมภีร์วุตโตทัยซึ่งเป็นภาษาบาลี ดังความในตอนต้นของพระนิพนธ์ว่า

๏ พฤตโตทยฉันทดำนาน แปลเปลี่ยนโวหาร
มคธคำภีรภาษา
๏ แปรเปนสยามพากยพจนา ต่อเตอมโบรา
ณแบบบรรหญัติ์ฉัฐฉันท์

คัมภีร์วุตโตทัย หรือ "**วุตโตทัยปกรณ์**" เป็นคัมภีร์ว่าด้วยเรื่องราวของฉันท์และคาถา เป็นตำราแต่งฉันท์ภาษาบาลี แสดงระเบียบการในการประพันธ์คาถาด้วยภาษาบาลี รจนาขึ้นโดยพระเถระชาวลังกาชื่อ "**สังฆรักขิตมหาสามิเถระ**" ในรัชกาลพระเจ้าปรักกมพาหุ กษัตริย์ของลังกา โดยรจนาตามตำราฉันท์ภาษาสันสกฤตของปิงคลาจารย์ ดังปรากฏความในตอนต้นว่า

ปิงฺคลาจริยาทีหิ ฉนฺทํ ยมุทิตํ ปุรา
สุทฺธมาคธิกานํ ตํ น สาเธติ ยถิจฺฉิตํ (๒)

ตโต มาคธภาสาย มตฺตาวณฺณวิเภทนํ
ลกฺขยลกฺขณสํยุตฺตํ ปสนฺนตฺถปทกฺกมํ (๓)

อิทํ วุตฺโตทยํ นาม โลกิยจฺฉนฺทนิสฺสิตํ
อารภิสฺสมหํ ทานิ เตสํ สุขวิพุทฺธิยา (๔)

"*...คัมภีร์สันสกฤตฉันท์อันมีปิงคลฉันท์เป็นต้นฉันใด อันอาจารย์นามว่าปิงคละเป็นต้น รจนาแล้วในกาลก่อน คัมภีร์สันสกฤตฉันท์อันมีปิงคลฉันท์เป็นต้นนั้น ยังประโยชน์ตามที่ปรารถนาแล้วของชนผู้รู้ซึ่งภาษามคธอย่างเดียวย่อมให้สำเร็จไม่ได้*

เพราะเหตุนั้นในกาลนี้ข้าพเจ้าจักพยายามซึ่งคัมภีร์ฉันท์ใหม่นี้ นามว่า "วุตโตทัย" อันมีมาตราวุตติและวัณณวุตติเป็นประเภทพิเศษ อันประกอบด้วยอุทาหรณ์และสูตร อันมีลำดับแห่งเนื้อความและลำดับแห่งบทอันแจ่มแจ้งชัดเจน อันอาศัยซึ่งโลกิยฉันท์ ด้วยมาคธภาษา เพื่อความรู้ง่ายของชนผู้รู้ซึ่งภาษามคธอย่างเดียวเหล่านั้น..."

เนื้อหาของคัมภีร์วุตโตทัยปกรณ์ ประกอบด้วย ๖ ปริจเฉท คือ

๑. สัญญาปริภาสานิเทศ ปฐมปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องชื่อและกฎครอบคลุมต่าง ๆ ที่ใช้ในคัมภีร์นี้

๒. มัตตาวุตตินิเทศ ทุติยปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องคาถาที่ประพันธ์ขึ้นด้วยการกำหนดมาตรา เช่น อริยาคาถา, คีติคาถา, เวตาลียคาถา เป็นต้น

๓. สมวุตตินิเทศ ตติยปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องคาถาที่มีลักษณะ ครุ ลหุ เหมือนกันหมด เช่น จิตรปทาคาถา, วิชชุมาลาคาถ สมาณวคาถา, อินทวชิราคาถา, อุเปนทวชิราคาถา เป็นต้น

๔. อัทธสมวุตตินิเทศ จตุตถปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องคาถาที่มีลักษณะ ครุ ลหุ เหมือนกันครึ่งหนึ่ง

๕. วิสมวุตตินิเทศ ปัญจมปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องคาถาที่มีลักษณะ ครุ ลหุ ไม่เหมือนกัน

๖. ฉัปปัจจัยวิภาค ฉัฏฐปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องการจำแนกวิธี ๖ อย่าง มีวิธีการแผ่ปัตถารเป็นต้น

ฉันท์วรรณพฤติ (วณฺณวุตฺติ) เป็นแบบฉันท์ที่กำหนดด้วยอักษร คือ กำหนดเสียงครุ ลหุ เป็นสำคัญ ส่วนฉันท์มาตราพฤติ (มตฺตาวุตฺติ) เป็นแบบฉันท์ที่กำหนดด้วยมาตรา คือ วางจังหวะมาตราสั้นยาวของเสียงเป็นสำคัญ คัมภีร์วุตโตทัย ฉบับภาษาบาลี ปรากฏจำนวนฉันท์วรรณพฤติ ๘๓ ชนิด และฉันท์มาตราพฤติ ๒๕ ชนิด รวม ๑๐๘ ชนิด

วรรณคดีไทยปรากฏหลักฐานว่า มีการแต่งฉันท์ครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนต้น รูปแบบคำประพันธ์ประเภทฉันท์ที่ไทยใช้ในสมัยอยุธยาตอนต้นน่าจะมีความสัมพันธ์กับฉันท์สันสกฤตที่มีความสัมพันธ์กับอาณาจักรกัมพูชาสมัยพระนคร หลักฐานที่เห็นได้ชัดเจนคือ จารึกกัมพูชาสมัยพระนครจำนวนมากที่แต่งด้วยฉันท์สันสกฤตและปรากฏการแต่งสืบเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จารึกเหล่านี้มีอยู่ในประเทศกัมพูชาปัจจุบัน และยังพบในลุ่มแม่น้ำมูลอีกด้วย เช่น จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งพบกระจัดกระจายอยู่ตามอโรคยศาลาเป็นต้น

ในขณะที่ก่อนหน้านั้นแม้ในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจะมีการใช้ภาษาบาลีจารึกข้อความแต่หาปรากฏว่ามีการแต่งภาษาบาลีเป็นฉันท์ขึ้นใหม่ไม่ ยกเว้นจารึกเนินสระบัว พุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๕ หลักเดียวที่เป็นฉันท์บาลี แต่จารึกหลักนี้นำเนื้อความมาจากคาถาของลังกามิใช่แต่งขึ้นใหม่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดังนั้นฉันท์ที่แต่งขึ้นในดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันจึงอาจจะมีความสัมพันธ์กับฉันท์ภาษาสันสกฤตซึ่งใช้แต่งร้อยกรองในศิลาจารึกของอาณาจักรกัมพูชาสมัยพระนคร

รูปแบบคำประพันธ์ประเภทฉันท์ที่ใช้ในสมัยอยุธยาตอนต้นจึงน่าจะพัฒนามาจากฉันท์ภาษาสันสกฤตซึ่งมีความสัมพันธ์กับวรรณคดีประเภทศิลาจารึกของอาณาจักรกัมพูชาสมัยพระนคร การที่มีภาษาเขมรปะปนในวรรณคดีประเภทคำฉันท์ที่แต่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้นจำนวนมากน่าจะเป็นหลักฐานยืนยันในส่วนนี้ได้อีกข้อหนึ่ง

หลังจากนั้นในสมัยอยุธยาตอนกลาง รูปแบบคำประพันธ์ประเภทฉันท์ที่ใช้แต่งวรรณคดีไทยได้รับอิทธิพลแบบแผนจากคัมภีร์วุตโตทัย (พฤโตทัย) ซึ่งเป็นตำราฉันท์ของบาลี ซึ่งเห็นได้ว่าแม้แต่ชื่อคัมภีร์วุตโตทัยก็มีการแผลงจากภาษาบาลีมาเป็นภาษาสันสกฤตว่า "พฤตโตไท" ดังปรากฏการอ้างถึงในจินดามณีว่า

"*...อันว่ามุนีนารถนักปราชญ์ผู้ใด ใครจักเรียบระเบียบอรรถาภิปราย ย้ายกาพยกลอนฉันทพิศาล เรียบอรรถด้วยรัสะทิฆะ กลระเบียบรอบประกอบ*

*ศัพทามหานิทาน ตระการด้วย***พฤตโตไท** *ไกรคำภีร์สาสตราคมผสมอรรถ ให้รู้จักกฤตารด่งงนี้...”*

จากหลักฐานที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่า “คัมภีร์วุตโตทัย” เป็นที่รู้จักของไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยเฉพาะในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งพระโหราธิบดีได้กล่าวถึง “พฤตโตไท” หรือ “วุตโตทัย” ว่าเป็นตำราแต่งฉันท์ซึ่งนำมาใช้ในหนังสือจินดามณี ของพระโหราธิบดีด้วย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ฉันท์วรรณพฤติ โดยทรงคัดเลือกแสดงแบบของฉันท์วรรณพฤติจากคัมภีร์วุตโตทัยจำนวน ๕๐ ชนิด มาจากฉันท์ที่ปรากฏใน **“สมวุตตินิเทส ตติยปริจเฉท”** ว่าด้วยเรื่องคาถาที่มีลักษณะ ครุ ลหุ เหมือนกันหมด ซึ่งเป็นปริจเฉทที่ ๓ ในวุตโตทัย สามารถจำแนกตามคัมภีร์วุตโตทัย ได้ดังนี้

๑. ๖ คำประพันธ์ ได้แก่ ๑. ตะนุมัชฌาฉันท์

๒. ๗ คำประพันธ์ ได้แก่ ๒. กุมาระลฬิตาฉันท์

๓. ๘ คำประพันธ์ ได้แก่ ๓. จิตรปทาฉันท์ ๔. วิชชุมาลาฉันท์ ๕. มาณะวะกะฉันท์

๔. ๙ คำประพันธ์ ได้แก่ ๖. หละมุขีฉันท์

๕. ๑๐ คำประพันธ์ ได้แก่ ๗. รุมะวดีฉันท์ ๘. อุปัฏฐิตาฉันท์

๖. ๑๑ คำประพันธ์ ได้แก่ ๙. อินทวิเชียรฉันท์ ๑๐. อุเปนทวิเชียรฉันท์ ๑๑. อุปชาติฉันท์ ๑๒. สุมุขีฉันท์ ๑๓. โทธะกะฉันท์ ๑๔. สาลินีฉันท์ ๑๕. ธาตุมมิสสาฉันท์ ๑๖. สุรสะสิรีฉันท์ ๑๗. รโธทธตาฉันท์ ๑๘. สวาคตาฉันท์ ๑๙. ภัททิกาฉันท์

๗. ๑๒ คำประพันธ์ ได้แก่ ๒๐. วังสัฐะฉันท์ ๒๑. อินทวงษฉันท์ ๒๒. โตฏกฉันท์ ๒๓. ทุตะวิลัมพิตะมาลาฉันท์ ๒๔. ปุฏะฉันท์ ๒๕. กุสุมะวิจิตรฉันท์ ๒๖. ภุชงคปยาตฉันต์ ๒๗. ปิยังวทาฉันท์ ๒๘. ลลิตาฉันท์ ๒๙. ปมิตักขราฉันท์ ๓๐. อุชลาฉันท์ ๓๑. เวศเวทีฉันท์ ๓๒. มรสังฉันท์ ๓๓. กมลฉันท์

๘. ๑๓ คำประพันธ์ ได้แก่ ๓๔. ปหาสินีฉันท์ ๓๕. รุจิราฉันท์

๙. ๑๔ คำประพันธ์ ได้แก่ ๓๖. ปราชิตฉันท์ ๓๗. ปหรณะกลิกาฉันท์ ๓๘. วสันตดิลกฉันท์

๑๐. ๑๕ คำประพันธ์ ได้แก่ ๓๙. มาลินีฉันท์ ๔๐. ปภัทธกะฉันท์

๑๑. ๑๖ คำประพันธ์ ได้แก่ ๔๑. วาณินีฉันท์

๑๒. ๑๗ คำประพันธ์ ได้แก่ ๔๒. ศิขิริณีฉันท์ ๔๓. หรณีฉันท์ ๔๔. มันทักกันตาฉันท์

๑๓. ๑๘ คำประพันธ์ ได้แก่ ๔๕. กุสุมิตะลดาเวลิตาฉันท์

๑๔. ๑๙ คำประพันธ์ ได้แก่ ๔๖. เมฆวิบผุชะตาฉันท์ ๔๗. สัททัละวิกกีฬิ-ตะฉันท์

๑๕. ๒๐ คำประพันธ์ ได้แก่ ๔๘. อีทิสังฉันท์

๑๖. ๒๑ คำประพันธ์ ได้แก่ ๔๙. สัทธราฉันท์

๑๗. ๒๒ คำประพันธ์ ได้แก่ ๕๐. ภัททกะฉันท์

สำหรับตัวอย่างของการแต่งฉันท์นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา มาใช้เป็นตัวอย่างในการแต่งฉันท์

เนื้อหาของฉันท์วรรณพฤตินั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีที่มาจากหลักธรรมสำหรับสอนบุคคลทั่วไป ได้แก่ ภริยาชั่ว ๓ จำพวก ภริยาดี ๔ จำพวก เหตุฉิบหาย ๖ ประการ โทษเสพย์สุรา ๖ ประการ โทษเที่ยวกลางคืน ๖ ประการ โทษดูการมหรสพ ๖ ประการ โทษเปนนักเลง ๖ ประการ บาปมิตร ๖ จำพวก โทษเกียจคร้าน ๖ ประการ อัญญะทัตถุงมิตรมีลักษณะโทษ ๔ ประการ วจีปรมิตรมีลักษณะโทษ ๔ ประการ อนุปิยภาณีมิตรมีลักษณะโทษ ๔ ประการ อบายสหายมีลักษณะโทษ ๔ ประการ อุปการมิตรมีลักษณะคุณ ๔ ประการ สมานสุขทุกขมิตรมีลักษณะคุณ ๔ ประการ อรรถอขายีมิตรมีลักษณะคุณ ๔ ประการ อนุกัมปกะมิตรมีลักษณะคุณ ๔ ประการ อคติ ๔ ประการ เบญจวิธภัยเวร ๔ ประการ ทศกุศลกรรมบถเว้นปาณาติบาตมีองค์ ๕ เว้นอทินนาทานมีองค์ ๕ เว้นกาเมสุมิจฉาจารมีองค์ ๕ สัตรี ๒๐ จำพวก เว้นมุสาวาทามีองค์ ๕ เว้นปิสุณาวาทมีองค์ ๔ เว้นผรุสวาทมีองค์ ๓ เว้นสัมผัปลาวาท

มีองค์ ๒ เว้นอภิฌามีองค์ ๒ เว้นพยาบาทมีองค์ ๒ เว้นมิจฉาทิฐิมีองค์ ๒ แก้มงคลสูตรปฐมมงคล ๓ ประการแก้ทุติยคาถามงคล ๓ ประการ แก้ตติยคาถามงคล ๔ ประการ แก้จตุตถคาถามงคล ๔ ประการ แก้ปัญจมคาถา ๔ ประการ แก้ฉัฏฐคาถามงคล ๓ ประการ แก้สัตตมคาถามงคล ๕ ประการ แก้อัฏฐมคาถามงคล ๔ ประการ แก้นวมคาถามงคล ๔ ประการ แก้ทศมคาถามงคล ๔ ประการ ราชวสดิวัตร และราชนิธิสาตร

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ฉันท์วรรณพฤติและฉันท์มาตราพฤติ เป็นพระนิพนธ์เรื่องสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความเชี่ยวชาญทางด้านฉันท์ภาษาบาลีและฉันท์ภาษาไทย รวมทั้งความแตกฉานทางหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้เป็นอย่างดี

วลสมุทร, กลโคลง

กลโคลงวลสมุทร เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศตะวันออก ประตูที่ ๑ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

<table>
<tr><td>เทว</td><td rowspan="4">ฤทธิ์</td><td>เรืองร่อนฟ้า</td><td rowspan="4">เดช</td><td>ผล</td></tr>
<tr><td>ราช</td><td>รุ่งสากล</td><td>ท้าว</td></tr>
<tr><td>อิทธิ</td><td>ลับล่องหน</td><td>เวตร์</td></tr>
<tr><td>บุญ</td><td>อาจ์อคร้าว</td><td>กำม์</td></tr>
</table>

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๏ เทวฤทธิ์เรืองร่อนฟ้า เดชผล
ราชฤทธิ์รุ่งสากล เดชท้าว
อิทธิฤทธิ์ลับล่องหน เดชเวตร์
บุญฤทธิ์อาจ์อคร้าว เดชกำม์

วสันตดิลกฉันท์

วสันตดิลกฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๓๘ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า “*บาทหนึ่ง ๑๔ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง สองบาทเปนบทหนึ่ง ชื่อวสันตดิลกฉันท์ ดั่งนี้ ๆ๑ฯ*” เนื้อความกล่าวถึงแก้อัฏฐมคาถามงคล ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ต.			ภ.			ช.			ช.			ครุ	
	ั	ั	ํ	ั	ํ	ํ	ํ	ั	ํ	ํ	ั	ํ	ั	ั
๓๘ ๑	วุตฺ	ตา	ว	สนฺ	ต	ติ	ล	กา	ต	ภ	ชา	ช	คา	โค

๑ เสนออรรถพิพัทธศุภมง　ดลลักษณ์ประจักษความ　ครบสี่และมียุบลตาม　ชินราชประกาศแสดง
๑ ขันตีก็นีรมนะโทษ　ฤพิโรธร้ายแรง　ออมอดทุพจน์ผรุษแถลง　ก็บตอบบต่อคำ

วังสัฐะฉันท์

วังสัฐะฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๒๐ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า *“บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง สองบาทเปนบทหนึ่ง ชื่อวังสัฐะฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๛”* เนื้อความกล่าวถึงทศกุศลกรรมบถเว้นปาณาติบาตมีองค์ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

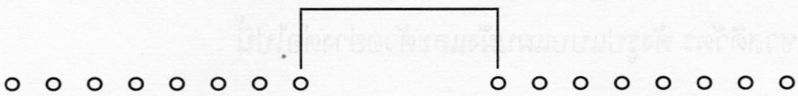
	ช.			ต.			ช.			ร.		
๒๐	◦	◡	◦	◡	◡	◦	◦	◡	◦	◡	◦	◡
๑	ว	ทนฺ	ติ	วงฺ	สฏ	ฐ	มิ	ทํ	ช	ตา	ช	รา

๑ จะแสดงกุศลกรรม　　บถธรรมะไตรทวาร　　ทศาประมาณมาน　　มุนิราชสาศน์นุสนท์

๑ ประกอบปณะกรรมกาย　　ก็ภิปรายประกาศยุบล　　ประเภทตรีกล　　สุจริตนุกิจนุกูล

วัวพันหลัก, กลบท

กลบทวัวพันหลัก ปรากฏหลักฐานทั้งในกลบทศิริวิบุลกิตติ์ สมัยอยุธยาตอนปลายและเพลงยาวกลบทในประชุมศิลาจารึกวัดพระเชตุพนฯ ซึ่งเป็นผลงานของหลวงนายชาญภูเบศร์ กลบทวัวพันหลักในประชุมศิลาจารึกวัดพระเชตุพนฯ วรรคที่ ๒ และ ๔ คำที่ ๑ อาจสัมผัสกับคำที่ ๓, ๔, ๖, ๗ ก็ได้ ดังตัวอย่าง

๏ แต่วันเหนมิได้เว้นถวิลหวร

หวรโหยหาทุกข์ทิวาทวีครวญ　　ครวญถึงนวลนานนึกคนึงนาน
นานเนิ่นเกินขวบปีไม่มีช่อง　　ช่องช่วยรับประคับประคองสมรสมาน
สมานมิตร์สนิดน้องช่วยตรองการ　　การเหนนานตามเตือนก็เบือนไป
ไปหาผู้รู้ทำนายช่วยทายเคราะห์　　เคราะห์ก็ดีนี่จำเพาะอาเพศไฉน
ไฉนนางหมางสวาดิ์ประหลาดใจ　　ใจจะขาดเสียด้วยไม่ประจักความ
ความที่หมายกลายเกลื่อนไม่เหมือนคิด　　คิดน้อยจิตร์ห้ามใจไม่ฟังห้าม
ห้ามก็เหมือนเตือนให้กล้าพยายาม　　ยามเช้าเย็นไม่เว้นความเทวศวาย
วายทุกข์ใจได้เหนหน้าปฤกษาพี่　　พี่ก็มีแต่หน่วงเนิ่นให้เกินหมาย
หมายไม่สมอารมณ์ประสงเหนคงตาย　　ตายด้วยรักษหักไม่หายลายหลงคนึง
คนึงนุชสุดจะยั้งกำลังรักษ　　รักษจึงเสี่ยงเรียงลักษณ์ให้มาถึง
ถึงเคืองเข็ญเปนแต่ใจอย่าให้อึง　　อึงไปถึงเหนือใต้นั้นไม่ควร
ควรปรานีพี่ผู้มุ่งบำรุงภักตร์　　ภักตร์ภอพ้นคนเขาลักสำรวลสรวล
สรวลถึงไหนในก็น้องจะหมองนวล　　นวลเอ๋ยควรเหนแก่หน้าที่ว่าวาน
วานนุสรผ่อนตามให้งามยศ　　ยศให้งดงามเท้าเอาวะสาน
สารสนองครองสัตย์ปัติญาณ　　นี้บุราณเรียกว่าวัวพันหลัก เอย ฯ

ฯ ๑๖ คำ ฯ

วาณินีฉันท์

วาณินีฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๔๑ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า *“บาทหนึ่งสิบหกอักษร ๓ กลอนเปนบาทหนึ่ง แลบาทหนึ่งเปนบทหนึ่ง ชื่อวาณินีฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ”* เนื้อความกล่าวถึงราชวสดิวัตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	น.	ช.	ภ.	ช.	ร.	ครุ
๔๑	. . .	. ◡ .	◡ . .	. ◡ .	◡ . ◡	◡
๑	น ช ภ	ช รา ส	ทา ภ ว	ติ วา ณิ	นี ค ยุต	ตา

๑ ขษณะจะสฤษดิกล บทนุสนฑ์ นุสาสนสารศรี
๑ อดุลยราชวสดี วรวิธี นุวัตจรรยา

วิชชุมมาลาฉันท์

วิชชุมมาลาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๔ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า “*บาทหนึ่ง ๔ สี่บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อวิชชุมมาลาฉันท์ ดั่งนี้ ๚๛*” เนื้อความกล่าวถึงโทษเสพย์สุรา ๖ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ม.			ม.			ครุ	
	ั	ั	ั	ั	ั	ั	ั	ั
๔	โม	โม	โค	โค	วิชุ	ชุมฺ	มา	ลา

๏ โทษเสพย์ไชยบาน	*บรรเทาเหตุกห*	*สัพพัญญูยก*	*จำแนกแจกแจง*
แต่เวไนยชาติ	*อวยสาศน์สำแดง*	*หลากหลายร้ายแรง*	*ปรากฏิโลกา*
๏ คือสูญสีนทรัพย์	*ย่อยยับบรรไลย*	*เพื่อน้อมนำไป*	*เสียค่าซื้อหา*
ผิวเว้นฤๅเสบย	*คุ้นเคยอาตมา*	*ขาดสักเวลา*	*ห่อนศุขเกษมสานต์*

วิสิโลกฉันท์

วิสิโลกฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์มาตราพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพเนกประตูเข้าพระระเบียงชั้นนอก ลำดับที่ ๘ ปรากฏข้อความบังคับฉันท์ในจารึกว่า *"มีบทบังคับว่าบาทหนึ่ง ๑๖ มาตรา เสมอกันทั้ง ๔ บาท และมีชะคณะก็ดี นะคณะก็ดี ลหุ ๑ ก็ดี อยู่ที่เบื้องหน้าแต่ ๔ มาตรา"* เนื้อความกล่าวถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ฉันท์มาตราพฤติ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

ั	ั	๐	ั	๐	ั	๐	๐	ั	ั
โช	นุลา	ถ	วาณฺ	ณ	วา	วิ	สิ	โล	โก
	๔			๔					๘

๑๖ มาตรา

๏ ผู้พร้องพฤดิกถาสุภาสิตพจน์	*คือกรมนุชิตชิโนรสบริหาร*
กรมไกรสรวิชิตรับพระโองการ	*เผดียงให้สฤษฎิสารธิบายขบวน*
๏ แบบฉันทวรรณพฤติห้าสิบทัศ	*มาตราพฤติแจกจัดอัษฎาถ้วน*
ครบอัฐปัญญาศขนาดพอควร	*ในที่ยมีสำนวนอื่นรคน*

เวตาฬียชาติฉันท์

เวตาฬียชาติฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์มาตราพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพเนกประตูเข้าพระระเบียงชั้นนอก ลำดับที่ ๕ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"ลหุปลายบาทนัยเป็นครุ มีบทบังคับว่าบาท ๑, ๓ มีมาตรา ๖ อยู่ต้น บาท ๒, ๔ มีมาตรา ๘ อยู่ต้น และมีระคณะกับลหุ ๑ ครุ ๒ ทั้ง ๔ บาท ๆ๑๓"

เนื้อความกล่าวถึงราชาธิราช ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

						ร.		ลหุ	ครุ
ํ	ํ	ํ	ํ	ํ	ั	ํ	ั	ํ	ั
วิ	ส	เม	ฉ	สิ	ยํ	ก	ลา	มุ	เข
				๖			๕	๑	๒

๑๔ มาตรา

							ร.		ลหุ	ครุ
ํ	ั	ั	ํ	ํ	ํ	ํ	ั	ํ	ํ	ั
ส	เม	ตฺวัฏ	ธุ	ร	ล	คา	ต	โต	ป	ริ
					๘			๕	๑	๒

๑๖ มาตรา

				ร.		ลหุ	ครุ
ั	ั	ั	ั	ํ	ั	ํ	ั
เว	ตา	หี	ต		มุจฺ	จ	เต
		๖			๕	๑	๒

๑๔ มาตรา

							ร.		ลหุ	ครุ
ํ	ํ	ั	ั	ํ	ํ	ั	ํ	ั	ํ	ั
ล	หุ	ฉกฺ	กํ	น	นิ	รนฺ	ต	รํ	ส	เม
					๗			๕	๑	๒

๑๖ มาตรา

๏ ประพฤทธิคดสามประการวิฐารอรรถ จำแนกไตรวิธวัตพิธีก็มีผล
คือจะล้างชิพิตรผู้ริปูตน ก็เผนพจนแยบยนตร์อุบายริร้ายกัน
๏ หนึ่งเมื่อทำยุทธนาประจามิตร ก็กอปเลศคดคิดพิบัติบสัตย์สรรพ์
หนึ่งแก้ตนเพื่อจะพ้นณไภยัน จึงกล่าวกลคดอันจะรอดฤาวอดวาย

เวศเวทีฉันท์

เวศเวทีฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๓๑ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

“บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร ๒ กลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง แลมียติคือขาดคำในที่ ๕ ที่ ๗ อักษร ชื่อเวศเทวีฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑๛”

เนื้อความกล่าวถึงแก้งมงคลสูตรปฐมมงคล ๓ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ม.			ม.			ย.			ย.		
	ั	ั	ั	ั	ั	ั	ํ	ั	ั	ํ	ั	ั
๓๑ ๑	ปญฺ	จาสฺ	สจฺ	ฉินฺ	นา	เวสฺ	ส	เท	วี	ม	มา	ยา

๑ จักแถลงมงคลอรรถ　พุทธบรรหญัติ์ธเทศนา　แก่เนืองเนกเทพา　อาทิอำมเรนทรเปนประธาน

๑ สามสิบแปดบทธิบาย　เหตุหลากหลายประการขาน　พื้นผลมงคลการย์　สวัสดิไพรบูลยภูภิรมย์

ศ

ศรีทนนไชยจัตวาทีบท, โคลง

โคลงศรีทนนไชยจัตวาทีบท เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศตะวันออก ประตูที่ ๑ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

๑	โปกฉาดข้าบาทได้		กินตัว	
	สมเดจ์อยู่หัวแกง		คูธริ้น	
	หญิงใด	พ่อหลอก	เหลวแหลก	
	ผัว	ผัว		ผัวๆ
	ใครแม่	ปลอกปลิ้น	แลกล้ำ	

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ โปกฉาดข้าบาทได้ กินตัว
สมเดจ์อยู่หัวแกง คูธริ้น
หญิงใดพ่อหลอกผัว เหลวแหลก
ใครแม่ผัวปลอกปลิ้น แลกล้ำผัวๆ

ศิขิริณีฉันท์

ศิขิริณีฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๔๒ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

“บาทหนึ่งสิบเจ็ดอักษร ๓ กลอนเปนบาทหนึ่ง แลบาทหนึ่งเปนบทหนึ่ง มียติคือขาดคำลงในที่ ๖ ที่ ๑๑ อักษร ชื่อศิขิริณีฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ”

เนื้อความกล่าวถึงราชวสดิวัตรว่าด้วยสำรวมกาย ๖ อย่าง ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ย.			ม.			น.			ส.			ภ.			ลหุ	ครุ
๔๒	◦	ั	ั	ั	ั	ั	◦	◦	◦	◦	◦	ั	ั	◦	◦	◦	ั
๑	ย	มา	โน	โส	ภ	ลุคา	ร	ส	ห	ร	วิ	รา	มา	สิ	ขิ	ริ	ณี

๑ คณามาตย์พึงพยายาม กลดุลยวัตตาม ขติยกิจ
๑ จะดำหรัดตรัสใช้ชิด บลุะอคติจองจิตร จตุพิธา

ส

สรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน, โคลงดั้น

โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส หรือชื่อที่เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า โคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนว่า เป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในคราวที่ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ตั้งแต่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔

ดังปรากฏหลักฐานในโคลงท้ายเรื่องว่า พระนิพนธ์เรื่องนี้ทรงพระนิพนธ์เสร็จเมื่อวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๒๐๗ ตรงกับวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๓๘๘ ว่า

๏ ครระโลงกุญชรบาทพร้อม   พิพิธมา ลีเอย
เกร่อนพระเกรียดิ์กระษัตรา   สืบสร้าง
ประฏิสังขรณะมหา   วิหารเชตุ พนพ่อ
กรมนุชิตชิโนรสอ้าง   โอษฐไว้เฉลิมเวียง ฯ

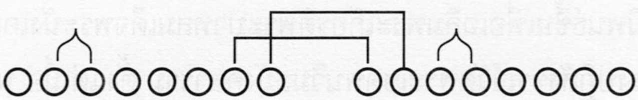
๏ พันสองร้อยเจ็ดสิ้น   ศักราช จุลนา
มเสงสัพศกบุษมาษ   เมื่อนั้น
ทวาทัศพฤหัศนิสาท   ศุกปักษ์ แลฤๅ
รังรักลักษณโคลงดั้น   ดึกแล้วเสร็จแสดง ฯ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส น่าจะทรงพระนิพนธ์ "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน" โดยอาศัย "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" เป็นหลัก จึงทำให้เอกสารทั้งสองเรื่องนี้มีเนื้อหาและการเรียงลำดับเรื่องคล้องกันตั้งแต่ต้นจนจบนั่นเอง

สร้อยสน, กลบท

กลบทสร้อยสน เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงชั้นใน รอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังมีรูปแบบดังแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

(พระราชนิพนธ์)

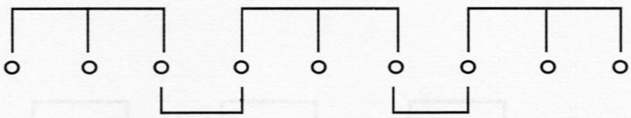
๑ สารศรีสวัสดิ์อาวรณถวิล

ถวิลหวังหวังสวาดิ์ยุพาพิน | *ยุพินพี่พี่นี้จินตนาวรณ์*
อาวรณ์หวังหวังจะฝากไม้ตรีจิตร์ | *จิตร์จงจงมิตร์สมักสมร*
สมรหมายหมายมุ่งพะงางอน | *พะงางามงามอ่อนไม่เอออวย*
เอออกอกเอ๋ยจะทำไฉน | *ไฉนพี่พี่จะได้เจ้าสะสวย*
สวยสะสะสมพีรมรวย | *รวยระรื่นรื่นด้วยสุดาเดียว*
สุดาดวงดวงใจพี่ให้โหย | *โหยดิ้นดิ้นโดยกระสรรต์เสียว*
เสียวจิตร์จิตร์จงเจ้าจริงเจียว | *จริงใจใจพี่เหนี่ยวเสน่ห์น้อง*
เสน่ห์นุชนุชนาฎอย่านึกแหนง | *แหนงจิตร์จิตร์ระแวงมะนัศหมอง*
หมองสวาดิสวาดิอนงค์ไม่จงครอง | *ครองแต่ทุกข์ทุกข์ด้วยปองพิรมรักษ*
พิรมรื่นรื่นรศบงกชมาศ | *มาดนุชนุชนิราศสมานสมัก*
สมักมิตร์มิตร์เอ็นดูช่วยชูภักตร์ | *ภักตร์พี่หมองหมองนักด้วยรักษแรง*
รักษรอนรีงรีงอุราเมตตาพี่ | *พี่สอดสารสารศรีมาแจ้งแถลง*
แถลงน้องน้องอย่าหมางระคางแคลง | *สารแสดงชื่อสร้อยสนกลบท เอย ฯ*

ฯ ๑๔ คำ ฯ

สลับล้วน, กลบท

กลบทสลับล้วน พระนิพนธ์ในพระองค์เจ้าคเนจร (กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร) ในจารึก **“เพลงยาวกลบทและกลอักษร”** ที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังตัวอย่างคำประพันธ์

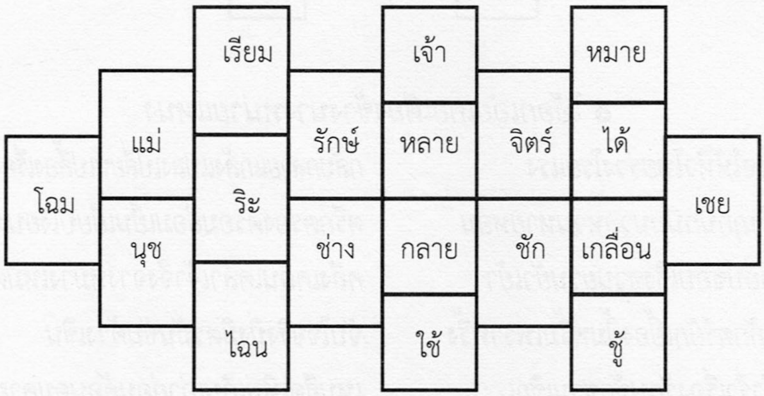
๏ โอ้อกเอ๋ยเคยเคียงข้างนางหน่ายแหนง

จำจนใจให้หิวโหยร่วงโรยแรง　กลับกลายแกล้งแปลงเปลี่ยนเปลื้องเรื่องรักษ์เรา
เหลือลำภูกนึกนิ่มนวลหวนหายหอม　ตรึกตรองตรอมย่อมเย็นเยียบเงียบง่วงเหงา
ลำลักลอบชอบเชิงชวนยวนยั่วเย้า　คลึงเคล้นเคล้าเจ้าจึงจางหมางเหมิดเมิล
ภอพบภักตร์ยักเยื้องยิ้มพริ้มเพราพริ้ง　จับใจจริงมิ่งมิตรมั่นขันค้างเขิน
ไขข้อขำร่ำเรื่องรักษ์ชักชวนเชิญ　เหนฮึดเหินเกินเก่าก่อนค้อนคมคาย
โอ้อกเอ๋ยเลยลืมละปละเปลื้องปลิด　เจ็บจริงจิตต์คิดเคืองแค้นแหนหวงหาย
ยังยิ้มเย้ยเลยเลี่ยงเลียบเปรียบเปรยปราย　กลบเกลื่อนกลายหมายเหมือนไม่ใช่ชู้เชย
นี่แน่น้องล่องลอยลิ่วผิวผ่องผิด　พี่เพ่งพิศคิดคืนคายอายอกเอ๋ย
หลงลำภูกนึกหนาวนอนกรก่ายเกย　ค่ำคืนเคยเวยวายวนรนร้อนแรง
แรกรู้รักษ์จักจืดใจไถ่ถามท้วง　หลงลิ้นลวงด้วงดอกดั้นฟั้นเฟ้นแฝง
น้อยหนอนางจางจิตรจากปากปุะแปง　ดูดำแดงแจ้งโจ่งเจอเก้อเกินการ
คู่เคียงควรนวลน้องหน้าร่าเริงรื่น　ขมคอขื่นชื่นชอบชั่งหวังว่าหวาน
ลืมเลยเหลิงเชิงเชือนชักรักษ์ร้าวราน　พี่พบพานสารส่งซ้ำจำเจรจา
ต้องตักเตือนเยือนเยี่ยมหญิงกริ่งเกรงโกรธ　ทำถือโทษโอฐโอ้อ้อนห่อนหันหา
แกล้งกล่าวกลอนวอนว่าไว้ให้เฮฮา　ได้สมยาสลับล้วนสามส่วน เอย ฯ

ฯ ๑๖ คำ ฯ

สลับห้อง, กลโคลง

กลโคลงสลับห้อง เป็นโคลงกลบทผลงานของหลวงชาญภูเบศร จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศใต้ ประตูที่ ๑ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๏ โฉมแม่เรียมรักษเจ้า จิตรหมาย
โฉมแม่ริะรักษ์หลาย จิตร์ได้
โฉมนุชริะช่างกลาย ชักเกลื่อน
โฉมนุชไฉนช่างใช้ ชักชู้เชยโฉม

สวาคตาฉันท์

สวาคตาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๑๘ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

“บาทหนึ่ง ๑๑ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อสวาคตาฉันท์ ดังนี้ ฯ๑ะ”

เนื้อความกล่าวถึงอคติ ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

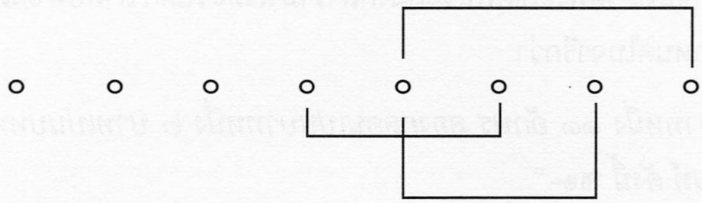
	ร.			น.			ภ.			ครุ	
	◡	○	◡	○	○	○	◡	○	○	◡	◡
๑๘ ๑	สฺวา	ค	เต	ติ	ร	น	ภา	ค	รุ	กา	ทฺเว

๑ มาตยาวิบุลย์ญาณ จะวิจารณ์ธรรม์ ในอเนกนุกิจสรร พคดีดล

๑ พึงประพฤทธิหทเยศ นฤเหตุผล แห่งพิไสย์อคติกล จตุเภทา

สะบัดสบิ้ง, กลบท

กลบทสบัดสบิ้งเป็นพระนิพนธ์พระองค์เจ้าคเนจร (กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร) จารึกไว้ที่พระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังนี้

๑ จะเหิรห่างร้างรักสมักสมาน

ทรวงสท้อนถอนจิตร์รำคิดรำคาน　แสนสงสารสุดสวาดิ์จะคลาศจะคลาย
ตระกองเกยเชยโฉมประโลมประเล้า　ยิ่งโศกเศร้าทรวงระทวยระหวยระหาย
จะจากจรอ่อนอารมณ์เสียดมเสียดาย　สงสารสายสมรมิ่งยังนิ่งยังนอน
จนเวลากากระเหว่าก็เร่าก็ร้อง　เสียงแซ่ซ้องภุมรีวะหวี่วะว่อน
ทั้งงแสงทองส่องไขอำไภอำภร　ศะศิธรอ่อนอับพยับพโยม
ยิ่งเสียวทรวงดวงฤดีทวีเทวศ　นี้เนื้อเสศกำม์เคยจากเชยจากโฉม
พลางรับขวันนุชน้องประลองประโลม　อย่าทุกข์โทมนัสหนะจะละจะลา
โอ้ยังหลับกลับรู้สึกสำนึกสำเหนียก　จะร่ำเรียกร่ำไรร้องไห้ร้องหา
จะแลเหลียวเปลี่ยวอุระนิดจะนิดจา　จะอาทวาแสนทวีทุกวี่ทุกวัน
ผู้ใดหนอภอจะเมียงมาเบี่ยงมาบ่าย　ให้เหือดหายคลายร้อนช่วยผ่อนช่วยผัน
แต่คร่ำครวญหวรคนึงรำพึงรำพัน　จนสุริยันจะสว่างนบภางค์นบภา
แล้วลูบหลังสั่งเสียละเหี่ยลห้อย　อย่าโศกสร้อยเศร้าอุระเลยหนะเลยหนา
ออกจากห้องหมองสวาดิ์จะคลาดจะคลา　ลงเคหาให้คิดเสียจิตร์เสียใจ
เดิรประเดี๋ยวเหลียวหลังแล้วยั้งแล้วหยุด　ปานนี้นุชตื่นผวาจะคว้าจะไขว่
นีราษนางหย่างนี้พิรี้พิไร　ให้นามไว้ชื่อสบัดสบิ้ง เอย ฯ

ฯ ๑๖ คำ ฯ

สักวา, กลโคลง

กลสักวา เป็นโคลงกลบทผลงานพระนิพนธ์กรมหมื่นไกรสรวิชิต จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอกทิศใต้ ประตูที่ ๑ ด้านซ้าย มีรูปแบบดังต่อไปนี้

๑ สักวาทราบสารดาลเดือดแค้น	เคืองคิดแสนสลดรันทดจิตร
ขุ่นข้องใครหนอปัจามิตร	มาลอบลักเสน่ห์สนิจนิ่มน้อง
นิราศร้างห่างเรียมเกรียมเทวศ	ชลเนตรหยดย้อยศร้อยเศร้าหมอง
ภักตร์คล้ำซ้ำจิตรสุดคิดจพร้อง	จบอกใครๆ จะช่วยร้องท่องทวนเอย

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ ทราบสารดาลเดือดแค้น	*เคืองคิด*
แสนสลดรันทดจิตร	*ขุ่นข้อง*
ใครหนอปัจามิตร	*มาลอบ*
ลักเสน่ห์สนิจนิ่มน้อง	*นิราศร้างห่างเรียม*

สัททุลวิกกีฬิตฉันท์

สัททุลวิกกีฬิตฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๔๗ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๙ อักษร สามกลอนเปนบาทหนึ่ง แลบาทหนึ่งเปนบทหนึ่ง มียติคือขาดคำลงในที่ ๗ ที่ ๑๒ อักษร ชื่อสัททุลวิกกีฬิตฉันท์ ดั่งนี้ ๚ะ"

เนื้อความกล่าวถึงราชวสดิวัตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ร.			น.			ภ.			ครุ	
	◡	◦	◡	◦	◦	◦	◡	◦	◦	◡	◡
๑๘ ๏	สฺวา	ค	เต	ติ	ร	น	ภา	ค	รุ	กา	ทฺเว

๏ *เสวกพึงประฏิบัติวัตวิวิธใน*   *กิจกอปกุศลไมย*   *มหรรต์*
๏ *คือสู่หาสมณาและพราหมณประพฤทธิธรรม์*   *ศีลาพิเศศสรร*   *พคุณ*

สัทธราฉันท์

สัทธราฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๔๙ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

“บาทหนึ่ง ๒๑ อักษร ๔ กลอนเปนบาทหนึ่ง แลบาทหนึ่งเปนบทหนึ่ง มียติคือขาดคำลงในที่ ๓ ที่ ๗ อักษร ชื่อสัทธราฉันท์ ดั่งนี้ ๆ๑ฯ”

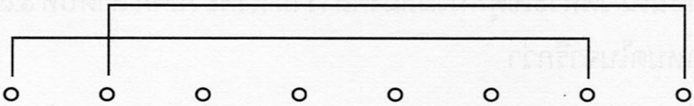
เนื้อความกล่าวถึงราชวสดิวัตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ม.			ร.			ภ.			น.			ย.			ย.			ย.		
	ั	ั	ั	ั	ุ	ั	ั	ุ	ุ	ุ	ุ	ุ	ุ	ั	ั	ุ	ั	ั	ุ	ั	ั
๔๙ ๏	มรา	ภนา	โย	โย	ตฺร	เย	นตฺ	ติ	มุ	นิ	ย	ติ	ยุ	ตา	สทฺ	ธ	รา	กิตฺ	ติ	ตา	ยํ

๏ มาตยาวิบุลย์ญาณ จะวิจารณ์ธรรม์ ในอเนกนุกิจสรร พคดีดล
๏ พึงประพฤทธิหทเยศ นฤเหตุผล แห่งพิไสย์อคติกล จตุเภทา

สารถีชักรถ, กลบท

กลบทสารถีชักรถ เป็นผลงานของหลวงนายชาญภูเบศร์ ในจารึก “**เพลงยาวกลบทกลอักษร**” ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามดังตัวอย่าง

๏ สงสารกายหมายมิตร์คิดสงสาร

ประมาณจิตร์ผิดเพราะเชื่อเหลือประมาณ	*เสียดายการที่คิดเปล่าเศร้าเสียดาย*
สุจริตคิดว่าตรงคงสุจริต	*ไม่หมายจิตรเลยว่าใจจะไม่หมาย*
กลับกลายเกลื่อนเงื่อนงามความกลับกลาย	*สัญาไว้ใยไม่อายคำสัญา*
สังเกดกิจผิดหวังสิ่งสังเกด	*วาศนาอาเพศหนอวาศนา*
ให้มารับกลับว่าไม่ได้ให้มา	*นั่งคอยท่าน้อยฤๅชั่งให้นั่งคอย*
ยักเยื้องเรื่องรานรักษ์ทำยักเยื้อง	*ใช้สอยใครไปก็เคืองคนใช้สอย*
กลบรอยเก่าเหมือนเต่าใหญ่ไข่กลบรอย	*สบทีคอยพลอยประจบก็สบที*
คิดหน้าบ้างหลังหนิดเหมือนคิดหน้า	*ภอที่ว่าถึงจะว่าก็ภอที่*
ใจดีผีเข้าได้ด้วยใจดี	*เสียแรงพี่พิดไสมไม่เสียแรง*
สงวนภักตร์คิดนวลสงวนภักตร์	*ช่างแฝงรักษ์จนกระจ่างเพราะช่างแฝง*
คิดแคลงใจก็ไม่ผิดที่คิดแคลง	*เวียนระวังก็เสียแรงที่เวียนระวัง*
ได้เหนใจสอนใจพึงได้เหน	*เช่นหลังเปนจะได้อ้างหย่างเช่นหลัง*
กำลังเพลินกระไรเพลินเกินกำลัง	*สตรีนี้ใจไม่สัจจังใจสตรี*
ถึงรักษพ้องสองเปนหนึ่งไม่ถึงรักษ	*เสียศรีภักตร์คบค้าภาเสียศรี*
หย่างนี้เพลงแต่ก่อนกลอนหย่างนี้	*ท่านเรียกสารถีชักรถ เอย ฯ*

ฯ ๑๖ คำ ฯ

สาลินีฉันท์

สาลินีฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๑๔ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๑ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง สองบาทเปนบทหนึ่ง แลมียติคือขาดคำลงในที่ ๔ ที่ ๗ อักษร ชื่อสาลินีฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๛"

เนื้อความกล่าวถึงอุปการมิตรมีลักษณคุณ ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ม.			ต.			ต.			ครุ	
	ั	ั	ั	ั	ั	ํ	ั	ั	ํ	ั	ั
๑๔ ๑	เว	ทสฺ	เส	หิ	มฺตา	ต	คา	คฺสา	ลิ	นี	สา

๑ มิตรมีสันดานสัตย์ ธตรัสเทศนาแถลง โดยนามทั้งสี่แสดง สุมิตรล้วนจะควรสมาน
๑ หนึ่งมิตรผู้เปนปราช ประกาศนามะอุปการ กอปคุณไพบุลย์ประมาณ ก็สี่ถ้วนประมวลกล

สิบสองเหลี่ยม, จารึกเรื่องนิทาน

นิทานสิบสองเหลี่ยม หรือที่รู้จักกันภายหลังว่า นิทานอิหร่านราชธรรม เป็นนิทานคำสอนที่ว่าด้วยราชธรรมสำหรับพระราชา ซึ่งเดิมได้เค้ามาจากนิทานเปอร์เซีย ปรากฏหลักฐานการแพร่หลายมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย ดังปรากฏหลักฐานในบานแพนกของสำนวนอยุธยาว่า ขุนกัลยาณบดีแต่งเรื่องนี้ถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๕ ดังนี้

"...ข้าพระพุทธเจ้าขุนกัลยาณบดีแต่งนิทานทำเนียบถวาย ณ วันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๑๔ ปีวอกนักษัตร จัตวาศก..."

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ นิทานสิบสองเหลี่ยมยังคงเป็นวรรณกรรมคำสอนราชธรรมสำหรับพระราชาสืบมา ดังปรากฏหลักฐานว่ามีการคัดลอกขึ้นในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ ซึ่งเป็นปีแรกในรัชกาลที่ ๑ ดังความในบานแพนกว่า

"...วันอังคาร เดือน ๗ ขึ้น ๓ ค่ำ จุลศก ๑๑๔๔ ปีขาล จัตวาศกฯ ทรงฯ ให้คัดจากพระสมุดเนาวสว่านนิทาน ๑๒ เหลี่ยมหลวงเดิม..."

ด้วยเหตุที่นิทานเรื่องนี้เป็นนิทานซึ่งเป็นที่รู้จักแพร่หลายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และเป็นนิทานคติธรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกเรื่องนิทานสิบสองเหลี่ยมแล้วนำนิทานสิบสองเหลี่ยมมาจารึกไว้ที่คอสองเฉลียงศาลาล้อมพระมณฑปทิศตะวันตกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

อย่างไรก็ตามปัจจุบันจารึกนิทานสิบสองเหลี่ยมได้สูญหายไปบางส่วนดังนั้นจึงพบเฉพาะแผ่นที่ ๒ แผ่นที่ ๓ แผ่นที่ ๔ แผ่น ๒ (เหลี่ยมที่ ๑๐, ๙, ๑๑ และ ๑๒)

สุมุขีฉันท์

สุมุขีฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๑๒ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๑ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่อสุมุขีฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงอนุปิยภาณีมิตรมีลักษณโทษ ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ส.			ช.			ช.			ลหุ	ครุ
	ํ	ํ	ั	ํ	ั	ํ	ํ	ั	ํ	ํ	ั
๑๒ ๑	ส	ช	ชา	ล	คา	ค	ทิ	ตา	สุ	มุ	ขี

๑ คณะมิตรพา　　ลก็ปรากฏิไข　　ตติเยศใน　　อนุกรมวจี
๑ ธสฤษดินาม　　อนุปิยภณี　　ทุรชาติ์กระลี　　กลเกื้ออสธรรม์

สุรสะสิรีฉันท์

สุรสะสิรีฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๑๖ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๑ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง สองบาทเปนบทหนึ่ง ชื่อสุรสะสิรีฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ"

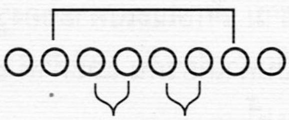
เนื้อความกล่าวถึงอรรถอขายีมิตรมีลักษณคุณ ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ภ.			ต.			น.			ครุ	
	ั	๐	๐	ั	ั	๐	๐	๐	๐	ั	ั
๑๖ ๑	ภา	ต	น	คา	โค	สุ	ร	ส	สิ	รี	สา

๑ มิตรประเสรอฐสม มุติอนุกรมมี อรรถอขายี อธิคุณโอฬาร
๑ กอปกุศลากิจ กลสุจริตการย์ ล้วนศุภแก่นสาร ธุระกิจบอกความ

เสือซ่อนเล็บ, กลบท

กลบทเสือซ่อนเล็บ เป็นผลงานของนายช้าง (เปรียญ) มหาดเล็ก จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงชั้นใน รอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

๑ โอ้ใจหายหมายรักษหักใจหวร

เรียมรันทดสลดจิตร์คิดรันจวญ ไม่วายครวญม้วนหมางว่างวายเลย
เอาใจหวังฟังข่าวหนาวใจนัก ให้อกข้อนร้อนรักษหนักอกเอ๋ย
หมายจักชมสมสนิดคิดจักเชย หฤๅควรเฉยเลยไปไม่ควรเปน
โอ้ใจนางขนางรักษหักใจเจือน ใจไม่เบือนเหมือนปองตรองไม่เหน
ดูใจเฉื่อยเรื่อยรื่นชื้นใจเอย็น พบไม่เว้นเหนหน้าตาไม่แล
หฤๅใครสอนหล่อนจำคำใครสั่ง ใจนึกหวังนั่งกระยิ่มอิ่มนึกแน่
จึงเชือนฉากกระกากรักษชักเชือนแช เชิงทำรออ้อแอ้แปรทำนอง
เสือซ่อนเล็บเหน็บแยบแบบซ่อนรักษ์ ต้องกรมอกวิตกหนักจักกรมหนอง
อันเลือกคู่ดูเก้อเออเลือกลอง จงจับจองสองสามตามจับใจ
ให้เหมือนสุดากากีดีเหมือนแบบ ทั้งจิตรใจใครแวบแยบจิตรไหว
พี่อาวรณ์นอนนึกตรึกอาไลย ด้วยหวังใจไม่ฉมังดั่งหวังคิด
วิตกเรียมเทียมหงส์ลงตกปลัก จำเจ็บด้วยงวยรักษ์หนักเจ็บจิตร์
จะออกประชันขันต่อขอออกฤทธิ์ สันชาติ์มิตร์จิตร์สองพ้องชาติเดียว
ถึงเสียชู้รู้กลคนเสียสรัย ดังเด็ดใบไม้ทัดตัดเด็ดเดี่ยว
หาจริงยากปากหญิงกลิ้งจริงเจียว ชื่อเสือซ่อนเล็บเที่ยวจับจด เอย ฯ

ฯ ๑๖ คำ ฯ

ห

หงษคาบพวงแก้ว, กลบท

กลบทหงษคาบพวงแก้ว เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงชั้นในรอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ลักษณะเฉพาะของรูปแบบกลบทนี้คือ ในแต่ละวรรค คำที่ ๓ กับคำที่ ๔ เป็นคำเดียวกัน และคำที่ ๖ กับคำที่ ๗ เป็นคำเดียวกัน ดังแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

o o o o o o o o o

๑ ได้ยลน้องน้องนวลภักตร์ภักตร์ผ่องผิว

เจ้างามโฉมโฉมชื่นจิตร์จิตร์เจียนปลิว ดูดังลิ่วลิ่วลอยเลื่อนเลื่อนลงดิน
จะหาไหนไหนจะเหมือนเหมือนโฉมสมร จริตงอนงอนงามเฉิดเฉิดโฉมฉิน
มารยาดยาดเยื้องย่างหย่างกินริน พี่แดดิ้นดิ้นโดยรักษรักษรึงใจ
เมื่อเยื้อนยิ้มยิ้มยวลคมคมขำค้อน งามชอ้อนอ้อนอกเรียมเรียมพิดไสม
ดูทำทีทีให้เหนเหนเปนไนย จึงค้อนให้ให้รู้แยบแยบยนต์สเทิน
โอ้อกเราเราจะคิดคิดฝากรักษ จะหาภักตร์ภักตร์ผู้ช่วยช่วยเดิรเหิร
จะได้ใครใครหนอเราเราจะเชิญ ให้ช่วยเดิรเดิรสื่อชักชักโฉมอนงค์
ก็เหนแต่แต่พี่นางนางเคยพึ่ง ก็โกรธขึ้งขึ้งเคียดว่าว่าลืมหลง
จะแจ้งความความจะกลับกลับยุยง เหนไม่จงจงใจช่วยช่วยทุกข์ร้อน
ไฉนหนอหนอจะแจ้งแจ้งจิตร์เจ้า ว่าพี่เศร้าเศร้าโศกทอดทอดใจถอน
ถึงยามกินกินแต่ทุกข์ทุกนั่งนอน ดั่งต้องศรศรเสียบอกอกอาทะวา
นี่สุดคิดคิดเหลือคิดคิดเสี่ยงสาร มาแจ้งการการสังวาศวาศนา
ขอจงน้องน้องอย่าแหนงแหนงวิญา ชื่อเหมราคาบพวงแก้วแพร้วพราย เอย ฯ

ฯ ๑๔ คำ ฯ

หรณีฉันท์

หรณีฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๔๓ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่งสิบเจ็ดอักษร ๓ กลอนเปนบาทหนึ่ง แลบาทหนึ่งเปนบทหนึ่ง มียติคือขาดคำลงในที่ ๔ และ ๖·ที่ ๗ อักษร ชื่อหรณีฉันท์ ดังนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงราชวสดิวัตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

		น.			ส.			ม.			ร.			ส.		ลหุ	ครุ
๔๓	˚	˚	˚	˚	˚	˘	˘	˘	˘	˘	˚	˘	˚	˚	˘	˚	˘
๑	ร	ส	ยุ	คิ	สิ	โต	โน	โส	มฺรา	สฺลา	คฺย	ทา	ห	ร	ณี	ต	ทา

๑ นรคณะอมาตย์ผู้ปรี ชญาณพี ริยเจรอญคุณา

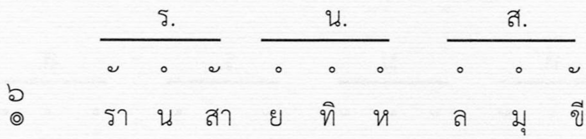
๑ สุวสดิพิพัทธ์วัตสา ธิกธรรมภา ษิตสาศนสาร

หละมุขีฉันท์

หละมุขีฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๖ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

“บาทหนึ่ง ๙ อักษร สองบาทเปนบทหนึ่ง ชื่อหละมุขีฉันท์ ดั่งนี้ ๚๛”

เนื้อความกล่าวถึงโทษดูการมหรสพ ๖ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

๏ โทษจรัลณะมหุศพยล *ตรัสนุสนฑ์กลฉฐะพิธา*

๏ คืออเนกนุกิจสมชา *หนึ่งสวนาคิตะวทิตะขาน*

หลงห้อง, กลโคลง

กลโคลงหลงห้อง เป็นโคลงกลบทไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง จารึกติดอยู่ที่เสาข้างประตูระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชั้นนอก ทิศใต้ ประตูที่ ๑ ด้านขวา มีรูปแบบดังต่อไปนี้

สามารถถอดออกเป็นคำอ่านได้ดังนี้

๑ จำไปไกลเสน่ห์น้อง	นอนเหงา
จำแม่เจียมจิตรเนา	แต่ห้อง
สมรแม่พี่ห่างเยาว์	แต่จิตร์ จ่อนอ
สมรมิ่งพี่จากน้อง	จากนี้เวรหลัง

อ

อริยจะปะลาฉันท์

อริยจะปะลาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์มาตราพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพเนกประตูเข้าพระระเบียงชั้นนอก ลำดับที่ ๒ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"มีบทบังคับและนับมาตราทั้ง ๔ บาทเหมือนอริยชาติ แต่มีชะคณะอยู่ที่คณะคำรบ ๒, ๔ ในบาท ๑, ๒ และบาท ๓, ๔ ดุจกัน และมีครุกระหนาบหน้าหลัง และลหุตัว ๑ อยู่ที่คำรบ ๑ อยู่ที่คำรบ ๗ อักษรในบาท ๔ ฯ๑๛"

เนื้อความกล่าวถึงราชนิธิสาตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

ส.			ช.			ม.		ช.			ต.			ลหุ		ภ.		ครุ
○	○	◡	○	◡	○	◡	◡	○	◡	○	○	◡	○	○	◡	○	○	◡
ค	รุ	มชฺ	ฌ	โต	ช	กา	โร	จ	ตุตฺ	ถ	โก	ทุ	ติ	ย	โกฺ	จ	ป	ลา
		๔			๔		๔			๔			๔		๑		๔	๒
			๑๒ มาตรา													๑๕ มาตรา		

๑ เบื้องว่านราประชาชาติ์　　สฤษดิภักษ์แล้วและอาตมไสยากร
เจรอญมางษถูละถาวร　　มละโรคร้อนจะบพะพานพาธา
๑ เบื้องว่าขณะเสร็จกิจาหาร　　ประพฤติกายาวิการแลย้ายอิริยา
ยืนหยุดบห่อนจะยาตรา　　จะวัฒนาพละสรีระบริบูรณ

อริยชาติฉันท์

อริยชาติฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์มาตราพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพเนกประตูเข้าพระระเบียงชั้นนอก ลำดับที่ ๓ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"มาตราพฤติ นับคณะละ ๔ มาตรา ลหุมาตรา ๑ ครุ ๒ มาตรา บทหนึ่ง ๑๒ มาตรา บาทสอง ๑๘ มาตรา บาทสาม ๑๒ มาตรา บาทสี่ ๑๕ มาตรา และมีนะคณะก็ดีชะคณะก็ดีอยู่ที่คณะ ๖ ในบาท ๒ และชะคณะมีเฉพาะแต่ที่คณะคู่ในบาท ๔ นั้น มีลหุตัว ๑ อยู่ที่อักษรคำรบ ๖ สี่บาทเปนบทหนึ่ง ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงราชนิธิสาตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

ม.	น.	ม.	ส.	ม.	ช.	ภ.	ครุ
ั ั	๐ ๐ ๐ ๐	ั ั	๐ ๐ ั	ั ั	๐ ั ๐	ั ๐ ๐	๐ ั
ฉฏ โฐ	ขิ ล ล หุ	โช รา	ค ยุตาญฺ	ฉคฺ ค	ณา น โช	วิ ส	เม
๔	๔	๔	๔	๔	๔	๔	๒

๑๒ มาตรา ๑๘ มาตรา

ส.	ม.	ม.	ม.	ม.	ลหุ	ม.	ครุ
๐ ๐ ั	ั ั	ั ั	ั ั	ั ั	๐	ั ั	ั
อ ริ ยา	ยนฺ ตุทฺ	เธ โล	ฉฏ โฐนฺ	เต โค	ค	ณา ฉญฺ	เญ
๔	๔	๔	๔	๔	๑	๔	๒

๑๒ มาตรา ๑๕ มาตรา

๏ สบสำวิวิธพยาธิ์ทุกข์ นิรสิ่งเขษมศุขสวัสดิอันดรธาญ
เหตุ์เพราะอภิภุญชนาบาน แลเหลือประมาณมักจะเกอดโรคา
๏ หนึ่งเสพรศรติแรงราค ก็จะเจรอญโรคมากบมีศุขสร้างหรรษา
อดกลั้นปสาวะแลอุจา รก็เกิดคิลาอเนกะพรรณ

อักษรกลอนตาย, กลบท

กลบทอักษรกลอนตาย เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกติดเสาพระระเบียงชั้นในรอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นกลบทที่บังคับใช้แต่คำตาย คือคำที่ประสมกับสระ อิ อึ อุ อะ และคำที่สะกดด้วยแม่กก แม่กด และแม่กบ เท่านั้น ดังแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

บังคับให้ใช้แต่ อิ อึ อุ อะ กก กด กบ ดังนี้

๑ เจ็บจิตร์คิดวิตกอัดอกอึก

เทวศนักรักษจะหลุดสุดจะยึด คิดเคียดขัดฮัดฮึดประพฤทมุะ
พิโรธรักษ์ฉะยักยอกฉิกลอกกลับ เถิดจะลับมิดเชือดคิดเดือดดุะ
ผิดก็มอดชีพหนะเพราะงะงุะ กับติดตรุะตรากยากวิบากซัด
จะพรากรักษ์ชักมิตร์ประดิดพูด อกจะครากปากจะบูดบอกระหัด
ชาติ์มะหิตผิดก็แหลกแตกสักนัด ประหมาทระมัดละเมิดเถิดถูกละ
วิตกเกลือกนุชนาฏจะบาดจิตร์ ยกหยิบผิดผูกพิโรธโกรธนักหนะ
เหตุรักษ์ญาติ์อาจคิดจิตร์มะนะ กลับสะหละสัตย์สะบัดสิเฉียดชวด
จะสุดฤทธิ์เงียบแงบแทบปัศหวาด ชีพจะขาดโศกรักษ์ตกคลักดวด
ระฦกนุชสุดวิตกอกออกงวด จิตร์เจ็บปวดเปรียบพระจักรหัดราช
ทศภักตร์ลักขนิฐปลิดจาดหัดถ์ พระพรากพลัดอัคเรศเทวศสวาดิ
ยกพะยุหะประชิดคิดพิฆาฏ สัตบาปราพวินาศประสบนุช

ถูกกับอกตกจะละมะนะศึก เกียดตริะตรึกขนิฐนาฎจะขาดหลุด
ชอบปลุกเสกอิทธิฤทธิ์คิดประทุษ สารสมมุติชื่ออักษรกลอนตาย เอย ฯ

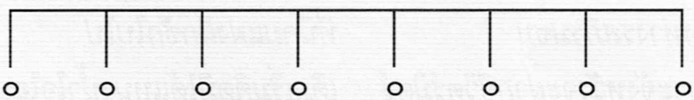
ฯ ๑๔ คำ ฯ

อักษรล้วน, กลบท

กลบทอักษรล้วนซึ่งปรากฏในกลบทศิริวิบุลย์กิตติ์ว่า “กลบทนี้ชื่ออักษรล้วน บังคับให้ใช้วรรคอักขระ” ซึ่งมีตัวอย่างการแต่งดังนี้

จากจอมเจ้าจานจิตรจักเจียน ให้หันเหียนหุนหันเหหันหวล
เดีรเดียวแด่ดุ่มดันดั้นดงดอน ท้อแท้ทอนทับเทาท้าวท้าวทาง ฯ

นอกจากกลบทอักษรล้วนจะปรากฏในกลบทศิริวิบุลย์กิตติ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระราชนิพนธ์ “**กลบทอักษรล้วน**” เพื่อจารึกไว้ที่พระระเบียงพระอุโบสถชั้นในของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ด้วย ดังกลบทที่คัดมา

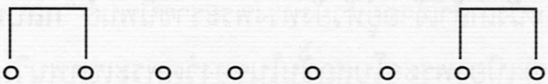
๏ มีมิตรไม่เหมือนหมายมาม่ายหมาง
เจบจิตรจริงเจียวเจ้าจะจำจาง รักษหฤๅรื้อแรมร้างเริศราโรย
คิดคำเคืองแค้นคำคำคมคด เห็นหันเหียนเหี้ยนหดให้หวรโหย
โอ้อกเอ๋ยอกโอ้โอ้อกโอย ช่างชมโชยชายเชือนเช่นเชิงชี้
ดูเด็ดดวงแดดิ้นได้โดยด่วน สิ้นสื่อสวนสิ่งสงสัยสิใส่สี
ทำทบทวนเทียมเทียบที่ท่วงที กับเกษแก้วกากีก็กลกัน
งามงอนงอนงามงามง่ำเงื่อน ยามยิ้มแย้มแย้มเยื้อนแยบเย้ยหยัน
จับจิตรเจิมใจจงเจ้าเจียนจันทน์ กล้ำกลิ่นกลั่นกลบกลั้วกลิ่นเกลี้ยงเกลา

แบบบัวแบ่งบานแบะบุ้งเบียนบ่อน　　จัดเจนจรจนจักจี้ใจเจียวเจ้า
หล่อนเลยเหลิงละเลิงหลงแล้วลาดเลา　　เหมือนมัวเมามั่งมีมิตร์มี่เมือง
ฉะโฉมฉายเฉิดฉาดเฉียดฉาวโฉ่　　ให้แห่งหนเห่โห่หับหูเหือง
คิดคำคนค่อนแค่นควรแค้นเคือง　　กระดี้กระเดียมกระด้างกระเดื่องกระดากกระเด็น
เสียสัตย์เสียสิ่งสื่อสารสื่อสวน　　ให้หิวโหยโหยหาหวรเหนห่างเหน
เราริร่างร่ำเรื่องเรื่องรักษเร้น　　ไว้เปนเช่นอักษรล้วนควรดู เอย ฯ

ฯ ๑๔ คำ ฯ

อักษรสังวาศ, กลบท

กลบทอักษรสังวาศเป็นผลงานของขุนธนสิทธิ์ จารึกไว้ที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังนี้

๑ ไฉนใจเจ้าจึงไม่นิยมสม

มาราร้างห่างรสภิรมชม　　ที่นี่คมแฝงฝักชักใบไป
เพราะเจาะจังหวังจะฝากชีวิตร์มิตร์　　เดิมเริ่มคิดมิได้แหนงน้ำใจไฉน
จะถนอมเปนที่ชื่นฤาไทยใน　　หวังยังไม้ตรียืนยืนยงคง
ฉะกะไรพี่พอได้ประโลมโฉม　　หฤๅรื้อโทมนัสพิศวงหลง
เหนเปนน้องครองสัตย์ดำรงตรง　　ด้วยง่วยงงหลงเล่ห์ไม่กริ่งประวิง
อ่อภอรู้เชิงเช่นสนัดชัด　　ใจไม่ยืนย่อมวิบัติเจียวจริงหญิง
กลฝนค้างใบบัวกลัวสิ่งจริง　　แน่แท้ที่จะกลิ้งกลับกลายวาย
ยลกลหยาดน้ำค้างพร่างหน้าผา　　ภอรอแสงสุริยาขึ้นสายหาย
เปรียบเทียบสมรพี่ที่ชายคลาย　　ควรด่วนหน่ายเสน่ห์ได้ดังศรรอน
อ๋อฮอพอเปนครูเพราะหล่อนสอน　　มาทวาสนาเราเสียรู้ชู้
อันสัญชาติลิ้นชื่นชอ้อนวอน　　รักษ์มักซ้อนด้วยรักษ์รสวาจา

ได้ไว้เปนเช่นชี้นี่นางหย่าง　　เผื่อเมื่อพบพานบ้างข้างหน้าหนา
ผู้รู้ท่านแต่งตั้งตำรามา　　เรียกชื่อว่าอักษรสังวาส เอย ฯ

ฯ ๑๔ คำ ฯ

อัษฎาพานร, ฉันท์

ฉันท์อัษฎาพานร คำว่า อัษฎาพานร หมายถึง วานร ๘ ตัว เป็นวรรณคดีคำสอนซึ่งแต่งด้วยรูปแบบคำประพันธ์ประเภทฉันท์ จารึกติดไว้ที่ผนังด้านในศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังใต้ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง แต่พระยาอนุมานราชธนได้มีหนังสือกราบทูลสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ว่า ฉันท์อัษฎาพานรเป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ดังปรากฏว่า

"...ได้ไปค้นดูเรื่องฉันท์อัษฎาพานรที่จารึกแผ่นศิลาไว้ที่วัดพระเชตุพน ปรากฏว่าฉันท์เรื่องนั้น สมเด็จกรมพระปรมานุชิตฯ ทรงนิพนธ์...."

ฉันท์อัษฎาพานร เป็นวรรณคดีคำสอนที่กล่าวถึงหลักราชธรรมสำหรับกษัตริย์ เนื้อความตอนต้นเป็นบทประณามพจน์ แล้วจึงกล่าวถึงเรื่องราวของพระทฤพราช กษัตริย์ผู้ครองเมืองกุสามภิน ว่าเป็นกษัตริย์ที่ปัญญาไม่สามารถปกครองบ้านเมืองได้ เสนาอำมาตย์จึงทูลเชิญให้เสด็จออกไปประทับอยู่ในป่าพฤกษเทวดาทราบจึงแปลงกายเป็นวานรมาสอนหลักธรรมในการปกครองในด้านต่าง ๆ คือ การใช้ทรัพย์ การทำให้ทรัพย์เพิ่มพูน การปกครองประชาชน การคลัง การเมืองการปกครองและการติดต่อกับเมืองต่าง ๆ จนทำให้พระเจ้าทฤพราชทรงเกิดปัญญา จากนั้นจึงเสด็จกลับไปครองเมืองกุสามภิน ดังตัวอย่าง

๏ อัษฎางควานร　　วรเทพดาแสดง
น้าวนีติมาแจง　　จำเรอญสวัสดิด้วยดี
๏ ชูพระปัญญาญาณ　　ชัชวารในโลกี
ถวายแด่สมเดจ์ศรี　　ธิบดินทราชา

ในท้ายเรื่องเป็นโคลงกระทู้สรุปความว่า

๏ อัษฎ องคเทเวศเพี้ยน   พานร

ดา   ดาษสดุดีกร   กล่าวแล้ว

พา   ทานุศาสนสอน   สวัสดิราช

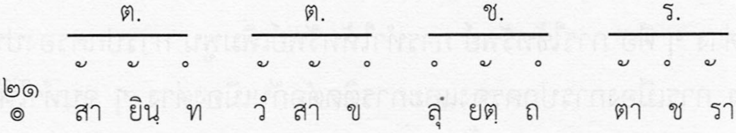
นร   ชาติไต่ตามแล้ว   เลอศแท้ทางเกษม ฯ

อินทวงษฉันท์

อินทวงษฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๒๑ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง สองบาทเปนบทหนึ่ง ชื่ออินทวงษฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๛"

เนื้อความกล่าวถึงเว้นอทินนาทานมีองค์ ๕ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

๏ จักกล่าวอทินนา   คหกายะกรรมมหรรต์   แห่งโทษะอาธรรม์   ทุจริตก็นิศคุณ

๏ สมภาระเบญจาง   คแลระร้างนิราศะบุญ   โหดเหตุ์พิเศศสุน   ธรวัฒน์สวัสดิผล

อินทวิเชียรฉันท์

อินทวิเชียรฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๙ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๑ อักษร ๒ กลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่ออินทวิเชียรฉันท์ ดั่งนี้ ๛"

เนื้อความกล่าวถึงโทษเกียจคร้าน ๖ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ต.			ต.			ช.			ครุ	
	ั	ั	ํ	ั	ั	ํ	ํ	ั	ํ	ั	ั
๙ ๑	อินฺ	ทา	ทิ	กา	ตา	ว	ชิ	รา	ช	คา	โค

๑ เสนอโทษเกียจคร้าน　　กิจการย์นิรันดร　　โดยอรรถตรัสสอน　　กลหกประการแถลง
๑ ชนชาติโกสัช　　นฤวัฒนาแสดง　　ด้วยเหตุหน่ายแหนง　　วิริเยศยลผล

อีทิสังฉันท์

อีทิสังฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๔๘ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"ลหุปลายบาทนับเปนครุ บาทหนึ่ง ๒๐ อักษร สามกลอนเปนบาทหนึ่ง แลบาทหนึ่งเปนบทหนึ่ง ชื่ออีทิสังฉันท์ ดั่งนี้ ๛"

เนื้อความกล่าวถึงราชวสดิวัตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

ร. ช. ร. ช. ร. ช. ครุ

ั ํ ั ํ ั ํ ั ํ ั ํ ั ํ ั ํ ั ํ ั ํ ั ั

๔๘ ๑ วุต ต มี ทิ สนุ ตุ นา ม โต ร ชา ร ชา ร ชา ค รู ลุ หู จ

๑ เสวกาอุสาหกรรมกาย ประกอบปณะวัตบรรยาย นุสาศน์สาร
๑ ทราบสไมยเหตุโดยประมาณ อดิตอนาคตานุญาณ ขจ่างใจ

อุชลาฉันท์

อุชลาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๓๐ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๒ อักษร ๒ กลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่ออุชลาฉันท์ ดังนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงเว้นมิจฉาทิฏฐิมีองค์ ๒ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

น. ภ. ช. ร.

ํ ํ ํ ํ ํ ํ ั ั ํ ั ํ ั

๓๐ ๑ น น ภ ร ส หิ ตา ภิ หิ ตุชุ ช ลา

๑ จะรจิตะวรอรรถ ณะมนัศหมอง อกุศลปอง มิฉะทฤษฐิธรรม์
๑ กระมลพิกลคิด พิปริตและผรร ทศนะวิตถะอัน บมิจริงวิจารณ์

อุปชาติฉันท์

อุปชาติฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๑๑ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๑ อักษร ๒ กลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ปถมบาทกับจตุตถบาทเหมือนอุเปนทวิเชียรฉันท์ ทุติยบาทกับตติยบาทเหมือนอินทวิเชียรฉันท์ ชื่ออุปชาติฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงวจีปรมมิตรมีลักษณโทษ ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

ช.	ต.	ช.	ครุ
◦ ◡ ◦	◡ ◡ ◦	◦ ◡ ◦	◡ ◡
อ นนฺ ต	โร ที ริ	ต ลกฺ ข	ณา เจ
ต.	ต.	ช.	ครุ
◡ ◡ ◦	◡ ◡ ◦	◦ ◡ ◦	◡ ◡
ปา ทา วิ	มิสฺ สา อุ	ป ชา ติ	โย ตา
ต.	ต.	ช.	ครุ
◡ ◡ ◦	◡ ◡ ◦	◦ ◡ ◦	◡ ◡
เอ วํ กิ	ลณฺ ญา สุ	ปี มิสฺ ส	ตา สุ
ช.	ต.	ช.	ครุ
◦ ◡ ◦	◡ ◡ ◦	◦ ◡ ◦	◡ ◡
[๑๑] ๑ ว ทนฺ ติ	ชา ติ สุวิ	ท เม ว	นา มํ

๑ ชินานุภาสิต ทุรมิตรยังสาม จำแนกประเภทตาม อนุสนฑ์นุสาศน์ธรรม์
๑ สมเยศหนึ่งนา มวจีบรมอัน อสัตย์อธรรม์พรร คประเภทประพฤทธิ์พาล

อุปคีติฉันท์

อุปคีติฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์มาตราพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพเนกประตูเข้าพระระเบียงชั้นนอก ลำดับที่ ๔ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"ลหุปลายบาทนับเปนครุ มีบทบังคับว่าบาท ๑, ๒ และบาท ๓, ๔ มีลักษณะเหมือนบาท ๓, ๔ แห่งอริยชาติทั้งสิ้น ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงราชนิธิสาตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

ส.			ภ.			ม.		
ํ	ํ	ั	ั	ํ	ํ	ั	ั	
อ	ริ	ยา	ยํ	ทุ	ติ	ยทฺ	เธ	
		๔			๔		๔	๑๒ มาตรา

ส.			ส.			ลหุ	ม.		ครุ	
ํ	ํ	ั	ํ	ํ	ั	ํ	ั	ั	ั	
ค	ทิ	ตา	ขิ	ล	ลกฺ	ข	ณํ	ยนฺ	ตฺ	
		๔			๔	๑		๔	๒	๑๕ มาตรา

น.				ภ.			ภ.			
ํ	ํ	ํ	ํ	ั	ํ	ํ	ั	ํ	ํ	
ภ	ว	ติ	ท	เล	สุ	ภ	เย	สุ	ปิ	
						๔			๔	๑๒ มาตรา

ส.			ม.		ลหุ	ส.			ครุ	
ํ	ํ	ั	ั	ั	ํ	ํ	ํ	ั	ั	
ย	ทิ	ยสฺ	สา	สา	ย	มุ	ป	คี	ติ	
		๔		๔	๑			๔	๒	๑๕ มาตรา

๑ บุทคลผู้ปรีชาญาณ	*ชาญรู้ณะประโยชน์ประดุจโทษแถลง*
พึงเพียรประฏิบัติจัดแจง	*แต่งตนดลวัฒนสวัสดี*
๑ คือธรงมาลาเลอเกล้า	*เท้ามล้างมละละอองก็ผ่องบทศรี*
ภักษ์โภชนภอประมาณมี	*กรีธามาตย์อาตม์บปราศพัษตรา*

อุปัฏฐิตาฉันท์

อุปัฏฐิตาฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๘ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๑ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่ออุปัฏฐาฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๏ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงบาปมิตร ๖ จำพวก ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ต.			ช.			ช.			ครุ	
	ั	ั	๐	๐	ั	๐	๐	ั	๐	๐	ั
๘ ๑	ตุชา	ชุคา	ค	รุ	นา	ย	มุ	ปฏ	ฐิ	ตา	สา

๑ แถลงลักษณเส วนมิตรฉัพพรรค์ พื้นปาปะมหรรต์ ครุโทษเผ่าพาล
๑ ธูตาคณมิตร ทุจริตกอปการย์ สำสิ่งศุขสาน ตสนุกนินักเลง

อุเปนทวิเชียรฉันท์

อุเปนทวิเชียรฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์วรรณพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฝั่งตะวันตก ลำดับที่ ๑๐ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"บาทหนึ่ง ๑๑ อักษร สองกลอนเปนบาทหนึ่ง ๒ บาทเปนบทหนึ่ง ชื่ออุเปนทวิเชียรฉันท์ ดั่งนี้ ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงอัญญะทัตถุงหรมิตรมีลักษณโทษ ๔ ประการ ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

	ช.			ต.			ช.			ครุ	
	ุ	ั	ุ	ั	ั	ุ	ุ	ั	ุ	ั	ั
๑๐ ๑	อุ	ปา	ทิ	กา	สา	ว	ช	ตา	ช	คา	โค

๑ ประเภทะแห่งสหาย อธิบายประจักแจง ชินานุสาศน์แสดง คุณโทษธบรรหาร

๑ ประกาศแก่มา นพนามสถุงคาล นิเทศพิศฎาร อดิเรกเนืองนรรต์

โอปัจฉันทสกะฉันท์

โอปัจฉันทสกะฉันท์ เป็นฉันท์ประเภทหนึ่งในฉันท์มาตราพฤติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารึกติดอยู่ที่เสาพเนกประตูเข้าพระระเบียงชั้นนอก ลำดับที่ ๖ ปรากฏข้อความกำหนดในจารึกว่า

"มีบทบังคับว่าบาท ๑, ๓ มีมาตรา ๖ กับระคณะและยะคณะ นับเปน ๑๖ มาตราดุจกัน บาท ๒, ๔ มีมาตรา ๘ กับระคณะและยะคณะ นับเป็น ๑๘ มาตรา ดุจกัน ฯ๑ฯ"

เนื้อความกล่าวถึงราชนิธิสาตร ดังรูปแบบแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

ร. ย.

ั ั ั ั ํ ั ํ ั

เว ตา ฬี โย ป มํ มุ เข ตํ

๖ ๕ ๕

๑๖ มาตรา

ร. ย.

ั ั ั ํ ํ ั ํ ั ํ ั

โอ ปจ ฉนฺ ท ส ก ร ยา ย ทน เต

๘ ๕ ๕

๑๘ มาตรา

๏ ประพฤทธิคดสามประการวิฐารอรรถ จำแนกไตรวิธวัตพิธีก็มีผล
คือจะล้างชิพิตรริปูตน ก็เผยพจนแยบยนตร์อุบายริร้ายกัน

๏ หนึ่งเมื่อทำยุทธนาประจามิตร ก็กอปเลศคดคิดพิบัติบสัตย์สรรพ์
หนึ่งแก้ตนเพื่อจะพ้นณไภยัน จึงกล่าวกลคดอันจะรอดฤาอดวาย

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร, . **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

__________. **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

__________. **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

__________. **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

__________. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๔.

__________. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒**. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๕.

__________. **ลำนำมหาชาติ**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๕๐.

คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน. **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **ตำนานคณะสงฆ์**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา ลาดพร้าว, ๒๕๑๔.

ตาลปัตร ฝีพระหัตถ์สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๖.

ตำนานพระอาราม และทำเนียบสมณศักดิ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๗.

ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘.

ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม ๓ เรื่อง. กรุงเทพฯ: แสงดาว, ๒๕๕๓.

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ. กรุงเทพฯ: ศิวพร, ๒๕๑๗.

ประชุมพระราชปุจฉา. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๑๗.

ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗.

ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๗ ประมวลจารึกที่พบในประเทศไทยและต่างประเทศ. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดี, สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๕.

ประเสริฐ ณ นคร และปวงคำ ตุ้ยเขียว, **ตำนานมูลศาสนาเชียงใหม่ เชียงตุง**. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ฯ, ๒๕๖๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๓) เลขที่ ๓ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๑ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๖ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๖) เลขที่ ๖ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๑ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๙ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๙) เลขที่ ๙ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๒ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๑๔ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑๔) เลขที่ ๑๔ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๒ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๑๘ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑๘) เลขที่ ๑๘ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๓ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๒๒ (หมู่ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒๒) เลขที่ ๒๒ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๓ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๒๓ (หมู่ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒๓) เลขที่ ๒๓ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๓ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๒๗ (หมู่ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒๗) เลขที่ ๒๗ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๔ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓๑ (หมู่ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๓๑) เลขที่ ๓๑ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๔ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓๒ (หมู่ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๓๒) เลขที่ ๓๒ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๔ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓๗ (หมู่ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๓๗) เลขที่ ๓๗ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๕ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓๘ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๓๘) เลขที่ ๓๘ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๕ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓๙ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๔๐) เลขที่ ๔๐ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๕ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๔๒ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๔๐) เลขที่ ๔๐ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๕ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

ยอร์ช เซเดส์. **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๒ จารึก ทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้**. กรุงเทพฯ: ศิวพร, ๒๕๐๓.

ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ภาคฉันทลักษณ์ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐.

ศานติ ภักดีคำ, **พระมหาเจษฎาราชอาณาจักร ในจารึกทำเนียบหัวเมืองและผู้ครองเมือง วัดพระเชตุพน.** กรุงเทพฯ: สหธรรมิก, ๒๕๖๒.

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

__________. **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

อัญชนา จิตสุทธิญาณ และศานติ ภักดีคำ (บรรณาธิการ). **ศิลาจารึกสุโขทัย ฉบับภาษาไทย - เขมร**. กรุงเทพฯ: กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๕๒.

พระมหาเจษฎาราชเจ้าจารึก สารานุกรมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๓ หมวดวรรณคดี